

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВОЛИНСЬКА ФІЛІЯ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
«ОХОРОННА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ВОЛИНСЬКЕ ОБЛАСНЕ ТОВАРИСТВО
КРАЄЗНАВЦІВ
ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
У ВІННІПЕЗІ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ЛАБОРАТОРІЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ
ІСТОРІЇ ВОЛИНИ ТЗОВ «СТИР-АГРОБУД»
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЯ ТОМУ «ЗВІД
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»
Редакційно-видавнича робоча група
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Галина
Пашкевич

Григорій
Охріменко

Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.)

Навчальний посібник

Луцьк
ВАТ “Волинська обласна друкарня”
2010

УДК 903'13(477. 82)

ББК 63. 4(4Укр – 4Вол) – 41

II 22

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 29 березня 2010 р.)*

Рецензенти:

професор, доктор історичних наук **Михайло Кучинко**,
професор, доктор історичних наук **Дмитро Телегін**,
доктор історичних наук **Леонід Мацкевий**.

Книга “Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.)” присвячена темі становлення та розвитку землеробства, давніх орних і жнивварських знарядь на території Західної Волині та України в період неоліту, енеоліту, доби бронзи. У ній також подано опис кераміки давньоземлеробських спільнот, нововиявлених пам’яток, окремих унікальних знахідок.

Видання розраховане на учнів, студентів, вчителів, широке коло шанувальників минувшини краю.

ISBN 978-966-361-500-4

© Пашкевич Г. О., 2010
© Охріменко Г. В., 2010
© ВАТ “Волинська обласна
друкарня”, 2010

Книга присвячена дослідникам енеоліту Волині:
Олександр Цинкаловському, Яну Фітцке, Юрію Захаруку,
Миколі Пелешишину, Ігорю Свешнікову та Віталію Коноплі

*Автори висловлюють щиру подяку
за підтримку, допомогу, співпрацю*

голові Волинської обласної ради
Анатолію Грицюку,
заступнику голови Волинської обласної адміністрації
Святославу Кравчуку,
начальнику управління освіти та науки
Волинської обласної адміністрації
Михайлу Поповичу,
професорові, доктору історичних наук
Денису Козаку,
голові Володимир-Волинської міської ради
Петру Саганюку,
голові Рожищенської районної адміністрації
Володимиру Войтовичу,
голові Ківерцівської держадміністрації
Леонтію Кричкевичу,
голові Волинського обласного товариства краєзнавців
Геннадію Бондаренку,
віце-директору Польської академії наук у Кракові
професору, доктору габілітованому
Яну Махніку,
професору, доктору габілітованому
Анні Кульчицькій-Лецеєвич (м. Вроцлав),
Яніні та Анджею Гачол,
Яцeku Філімовському (м. Краків),
директору Рівненського історико-краєзнавчого музею
Олександрю Булизі,
директору Любомльського краєзнавчого музею
Олександрю Остаюку,
дирекції та науковим співробітникам Кременецького
історико-краєзнавчого музею,
добродіям *Степану Москвичу, Олександрю Холічу,*
Анатолію Шведу, Богдану Прищепі,
Олександрю Позіховському, Валерію Самолюку.

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Розділ 1	
Еволюційні процеси на Західній Волині в VI–III тис. до н. е.	
Розвиток раннього землеробства на Північно-Західній Україні	7
Розвиток відтворювального господарства в населення Прип'ятського Полісся (середина V – кінець III тис. до н. е.)	19
Розвиток первісного землеробства	29
Розділ 2	
Знаряддя праці первісних землеробів	
Знахідки землеробських знарядь із багатошарової пам'ятки Голишів	71
Найдавніші крем'яні серпи із Західного Полісся	85
Еволюція жнивварських крем'яних знарядь та терміни для їх позначення	95
Крем'яні серпи доби бронзи	105
Розділ 3	
Особливості керамічних виробів раних землеробів	
Декоративні особливості виробів культур дунайського походження на Західній Волині	115
Маліцька культура Західної Волині: пам'ятки та особливості керамічного комплексу	137
Кераміка ранньоземлеробської волино-люблінської культури Західної Волині (історія, типологія, художні особливості)	169
Додатки	
Поселення волино-люблінської культури Баїв	205
Нові матеріали з пам'яток доби енеоліту із околиць с. Новомалин	246
Тваринництво та мисливство у племен доби енеоліту та бронзи на території України	266
Знахідки коліщаток до моделей возиків на Волині та Волинському Поліссі	307
Про знахідки обсидіану на первісних пам'ятках	320
Крем'яні вироби волино-люблінської культури	330
Поселення трипільської культури на околицях села Опришени Чернівецької області Глибоцького району	350
Трипільська пластика з урочища Станіште с. Опришени Глибоцького району Чернівецької області	353
Короткий словник термінів (ранньоземлеробські пам'ятки). 357	

ВСТУПНЕ СЛОВО

Тема розвитку раннього землеробства на Волині є однією з найважливіших у праісторії краю. Незвичайною була етнічна історія цієї частини лісостепової зони. Із середини VI тис. до н. е. сюди прибувають різні групи з Подунав'я (носії дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою). До приходу “класичного” землеробсько-скотарського населення ця багата природними ресурсами зона залишалася майже незалюдненою – лише окремі стоянки на дюнах біля річок свідчать про перебування там пізньомезолітичних мисливців та рибалок. Із VI тис. до н. е., тобто приблизно в той же час, на Прип'ятському Поліссі сформувалися культурно-історичні спільноти волинської неолітичної (ВНК) та – дещо згодом – німанської культур (НК), які проіснували майже до середини доби бронзи. Окремі громади НК та ВНК інколи проникали в межі волинського лісостепу та Малого Полісся, вступаючи в контакти з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), пізніше – з населенням енеолітичного часу: маліцької (МК) та волино-люблінської (ВЛК) культур. Прикладом такого контактування є знахідки кераміки ВНК в ямі волино-люблінської культури на багат шаровій пам'ятці Голишів поблизу Луцька. Наслідком цих зносин вважаємо появу на поліській ранньонеолітичній кераміці відбитків зернівок культурних рослин: голозерної та плівчастої пшениці, ячменю, гороху, вики ервілії (Розничі, Новосілки Маневицького, хут. Коник Зарічянського, Люб'язь Любешівського районів Волинської та Рівненської областей та с. Крушники на Житомирщині.

Якщо у вивченні неоліту Волині можна констатувати певні успіхи (монографія “Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.)” (2009 р.), то докладну історію енеолітичного населення північного заходу України ще потрібно написати. Зазвичай її творили етноси, які приходили на ці родючі землі Волині з різних частин Європи, проживаючи тут певний час. Витоки маліцької культури можна шукати в межах сучасних Словаччини, Угорщини, Польщі, кукутень-трипільської культури – в Румунії, лійчастого посуду та кулястих амфор – біля Балтійського моря (північ Німеччини, Польщі, Скандинавія). Отже, жителі Волинської височини V–II тис. до н. е. були здебільшого

прийшлими (алохтонними), і їхня культура – матеріальна й духовна – формувалася як синкретична, багатовекторна і тому оригінальна, до певної міри, самотутня. У пропонованій книзі автори ставлять завдання подати лише деякі аспекти господарства жителів краю в період мідного віку. Висвітлено в основному теми землеробства (Г. Пашкевич, Г. Охріменко), скотарства (О. Журавльов), особливостей кераміки (Н. Скляренко, Г. Охріменко), трипільських пам'яток (О. Романчук та ін.), землеробських знарядь (Г. Охріменко, С. Локайчук).

Структура поселень, житлових комплексів, господарства певних культурно-історичних спільнот (КІС), духовна культура населення енеоліту потребують подальшого вивчення.

Виявлення на амфорі волино-люблінської культури зображення дуже давнього орного знаряддя – рала – та його чудова реконструкція, зроблена Денисом Козаком, багаторічна праця над вивченням енеоліту в межиріччі Західного Бугу та Горині, проведена Яном Фітцке, Олександром Цинкаловським, Миколою Пелешишиним, Юрієм Захаруком, Ігорем Свешніковим, Анною Закостельною, Віталієм Коноплею, Анджеєм Броніцким, Славоміром Кадровим, Олександром Позіховським, Богданом Прищепою та іншими дослідниками сприяла створенню певної джерельної й теоретичної бази для подальшого вивчення давнього землеробства на Волині.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

КЛСК	культура лінійно-стрічкової кераміки
ДДК	дніпро-донецька культура
ВРХ	велика рогата худоба
ВНК	волинська неолітична культура
МК	маліцька культура
ВЛК	волино-люблінська культура
КЛП	культура лійчастого посуду
ГЗК	городецько-здобицька культура
БДК	буго-дністровська культура
ПТК	пізньотрипільська культура
СА	Советская археология
АО	Археологические открытия
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
КСИА	Краткие сообщения института археологии АН СССР
КСИИМК	Краткие сообщения института истории материальной культуры

Еволюційні процеси на Західній Волині в VI–III тис. до н. е

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК РАННЬОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Швидкий розвиток неолітичних ранньоземлеробських суспільств на Балканах, в Подунав'ї спричинений досягненнями в рільництві, скотарстві. Він призвів до росту населення та міграцій у різних напрямках, зокрема на північ – у Малопольщу, північний схід – Подністров'я, Волинь. Оскільки колонізація за цими векторами була відома з середини VI-го тис. до н. е., тобто з доби неоліту, коли тут з'явилися носії культури лінійно-стрічкової кераміки [Zakościelna, 2006, s. 37], то “второваними шляхами” вона, ймовірно, продовжувалася й у першій половині V-го тис. до н. е., коли терени Волині освоювало населення маліцької культури [Kadrow, Zakościelna, 2000, s. 207]. Балкани та Подунав'я в цей період – VII-V тис. до н. е. (неоліт–енеоліт) – перебували, як вважають дослідники, під сильним впливом Близького Сходу – Анатолії, звідки до Південної Європи, ймовірно, разом із переселенцями, передалося вміння розводити худобу, вирощувати рослини, а також ткацтво, обробка міді, а згодом і бронзи тощо [Wielka historia świata, 2005, s. 171]. Важливо звернути увагу на те, що й кераміка, і вироби з каменю, металу, кістки, рогу часто мають форми, запозичені з Анатолії, Подунав'я.

У V тис. до н. е. на півдні Європи утворилося кілька культурних комплексів (культури Вінча, Гумельниця, Кукутень-Трипілля, надтишанська, полгарська, лендельська та маліцька). Однією

з характерних їхніх рис був звичай розмальовувати кераміку [Pr-ahistoria..., 1979, s. 95].

Населення маліцької культури, виникнувши в басейні р. Вісли на Краківщині, Сандомирщині, біля Жешова, переміщувалося із земель південно-східної Польщі на Верхнє Подністров'я та Волинь, несучи нові елементи господарства, духовної культури [Zakościelna, 2006, s. 37]. Відстань, яку довелося подолати прибульцям – вихідцям з Подунав'я, була порівняно невелика – приблизно 300 км. На нашу думку, одним з імовірних напрямків руху з Краківщини міг бути шлях до сучасного Пшемисла, звідти – на Верхнє Подністров'я, Західне Побужжя (Львівщину) і долинами річок на північ – в басейн Стиру та Горині (Рис. 1; Рис. 2).

Під час дослідження багаточислової пам'ятки Голишів та інших пунктів одержано цікаву колекцію знарядь для обробки землі, зокрема рогову мотику з отвором (Рис. 4), рала з рогів оленя (Рис. 5), а також вкладні до серпів волино-люблінської (?) культури, які за формою близькі до виробів наддунайського походження.

В. Конопля нарахував на Волині та у Верхньому Подністров'ї близько 20 пам'яток раннього енеоліту (група Костянець), а саме Костянець, Листвин, Острів, Ярославичі, Хорів та ін. [Археология Прикарпатья, 1990, с. 4]. Пізніше виявилось, що до маліцької культури належить Голишів біля Луцька, Торчин, Коршів I (роботи Г. Гуртового, В. Коноплі, С. Ревуцького [Конопля, Ревуцький, с. 61-73; Ревуцький, с. 190-191], Г. Охріменка [Охріменко, 2007, с. 319-403]). Вивченню пам'яток раннього енеоліту (маліцької та волино-люблінської культур) у середній течії Горині багато уваги приділив М. Пелешцишин [Пелешцишин, 1997, с. 37-38; Пелешцишин, 1998, с. 83] та археолог з м. Острог О. Позіховський [Позіховський, 2005, с. 206-215].

Міграційним хвилям передували, швидше всього, далекі виправи невеликих груп кременярів з Подунав'я на Волинь по кремень. Згадуваний напрямок поширення населення міг бути одним із декількох, а міграції неодночасові, тобто міграційний рух був поступовим, тривалим, можливо, у декілька етапів. На цьому шляху міграції відомі такі поселення біля Пшемисла, як Кормановіці, Федрополь, а ще ближче – Залісці в Жидачівському р-ні на Львівщині. У Залісцях виявлено маліцьку кераміку з “клютим”

орнаментом – лінії утворені дрібними відтисками, що є реліктом пізньолінійної кераміки, зокрема лінійно-ямкової [Бандрівський, Крушельницька, 2002, с. 441–452]. На Волині уламки тонкостінного посуду з такою орнаментациєю знайдено біля с. Гірка Полонка (1 фрагмент) та в Голишеві – Замчисько (2 фрагменти) [Охріменко, 2007, рис. 28:2, 29:3, 8 а].

Можливо, був і інший шлях проникнень маліцького населення – через Люблінщину. Так, у Замойському воєводстві відома пам'ятка МК – Вербковіце над р. Гучвою [Prahistoria..., 1979, s. 100]. Проте над р. Лугою, яка є сполучною ланкою між Побужжям та басейнами Стиру й Черногузки, матеріали МК досі майже невідомі (крім окремих фрагментів МК або пізнішої – волино-люблінської культури (ВЛК), зокрема, з с. Мишів (МК) із “кльотим” орнаментом. Найбільше в цьому регіоні матеріалів ВЛК знайдено під час розкопок Ю. Захарука, М. Пелещишина, А. Броніцького, А. Закостельної, Г. Охріменка в Зимному [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 4-12, рис. 3; Bronicki, Zakościelna, Ochrimenko, 1998, s. 12, 29].

У 1984 р. В. Панасюк біля м. Луцьк у заплаві р. Стир (урочище Красне) виявив порушене поселення волино-люблінської культури; обстеження та збір матеріалів у тому самому році зробив Г. Охріменко. Наступного року рятувні роботи проводив В. Конопля, який опрацював знайдені матеріали. Докладну інформацію про пам'ятку Луцьк–Луг (Красне) подано А. Закостельною [Zakościelna, 1996, с. 184-186]. Недостатньо вивченою залишається лише кераміка, у тому числі орнаментована. Увесь комплекс цього своєрідного поселення є, ймовірно, волино-люблінським, хоча наявні пізньомаліцькі елементи, а деякі деталі декору подібні до баденських.

Зупинимося докладніше на пам'ятках неолітичного та енеолітичного часу, відкритих у надбережжях р. Черногузки. Ця невелика річка з порівняно широкою долиною, родючими ґрунтами (мабуть, покритими в атлантичний та пізніші періоди лісами, що сприяло формуванню підзолу), островами та півостровами серед болотистих луків, з м'якими торф'янистими відкладами легких для обробітку шарів стала, напевне, ідеальним місцем для ранніх землеробів та скотарів. Безперечно, рибальство (підтвердженням є знайдені в Голишеві під час розкопок 2004-2006 рр. кістки

щуки та інших риб, черепах), мисливство, збиральництво (лісове, прирічкове) значно доповнювали харчовий раціон людності дунайського походження. На сьогодні відкрито значну кількість поселень та слідів поселень (близько 20) культури лінійно-стрічкової кераміки на досліджуваній території: Новостав, Голишів I, Голишів II, Голишів III, Коршівець, Полонка, Гірка Полонка I, Гірка Полонка II, Вікторяни, Баїв (поховання та два поселення), Цеперів. Тобто поселення утворюють суцільну лінію на обох берегах ріки. Неподаляк від них розташовані й інші – в Луцьку (всього 5 пам'яток, зокрема на Красному, Гнідаві), Торчин, хутір Валентинів [Охріменко, 2001, с. 11, рис. 2].

Прийшли землеробські племена вдосконалювали знаряддя праці. Крім мотик, для обробітку ґрунту вони почали використовувати ручне рало. Підтвердженням цього є знахідки кам'яних виробів у формі шевської колодки (Schulajstenkeil), які, на думку А. Коковського, могли бути частинами ручних рал у носіїв КЛСК [Kokowski, 2005, s. 7] (Рис. 7). Для мешканців цих місць дуже важливим було й те, що в долині Черногузки наявні власні поклади високоякісного кременю (Баїв, Цеперів). Варто підкреслити, що згадана річка протікає на межі Лісостепу й Полісся. У зоні Поліської низовини, як відомо, в той час проживали мисливці, рибалки – населення волинської неолітичної культури (ВНК) [Охріменко, 2001], з якими прибульці вступали в тісні стосунки. Як наслідок цього, на берегах Стиру (с. Новосілки, Мала Осниця), Прип'яті (с. Люб'язь), Піни (с. Глинно) на доволі ранньому неолітичному посуді знаходимо відбитки зернівок культурних рослин: пшениці, ячменю, гороху, вики ервілії.

Під час розкопок у Гіркій Полонці, Голишеві, Гнідаві одержано велику колекцію кераміки, кістяних знарядь КЛСК, а також кісток свійських і диких тварин. Сенсаційними були знахідки кісток свійського коня в житлі на поселенні Гірка Полонка (визначення канд. біолог. наук О. Журавльова). Розвиткові землеробства на Волині в період неоліту присвячено декілька спільних розвідок Г. Охріменка та палеоботаніка Г. Пашкевич [Охріменко, 2001, с. 89;101].

Пам'ятки маліцької культури відомі на території Малопольщі та Волині: Лас Стоцькі, Краснистав, Клементовіце-Колонія, Вербковіце, Хорів, Гоща, Голишів-Замчисько, Коршів, Торчин та ін. (Рис. 1; Рис. 2).

Надзвичайно важливими є відомості про дуже яскраве етнокультурне явище, яким була волино-люблінська культура, виникнення якої (на основі маліцької культури) пов'язують з теренами Волині [Zakościelna, Gurba, 1997, s. 98-117; Bronicki, Kadrow, Zakościelna, 2003, s. 22-66; Zakościelna, 2006, s. 38]. Пам'ятки ВЛК ще в довоєнні роки розпочали досліджувати Я. Фітцке (пам'ятка Амбуків та ін.), О. Цинкаловський [Cynkałowski, 1961, s. 30-32]. На сьогодні старожитності ВЛК, зокрема поселення, вивчені недостатньо; потребує дослідження проблема розвитку різних галузей господарства цього періоду. Однак, крім іншого, викликає подив і захоплення майстерно виготовлений посуд, що зберігає на собі релікти традиційного для Наддунав'я формотворення та декору.

Населення ВЛК належить до умовно виділеного кола культур з мальованою керамікою. На Волині таких було лише дві – волино-люблінська та пізньотрипільська культури. Їх мистецький феномен оздоблення посуду заслуговує на особливу увагу. До пам'яток того часу О. Цинкаловський відносив такі:

1. Амбуків Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. Тут знайдено скелетне поховання з посудом, ліпленим вручну, на темному тлі якого нанесено білою фарбою, напевне, геометричні фігури. На цьому самому місці були вироби з обсидіану [Cynkałowski, 1961, s. 30] (Дослідження проводив Я. Фітцке);

2. Інше скелетне поховання виявлено поблизу Баєва Луцького р-ну Волинської обл. Біля похованого був посуд, “інкрустований білою фарбою”. Тут також знайдено обсидіан, вироби з мідного дроту, кільце з мушель та зубів тварин [op. cit., s. 31]. Додамо від себе, що поховання з такими супровідними дарунками та прикрасами унікальне і належало, напевно, жінці.

3. Кераміку ВЛК виявив у довоєнні роки Я. Фітцке на берегах Чорногузки біля Городка (тобто в сусідньому до Баєва селі).

4. Три посудини, також, імовірно, з поховання, підібрано біля с. Сьомаки Луцького р-ну. Їхня поверхня мальована білою фарбою (ці вироби О. Цинкаловський відніс до моравського типу). Там само знайдено чотиригранну сокиру з “лупаку” та три крем'яні пластини.

В останні десятиліття відкрито такі поселення ВЛК, як Баїв III, Коршів I, Коршів II, Голишів, Полонка, Гірка Полонка, Коршівець.

Скупчення пам'яток у басейні невеликої річки Черногузки є надзвичайним і потребує подальших досліджень. Крім того, поселення ВЛК та їх сліди відомі біля сіл Городок, Ідловиця Рівненського р-ну, Мізоч Острозького р-ну. В останньому виявлено банясту посудину червоного кольору, з заокругленим дном та двома “гудзками” збоку. Дві посудини ВЛК походять із Острога – одна з циліндричною шийкою та випуклим тулубом. Неподалік від с. Суйми підібрано фрагмент кулястої посудини червоного кольору, оздобленої ямками біля шийки. Поряд знайдено вкладні до серпів, скребки на великих рівних пластинах. Подібні вироби виявлено поблизу сіл Устя Костопільського р-ну, Валентинів Луцького р-ну. Частина згаданих матеріалів зберігається в Археологічному музеї Кракова [op. cit., s. 31-32].

Цікавою й такою, що потребує подальшого уточнення, є пам'ятка, розташована над ставом біля с. Мишів Володимир-Волинського р-ну. Тут викопано уламки посудини попелясто-брунатного кольору, виготовленої з відмуленої глини і прикрашеної рядами дрібноямкових відтисків. Подібні знахідки на теренах Волині рідкісні, проте важливі для вивчення перехідного етапу від неоліту до енеоліту (маліцька культура).

Поселення Голишів належить до багаточарових пам'яток. Основну масу матеріалів, виявлену тут, відносимо до пізнього Трипілля. Проте і більш ранніх, датованих енеолітом, артефактів чимало. Спочатку їх вважали старожитностями так званої лендельської культури. Пізніше було уточнено культурну належність – волино-люблінська, маліцька культури [Zakościelna, Gurba, 1997, s. 202]. У зв'язку з накопиченням кераміки, яка є найбільш точним культуровизначальним і датуєчим матеріалом, нещодавно вдалося встановити, що в ранньоенеолітичний період тут було два поселення: маліцьке та волино-люблінське. Технологічно їхні керамічні вироби мають помітну подібність завдяки спільній генетичній підоснові, проте формою, декором вони різняться (Рис. 8) [Охріменко, Кучинко, Скляренко, 2007. с. 319-403].

Підраховано, що сумарно за два польові сезони 2004–2005 рр. лише з культурного шару одержано до 400 фрагментів

посуду обох культур. Розділити їх за культурною належністю важко; це робиться переважно за вінчиками та орнаментованими уламками. До складу колекції входить 120 бічних фрагментів, 20 ручок, валиків, псевдоручок, 30 уламків донець, 150 фрагментів вінчиків, 58 орнаментованих частин.

Опис маліцької та волино-люблінської кераміки з однієї пам'ятки подано О. Позіховським у статті “Поселення лендель-полгарської культурно-історичної спільноти біля села Вільбівне на Волині” (2005 р.). Автор зазначає, що для маліцької культури характерний посуд з якісним випалом, дрібнозернистою структурою глиняної маси та значною домішкою піску, зрідка шамоту. Колір сірий або коричневий. Серед столового посуду переважають миски чотирьох типів:

- 1) біконічні з гострим або заокругленим ребром;
- 2) біконічні з S-подібним профілем;
- 3) конічні;
- 4) з прямою верхньою частиною [Позіховський, 2005, с. 206-215].

Загалом посуд і маліцької, і волино-люблінської культур відзначається довершеністю технології виконання та обробки поверхні, а також усталеністю форм і пропорцій. Це може бути ознакою того, що гончарство було справою професіоналів – гончарів або людей, довгий час пов'язаних з цим ремеслом. Помітна тяглість традицій протягом багатьох віків – окремі форми МК, ВЛК мають аналоги в КЛСК і навіть у неолітичних виробках Анатолії [Титов, 1980].

Література

1. Археология Прикарпатья Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – 188 с.
2. Бандрівський М., Крушельницька Л. Відкриття поселення класичної фази маліцької культури у Верхньому Подністров'ї // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 441-452.
3. Конопля В., Ревуцький С. Поселення маліцької культури Торчин-Замчисько // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 1-73.
4. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2001. – 140 с.
5. Охріменко Г., Кучинко М., Складенко Н., Собуцький М., Охріменко В. Вивчення багатошарової пам'ятки Голишів на Волині // Охріменко Г. та

ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 319-403.

6. Пелешин М. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. – Львів, 1997.

7. Пелешин М. Поселення і могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998.

8. Позіховський О. Поселення Лендель-Полгарської культурно-історичної спільноти біля с. Вільбівне на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 206-215.

9. Ревуцький С. Проблема класифікації та дослідження лендельської культури на території Західної Волині. Дослідження лендельської культури коло с. Коршів Волинської обл. // Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк, 1998. – С. 190-191.

10. Титов В. С. Культура Лендель // Археология Венгрии. Каменный век. – М., 1980. – С. 366-420.

11. Bronicki A., Kadrow S., Zakościelna A. Radiokarbon dating of the neolithic settlement in Zimne, Volhynia, in light of the chronology of the Lublin-Volhynia culture and the south-eastern group of the funnel beaker culture // Baltic-Pontic Studies. – 2003. – Vol. 12. – S. 22-66.

12. Bronicki A., Zakościelna A., Ochrimenko G. Badania weryfikacyjno-sondazowe wyżynnej osady neolitycznej na stanowisku "Grodzisko" w Zimmem rej. Włodzimierz-Wołyński (Ukraina) // Archeologia Polski Środkowo-wschodniej.– Lublin-Chelm-Zamość, 1998. – Т. III. – S. 12-29.

13. Cynkałowski O. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Kraków, 1961. – 265 s.

14. Kadrow S., Zakościelna A. An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolska and Western Ukraine // Baltic-Pontic studies. The Western border area of the Tripolye culture. – Poznań, 2000. – Volume 9. – P. 213-227.

15. Kokowski A., Pokropek M. Bug – rzeka, która łączy. – Chelm, 2005. – 173 s.

16. Prahistoria ziem Polskich. Neolit. – Wrocław-Warszawa, 1979. – Т. II. – 452 s.

17. Zakościelna A. Młodsze kultury naddunajskie na terenie Malopolski i Zachodniej Ukrainy // Тези доповідей. – Вишнівець, 2006. – С. 37-41.

18. Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej // Lub. Mat. Arch. – Lublin: UMCS, 1996. – Т. 10.

19. Zakościelna A., Gurba J. Z problematyki kultury maliczej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej // Archeologia Polski Środkowo-wschodniej. – 1997. – Т. 2. – S. 98-117.

20. Wielka historia świata / Pod red J. Śliwy. – Krakow: Fogra, 2005. – Т. 2. – 671 s.

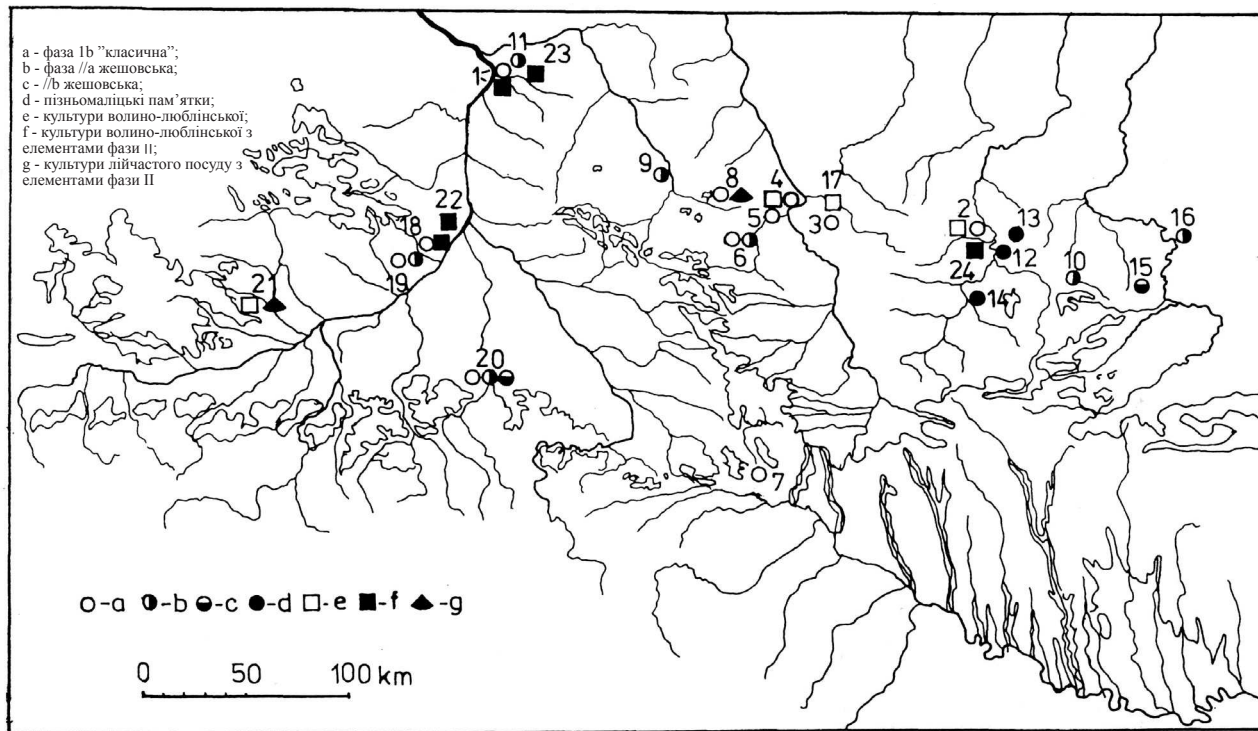

Рис. 1 Пам'ятки маліцької та волино-люблінської культур на території Люблінсько-Волинської височини

(за А. Закостельною, Я. Гурбою):

- 1 – Лас Стоцькі, 2 – Луцьк, 3 – Мишів, 4 – Стжижів, 5 – Свєрецув Колонія, 6 – Вербковіце, 7 – Комарно, 8 – Новий Майдан, 9 – Краснистав, 10 – Костянець, 11 – Клементовіце Колонія, 12 – Ярославичі, 13 – Лище, 14 – Острів, 15 – Хорів, 16 – Гоща, 17 – Зимне, 18 – Злота, 19 – Маліце, 20 – Жешув, 21 – Броночіце, 22 – Камень Лукавські, 23 – Вонвольніца, 24 – Голишів.

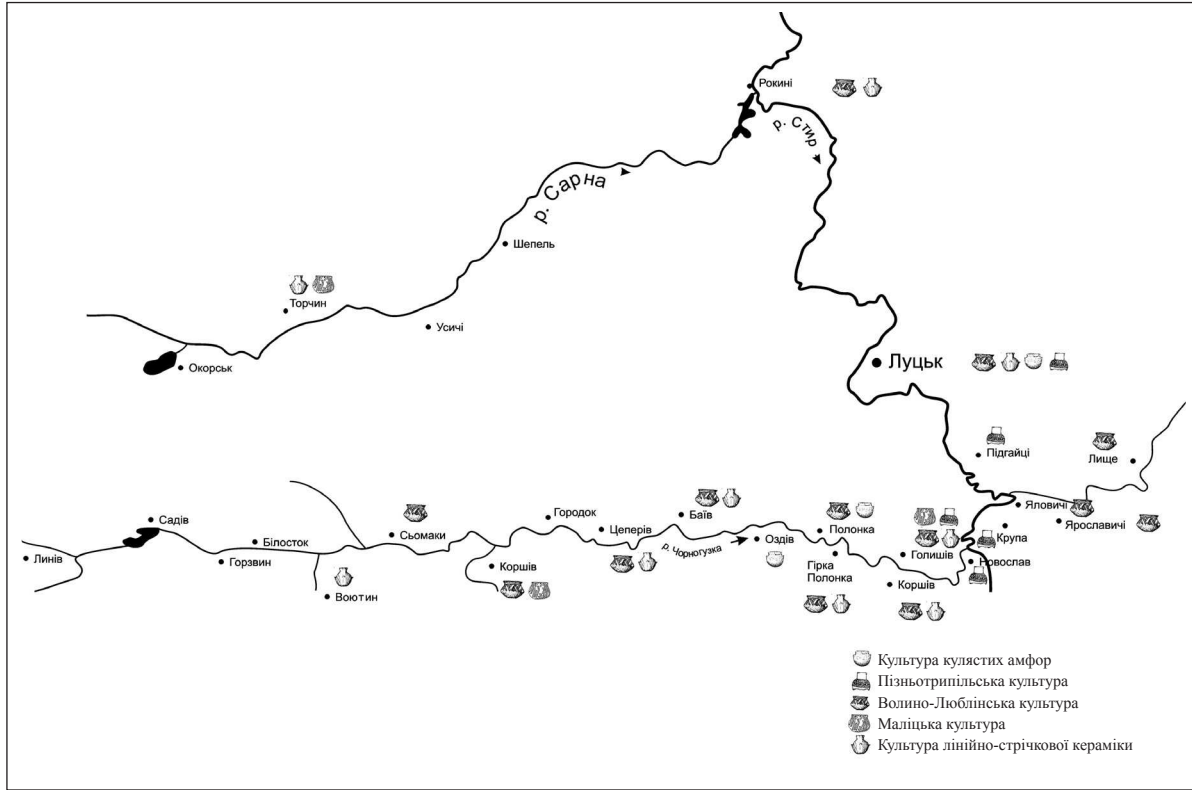

Рис. 2 Пам'ятки енеоліту в басейні р. Сарна та р. Черногузка

Рис. 3 Мотики з рогу, виявлені на території Люблінщини (3 – Грудек Надбужний)

Рис. 4 Рогова мотика з поселення Голишів (Луцький р-н Волинська обл.)

Рис. 5 Рала з рогів оленя періоду енеоліту
(1 – Володимир-Волинський музей,
2 – Торчинський народний музей)

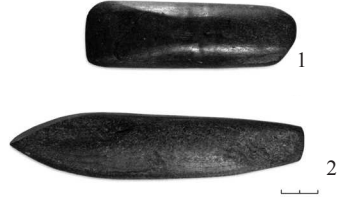

Рис. 6 Гнідава. 1, 2 – кам'яні знаряддя типу шевської колодки культури лінійно-стрічкової кераміки (робочі частини неолітичних рало?)

Рис. 7 Дерев'яне одноручне рало з с. Страхослав Хелмського повіту

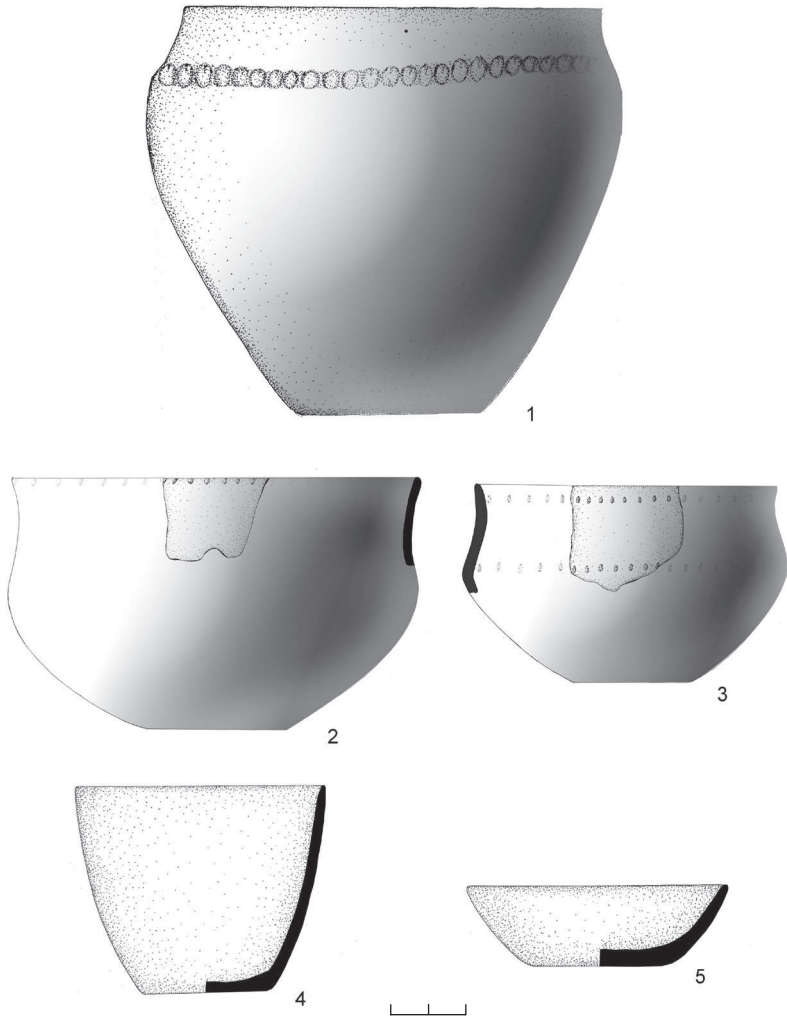
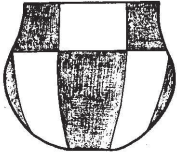

Рис. 8. Голишів. Керамічні вироби маліцької (1-3)
та волино-люблінської (4-5) культур та їх реконструкція
(за Н. Скляренко, Г. Охріменком)

РОЗВИТОК ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В НАСЕЛЕННЯ ПРИП'ЯТСЬКОГО ПОЛІССЯ (середина V – кінець III тис. до н. е.)

Донедавна структура господарства давнього населення Волині (адміністративно – це Волинська і Рівненська області України) в неоліті не була визначена. Дослідження археологічних пам'яток, проведені в два останні десятиліття [Охрименко, 1994], виявили палеоботанічні й палеозоологічні матеріали, що дозволяють визначити час становлення й характер відтворювального господарства цього району.

За фізико-географічними характеристиками територія включає два регіони – Західне Полісся і Волинську височину. Західне Полісся, куди входять, крім Волинської та Рівненської областей, частково Львівська й Тернопільська області (так зване Мале Полісся), межує на заході з Польщею, на півночі – з Білоруссю. Рельєф низинно-рівнинний, з поступовим зниженням з півдня на північ, із незначною розчленованістю і незначними відносними висотами. Одноманітна поверхня іноді переривається невисокими узвишшями у вигляді дюн, пагорбів, валів і гряд. У ґрунтовому покриві переважають ґрунти підзолистого типу, глинясто-піщані і піщані, поширені також болотисті ґрунти і торфовища. Узвишшя з піщаними ґрунтами зайняті сухими сосновими лишайниковими лісами, у низинах із суглинними ґрунтами ростуть дубово-соснові, дубові, грабові, дубово-грабові та ясенново-вільхові ліси з добре розвинутими трав'янистим і чагарниковим ярусами. У низинах поширена лугова й болотна рослинність [Гаврилук, 1955, с. 406-412]. Відносно м'який клімат з теплим літом (середня температура липня від 17,5 до 18° С) і нехолодною зимою (середня температура січня – від 4,5 до 5,7° С) з кількістю

опадів 550 – 600 мм на рік цілком сприятливий для вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Тут вирощують жито, озиму пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, з бобових – горох і, в меншій мірі, квасоллю, з технічних культур – льон і коноплю [Мукомель, 1955, с. 441-444].

Волинська височина представляє собою зовсім інший фізико-географічний район. Найбільш висока і розчленована ярами та численними притоками рік Західного Бугу, Стиру й Горині її південна частина, де висоти досягають значень 340 – 361 м. У центральній і північній частинах широкі і злегка хвилясті межиріччя мають абсолютні висоти 240 – 300 м. Грунтово-кліматичні умови тут більш сприятливі для заняття землеробством – переважають сірі й чорноземні опідзолені ґрунти. Клімат – помірно-континентальний із середньою температурою січня – -5°C , липня – $+18^{\circ}\text{C}$ і 630 мм опадів на рік [Геоботанічне районування... 1977, с.132].

Теплий і вологий клімат атлантичного періоду голоцену, під час якого неолітичні племена з'явилися на Волині, був цілком сприятливий для заняття землеробством. Відповідно до палеогеографічних реконструкцій, на європейській території колишнього СРСР у цей час середньорічні температури збільшувалися на північ від 60° п. ш. на $2 - 2,5^{\circ}\text{C}$, а південніше 50° п. ш. – не більше, ніж на 1° . Опадів випадало більше в середньому на 25 мм [Климанов, 1994, с. 150]. Велика частина Європи була покрита в неоліті широколистяними лісами. Зменшення (усування) лісів відбувалося тільки з появою поселень і для обробітку землі під поля. Справжні степи існували лише на Україні, у її південній частині [Behre, Jacomet, 1991, с. 82, 96].

На Волині перші сліди господарської діяльності людини, за палінологічними даними болота Старники (Рівненська область), фіксуються з другої половини 5-го тис. до н. е. [Артюшенко, Арап, Безусько й ін., 1982; Безусько, Каюткіна, Ковалюх, Артюшенко, 1985]. Вік цих відкладень визначений у межах 6320 ± 100 14C [Хотинский, Безусько, Черкинський 1994, с. 115-116]. Кліматичні параметри в цей час були близькі до сучасних. Середні температури (літня й зимова) були тільки на $1 - 2^{\circ}$ вище від су-

часних. Кількість опадів також було близькою до сучасних значень, тобто 550 – 600 мм за рік [Климанов, Безусько, 1981, с. 25]. У рослинному покриві переважали ліси із сосни *Pinus sylvestris*. Знайдено пилок ялини *Picea*. Значну роль відігравали широколистяні ліси з дуба *Quercus*, липи *Tilia*, в'яза *Ulmus*, граба *Carpinus*, ліщини *Corylus* на підвищених ділянках і з вільхи *Alnus*, берези *Betula*, верби *Salix* – в низинах [Безусько, Каюткіна й ін., 1985, с. 29]. Вплив людини простежується за появою в спорово-пилкових спектрах лісового типу на глибині 2,37 м і 2,25 м пилку культурних злаків *Cerealia*, подорожника ланцетного *Plantago lanceolata*, шавлю *Rumex acetosa*, кропиви *Urtica* [Хотинский, Безусько, Черкінский, 1994, с. 115-116]. Ще один показник спорово-пилкових діаграм, на думку А. Кульчицької-Лесеєвичевої, може вказувати на господарську діяльність людини. Це зменшення пилку в'яза, липи, ясена, дуба при одночасному зростанні кількості пилку берези, осики, ліщини в спорово-пилкових спектрах, отриманих з культурних шарів, де виявлено вуглинки [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979, 68-69].

Формування в Прип'ятському Поліссі волинської неолітичної культури (ВНК) відбувалося в середині 5-го тис. до н. е. на основі мезолітичної культури Яніславиця, що під впливом буго-дністровської і дніпро-донецької культур перейшла до “керамічного” мезоліту. Її етнографічною особливістю є гребінчасто-накольчата кераміка. У цей же час на великих просторах волинського лісостепу з'являються носії хліборобсько-скотарської культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), які прийшли з Подунав'я. Населення культури лінійно-стрічкової кераміки співіснувало з населенням волинської неолітичної культури із середини 5-го до початку 4-го тис. до н. е. Пізніше, на межі з Поліссям і на Поліссі перебували групи населення маліцької та люблінсько-волинської культур (Луцьк–Луг, Арматнів, Липно, Майдан-Липно).

Пам'ятки КЛСК на території сучасної України відомі з двох районів: на північному заході України (Волинь) і з території Середнього Дністра (Україна й частково Молдова). Перший район, тобто північно-західна частина території сучасної України, був

східною окраїною великого ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки. Тут сконцентрована велика кількість неолітичних поселень. На даний час досліджено 40 пам'яток КЛСК і виявлено більше 90 поселень волинської культури [Охріменко, 2009]. Пам'ятки КЛСК розташовані на ділянках з родючими ґрунтами в басейнах рік Західний Буг, Луга, Стир, Черногузка, Сарна, Горинь та ін.

Палеоботанічні дані, що характеризують склад асортименту, який вирощувався племенами КЛСК і ВНК в досліджуваному районі, отримані на основі вивчення відбитків рослинного походження на фрагментах кераміки поселень Рівне, Гнідава, Гірка Полонка, Голишів, Баїв (культура лінійно-стрічкової кераміки) і Крушники, Розничі, Новосілки, Мала Осниця, Коник (волинська неолітична культура) [Пашкевич, Охріменко, 1990, с. 1-24].

Крім зернівок, виявлено відбитки колоскових і квіткових лусок, уламків соломин, “вилочок”, тобто сліди тієї рослинної домішки, що додавалася в глиняне тісто при замісі глини в процесі виготовлення посуду. Серед зафіксованих виділено відбитки зернівок пшениці двозернянки *Triticum dicosson*, ячменю голозерного *Hordeum vulgare* var. *coeleste* (табл. 1; 2). Склад відбитків показав також, що жителі поселень КЛСК на Волині були знайомі й з такими культурними рослинами, як пшениця однозернянка *Triticum toposossum* (можливо, вона траплялася як домішка в посівах найбільш численно представленої плівчастої пшениці – двозернянки *Triticum dicosson*), ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*, просо звичайне *Panicum miliaceum* (?), горох посівний *Pisum sativum* і вика ервілія *Vicia ervilia*.

Очевидно, що дві зернові культури – пшениця двозернянка і ячмінь голозерний – були основними серед рослин, які вирощувалися. Крім них, могли використовувати для посівів пшеницю однозернянку, плівчастий ячмінь, просо (?), вирощувати горох і вику ервілію. Вони складали асортимент, відомий неолітичним хліборобам північно-західної частини сучасної території України. Слід при цьому відзначити, що, зважаючи на матеріали середнього і пізнього періодів ВНК, а саме: відсутність вклад-

нів серпів для зрізання стебел зернових, відсутність зернотерок – створюється враження епізодичності заняттям землеробством у неоліті Полісся. Для остаточних висновків необхідно вивчити колекцію кераміки Поприп'ятського району з фондів Інституту історії Білорусі.

Таблиця 1

**Відбитки рослин на кераміці з поселень
лінійно-стрічкової кераміки**

Пам'ятник	Рослини											К-сть фрагм.
	Asp	Csp	Hv	Hw	Pm	Ps	Ssp	Td	Tm	Tsl	Ve	
Гнідава			1	2			1	2				76
Головна									1			1
Голишів			2	4				2	1	1		57
Гірка Полонка			3	2			1	1				90
Литовиж						1						1
Рівне			2	9	2	3		5		1		1141
Зимно	1	1	1					2			1	7
Урочище Могилки			1									1
Σ	1	1	10	17	2	4	2	12	2	2	1	

Таблиця 2

**Відбитки культурних рослин на кераміці
з поселень волинської культури**

Пам'ятник	Рослини					
	Pm	Ps	Td	Tm	Tsl	Ve
Коник						1
Крушники	2	1	1			
Новосілки		1			1	
Мала Осниця	1		1			
Розничі			1			
Σ	3	2	2	1	1	1

Asp – Avena sp. ; Csp – Cannabis sp. ; Hv – Hordeum vulgare; Hw – Hordeum vulgare var. coeleste; Pm – Panicum miliaceum; Ps – Pisum sativum; Ssp – Secale sp. ;

Td – *Triticum dicoccon*; Tm – *Triticum monococum*; Tsl – *Triticum aestivum* s. l;
Ve – *Vicia ervilia*

Відбитки таких культурних рослин, як *Triticum dicoccon*, *Triticum monococum*, *Triticum spelta*, *Triticum aestivo-compactum*, *Hordeum vulgare*, *Hordeum vulgare* var. *coeleste*, *Avena* sp., *Vicia ervilia*, *Pisum* sp., *Lentil* sp. відомі з другого району поширення племен культури лінійно-стрічкової кераміки – із Середнього Дністра [Янушевич, 1986, с. 4–14; 1989, с. 610–611; Larina, Kuzminova, 1994, с. 229]. Іноді відбитки деяких з перерахованих рослин трапляються в значній кількості. Так, на фрагментах кераміки з поселення Данчени 1 виявлено 59 відбитків зернівок проса і 9 відбитків насіння коноплі *Cannabis sativa*. Обвуглені зернівки відомі поки що лише з поселення Незвисько на Дністрі. Це зернівки пшениці двозернянки і насіння гороху [Черныш, 1962, с. 26]. Очевидно, в межах великого ареалу, зайнятого племенами культури лінійно-стрічкової кераміки, використовувався подібний асортимент. Так, склад культурних рослин, виявлених на пам'ятках південно-східної частини ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки, дуже подібний до того, що був установлений на пам'ятках цієї культури в Європі [Klichowska, 1961; Najpalova, 1975; Knorzer, 1971; Wasylikowa, 1991]. Злаки – пливчасті пшениці і ячмінь разом з бобовими (головним чином, горохом і викою ервілією) – утворювали основний асортимент. Відмічено й голозерні пшениці, однак вони були лише домішкою в посівах пливчастих пшениць. У числі інших рослин варто згадати сочевицю і мак, залишки яких зафіксовані в неолітичних пам'ятках Німеччини [Knorzer, 1991, с. 194].

Не видається можливим погодитися з О. Ларіною, яка, посилаючись на дослідження палеоботаніків З. Янушевич і Н. Кузьминої, вважає, що племена культури лінійно-стрічкової кераміки вирощували п'ять видів пшениць, таких як пшениці пливчасті (двозернянка, однозернянка і спельта) (*Triticum dicoccon*, *Triticum monococum*, *Triticum spelta*) і пшениці голозерні *Triticum aestivo-compactum* (напевно, остання назва дала підставу О. Ларіній говорити про дві різні пшениці і включити їх у список з п'яти найменувань пшениць) [Ларіна, 1999, с. 89]. Однак З. Янушевич,

спираючись на дані своїх досліджень, пише, що “на пам’ятках культури лінійно-стрічкової кераміки... пшениці представлені трьома генетично пов’язаними видами – однозернянкою, двозернянкою і рідше спельтою” [Янушевич, 1986, с. 12], тобто мова йде про використання трьох плівчастих пшениць – однозернянки, двозернянки і спельти. Найчастіше й у найбільшій кількості використовувалася одна з плівчастих пшениць – пшениця двозернянка. На великому палеоботанічному матеріалі, отриманому для території України і Молдови, встановлено, що в неоліті, енеоліті й у бронзовому віці голозерна пшениця *Triticum aestivum* s. l. була лише домішкою в посівах плівчастих пшениць, тобто зустрічалася в них як засмічувач.

До того ж слід зазначити, що, згідно з Е. Шиманн, сполучення *Triticum aestivo-compactum* є синонімом пшениці *Triticum compactum*, а проміжної форми *Triticum aestivo-compactum* просто не існує [Schiemann, 1948, с. 52]. Палеоетноботаніки Європи, підводячи підсумок 20-літнім дослідженням, відзначили великі складнощі, які виникають у дослідників при ідентифікації обвугленого матеріалу, і вирішили, що викопні зернівки голозерних пшениць слід поєднувати під однією назвою *Triticum aestivum* s. l., куди включати зернівки таких видів, як *Triticum vulgare* Vill, *T. compactum* Host, *T. vulgare antiquorum* Heer, *T. aestivum grex aestivo-compactum* Schiem [Progress in Old World Palaeoethnobotany, 1991, с. 209].

Попередні палеоботанічні дослідження матеріалів з території Білорусі показали, що досвід вирощування злаків поширювався, ймовірно, не тільки на правому березі Прип’яті, але й перейшов водний рубіж. Відбитки зернівок пшениці двозернянки і ячменю голозерного недавно були виявлені на більш пізній, ніж на Волині, неолітичній кераміці на р. Піна (пам’ятка Глинно). Ця територія була зайнята населенням німанської (можливо, східно-поліської) культури, а північніше (пам’ятки на кривинському торфовищі) – нарвської, що досліджуються М. Чарнявським. Можливо, пам’ятки цих археологічних культур з’явилися тут пізніше, ніж на Україні, а саме в 4-му тис. до н. е. [Чарняўскі, 1979, с. 78]. Цим часом датує неоліт Понімання М. Чар-

нявський, а в Поприп'ятті ця культура могла з'явитися раніше. На думку М. Чарнявського, на доброборському етапі в носіїв німанської культури з'являються серпоподібні крем'яні ножі, а сліди землеробства – на лисогорському етапі [Чарняўскі, 1979, с. 68-69]. Під впливом культур дніпро-донецької і лінійно-стрічкової кераміки тут могла розвинути й інша галузь господарства – скотарство [Чарняўскі, 1979]. За даними В. Ісаєнка, на лівобережжі Прип'яті в пізньому неоліті, з появою шліфованих сокир і серпів, виникає виробниче господарство [Ісаєнко, 1976]. Таким чином, розвиток землеробства і скотарства на двох берегах Прип'яті припадає на пізній період неоліт – на 3-є тис. до н. е., що пов'язано, ймовірно, з появою носіїв культури лійчастого посуду (КЛП). Можливо, що це населення перейшло Західний Буг у середині 3-го тис. до н. е., а у Понімання й у Білоруське Полісся – раніше. Населення КЛП сформувалася на берегах Балтійського моря і, мігруючи на південь, відносно швидко освоїло навички скотарства й землеробства.

Дослідженням господарства населення східної групи пам'яток КЛП (до якого належать і поселення Волині) займався Я. Крук. Згідно з наведеними ним даними, населення КЛП використовувало в посівах кілька видів пшениць, ячмінь, а з бобових – вику, сочевицю, горох, з технічних культур – льон [Kruk, 1980]. Велике значення мало скотарство. За даними М. Пелещишина, на поселеннях КЛП (зокрема Зимне) кістки великої рогатої худоби складала 40%, свиней – 30%. Поселення Зимне розташоване на межі Полісся і Волинської височини, що забезпечувало можливість контактів із населенням ВНК. На посуді з Бужанки і Зимного є гребінчастий та інші елементи декору поліського неоліту. Крім того, крем'яні, кам'яні сокири, типові для КЛП, знайдені в багатьох місцях Прип'ятського Полісся (Городок, Кукли, Чорторійськ), а на поселеннях волинської неолітичної культури (Коник, Оболонь, Новосілки) є кераміка змішаного типу. Технологія виготовлення посуду подібна до тієї, за якою виготовлені вироби КЛП.

Основним робочим інструментом давніх хліборобів КЛСК на Волині були, ймовірно, мотики – дерев'яні, у вигляді загострених ціпків, і з роговою робочою частиною. Деякі такі мотики

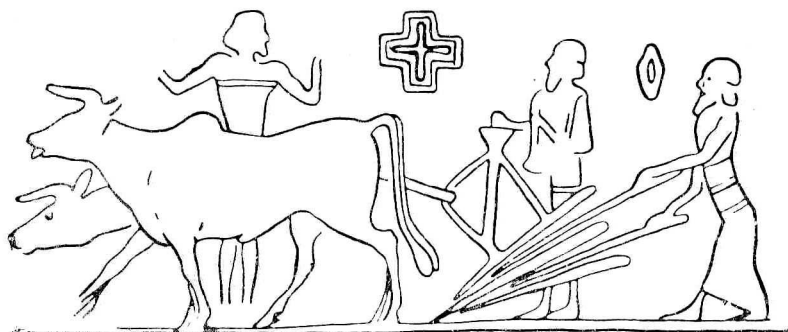
мали отвір для ручки і нагадували кирку. Таке знаряддя знайдено в об'єкті № 23 на поселенні Гнідава, ще два – у розкопі № 2 на поселенні Рівне. Для збирання врожаю використовувалися серпи, можливо, типу Караново, що склалися з дерев'яної оправи (кістяні не виявлено) і декількох крем'яних вкладнів. Такі крем'яні вироби знайдено на пам'ятках Рівне, Коршівець, Гірка Полонка, Новостав, Баїв, Гнідава, Клевань. Як правило, вони трапляються майже в кожному досліджуваному житлі КЛСК на Волині.

До числа частих знахідок у житлах відносяться також зернотерки з піщаника. Вони звичайно мають подовжено-овальну форму й різні розміри – великі й маленькі. Знайдено також розтиральники. На поселеннях Рівне, Голишів, Гірка Полонка, Гнідава, крім палеоботанічних досліджень, проводилося палеозоологічне вивчення остеологічних матеріалів. О. П. Журавльовим встановлено, що склад знахідок на цих поселеннях неоднорідний. На поселенні Рівне виявлено кістки великої (2%) і дрібної (26%) рогатої худоби, свиней (15%). Кістки диких тварин складають 20%, що вказує на значну роль полювання, об'єктами якого були кабан і благородний олень. Таке ж значення мало, мабуть, полювання і для жителів поселення Голишів. Кістки диких тварин також складають тут 20%. Об'єктами полювання були кабан, козуля, тур. Однак серед домашніх тварин переважала велика рогата худоба, на другому місці – дрібна рогата худоба, на третьому – свиня. На поселенні Гірка Полонка особини диких тварин (представлені тільки кістками кабана) становлять лише 5%, а серед домашніх тварин переважала дрібна рогата худоба (37%), на другому місці – свиня (близько 25%), на третьому – велика рогата худоба (близько 13%). Залишки домашнього коня виявлені на поселеннях Голишів і Гірка Полонка. На Гнідаві залишків коня не знайдено і, як на поселеннях Рівне і Голишів, кістки домашніх тварин складають 80%. Серед них найбільш численні кістки великої рогатої худоби (39%). На другому місці – залишки дрібної рогатої худоби (22%), на третьому – свині (12%). Об'єктами полювання тут були кабан і козуля [Журавлев, Охрименко, 1994].

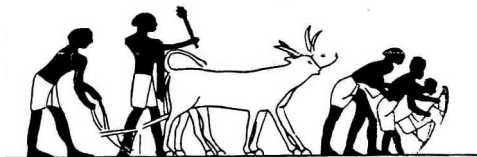
На думку деяких дослідників, поява домашнього коня в на-

селення культури лінійно-стрічкової кераміки відбулася завдяки безпосереднім чи опосередкованим контактам із племенами степових нижньодонської й азово-дніпровської культур [Безусько, Котова, 1997, с. 149].

Таким чином, як показали дослідження, в економіці неолітичних племен, що населяли північно-західну частину України, переважне значення мали, ймовірно, рибальство й полювання, і

Оранка на сівба у Дворіччі

РОЗВИТОК ПЕРВІСНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Поява землеробства ознаменувала початок нової ери в історії людства. За словами В. Вернадського, “відкриття землеробства, зроблене більш як за 600 поколінь до нас, визначило все майбутнє людства”. Якщо на початкових етапах історії людства існування людини залежало значною мірою від того, наскільки вдалим було полювання на тварин та скільки їжі рослинного походження (коріння, насіння, плодів) вдалося зібрати, то з виникненням землеробства і скотарства життя людини почало залежати від того, наскільки вона навчилася використовувати ресурси та сили природи. Саме з цього часу розпочинається вплив людини на природу.

Історією виникнення культурних рослин почали цікавитися ботаніки у XVIII ст. Перші друковані відомості про викопні рештки культурних рослин з’явилися на початку XIX ст. Так, С. Kunth (1826 р.) описав муміфіковані зернівки, насіння та фрукти, знайдені в єгипетських гробницях. Професор Освальд Гір (Oswald Heer) з Цюриха в 50–60-х роках XIX-го ст. вивчав викопні рослинні рештки, добре збережені на свайних поселеннях Швейцарії. Поява в 1866 році детального опису цих знахідок разом з малюнками поклала початок новій науці – палеоетноботаніці, а саме О. Гір вважається її засновником. Прикладом фундаментальних досліджень професора є праця А. de Candolle’я (1886 р.) про походження культурних рослин, в якій автор використав відомі на той час палеоетноботанічні дані.

Отримання викопних рослинних решток можливе лише при тісному співробітництві ботаніків з археологами. Ботаніки вивчають історію культурних рослин, їх походження від диких предків і перехід до культурного стану. Археологів цікавлять рештки культурних рослин тому, що вони тісно пов’язані

з економічними й соціальними аспектами діяльності людини в минулому. Знаючи склад рослин, знаряддя, за допомогою яких оброблявся ґрунт та збирався врожай, спеціалісти мають можливість відтворити рівень землеробства, системи обробки землі, стан економічного розвитку давніх суспільств. Спираючись на відомості археологів, ботаніки мають можливість визначити вік викопних рослинних решток.

Джерелом для отримання свідчень про культурні рослини є обвуглені зернівки, насіння та плоди. Їх знаходять під час розкопок у господарських ямах, залишках вогнищ, господарських будівель. Друге джерело – відбитки рослин на фрагментах кераміки і в обмазці. Використання рослинної домішки в глиняне тісто, в основному, решток обмолоту хлібних злаків, серед яких траплялися зернівки й насіння, було звичайним прийомом для тих племен, що виготовляли посуд в домашніх умовах. Як образно сказав Р. Денелл, “...одні й ті ж руки ліпили посуд і збирали врожай” [Dennel, 1972].

Виникненню землеробства передувало збиральництво. До появи землеробства людина збирала багато рослин, значно більше, ніж після появи землеробства і набагато більше, ніж сучасна людина. Але й з появою землеробства збиральництво ще мало велике значення. Про це свідчать, наприклад, відомості, отримані палеоетноботаніками.

Численні викопні матеріали показують, що для їжі давня людина використовувала ресурси рослинного і тваринного світів: насіння, плоди, коріння, а також черепашки тощо. Деякі племена і в наш час або ще зовсім недавно поповнювали свій раціон за рахунок збирання. Цікаві відомості про це містяться в працях відомих мандрівників. Так, М. Пржевальський зробив багато спостережень щодо використання монголами дикорослих рослин. Вони збирали маленькі, як у маку, насінини дикорослої рослини “сульхір”, піджарювали їх, перемелювали на муку, яку використовували протягом року.

У пізньонеолітичній стоянці Нідау (Nidau), що має калібровану дату 3410–3380 років до н. е. (са. 3410–3380 cal. B. C.) і розташована на березі озера Біл (Biel) в Швейцарії знайдено ве-

лику кількість решток рослин, що збирались. Це насіння малини (*Rubus idaeus*), ожини (*Rubus caesius*), суниць (*Fragaria vesca*), бузини декількох видів (*Sambucus*). Серед матеріалів другої пізньонеолітичної стоянки з узбережжя цього ж озера є багато залишків ліщини (*Corylus avellana*), дикої яблуні (*Malus sylvestris*), жолудів дуба (*Quercus* sp.). Можливо, до рослин, які збирали мешканці прибережних стоянок, слід віднести ще лободу білу (*Chenopodium album*) та ріпак (*Brassica rapa*). [Brombacher, 1997, p. 176–177]. Насіння цих рослин знайдено у великій кількості в матеріалах інших неолітичних стоянок з берегів озер Цюрих та Констанца в Швейцарії [Jacomet et al 1989, 1991].

У складі рослинних залишків зі шлунку таллундської людини (Таллунд – стоянка залізного віку в Данії) визначено насіння та зернівки 66 видів рослин, і лише п'ять з них належали до культурних. Ось деякі з цих знайдених дикорослих рослин: плоскуха звичайна або півняче просо, щавель горобиний та щавель кучерявий, лобода біла, талабан польовий, зірочник середній, подорожник ланцетолистий, витка гречка березкоподібна, грицики звичайні. Вони трапляються в природних угрупованнях, і багато з них засмічують поля та городи.

Ще досить недавно, як пишуть М. Л. Рева та Н. Н. Рева в книзі “Дикі їстівні рослини України” (К., 1976), рослини вживалися в їжу на Україні. Наприклад, півняче просо або плоскуха звичайна. Ця рослина росте на берегах водойм, забур'янює поля та городи. Насіння півнячого проса їстівне, з нього готують борошно та крупу, що нагадує пшоно. Його збирали на Північному Кавказі, Поволжі, в Молдові, Криму. В Австралії та Південній Америці півняче просо спеціально вирощують і годують його насінням худобу, інколи використовують насіння для одержання крупи. Попіл із соломи півнячого проса в Африці вживають замість солі.

Лобода біла теж добре знайома рослина. Вона росте скрізь на узбіччях доріг, на краях ланів, на городах, у садках. В їжу ідуть молоді листки та стебла. З них готують салати, овочеve пюре, додають в юшку, а з насіння роблять крупу для приготування каш та муку для млинців. В Ютландії, в житлі раннього залізного

віку було розкопано горщик із рослинними рештками. Можливо, в цьому горщику варили юшку. Серед знайденої рослинної маси 20% належало насінню лободи білої. У відкладах, розкопаних в іншому житлі, знайдено 2,5 млн насінин лободи. Насіння цієї рослини багате на білки та жири, до того ж його легко збирати, бо одна рослина продукує близько трьох тисяч насінин. У Чилі та Перу лободу і тепер культивують як салатну, борошняну й овочеву рослину.

Досить часто у викопному стані трапляються насіння гречки березкоподібної, яка росте серед посівів, обплітаючи рослини, і є злісним бур'яном. Але відомо, що з її насіння раніше одержували крупу і вживали замість гречаної. Деякі вчені вважають, що борошно з насіння виткої гречки березкоподібної не поступається за своїми якостями перед борошном культурної рослини – гречки посівної.

Ріпак (суріпиця) належить до широковідомих бур'янів, що ростуть на полях, городах, у садах. Листки використовують для салатів та овочевих страв, а насіння – для отримання олії. У Пакистані, Монголії, Афганістані, Ірані, Китаї цю рослину спеціально вирощують заради насіння. Олію з нього використовують у хлібопекарській та кондитерській промисловості. На Україні суріпицю вирощували в минулому столітті, але згодом вона поступилася перед завезеним із Американського континенту соняшником.

Це лише невеликий список рослин, які людина використовувала в давні часи, збираючи їх у навколишніх лісах та луках.

Отже, давня людина поступово вибрала з усього величезного багатства рослинного світу ті рослини, які були для неї найбільш придатними. Зібране на зиму насіння весною, потрапивши колись у ґрунт поруч з житлом, проросло, і дало навіть більший врожай, ніж у навколишніх лісах або луках, бо ґрунт навколо стоянок, завдяки життєдіяльності людини, ставав більш родючим. Ймовірно, людина звернула увагу на це явище і прийшла до висновку, що потрібні для їжі рослини можна посіяти й виростити біля житла, замість того, щоб збирати їх.

Яким чином вчені встановили, коли людина почала вирощувати рослини біля свого житла, замість того, щоб збирати їх?

Достовірні відомості про це отримали палеоетноботаніки, досліджуючи викопні рештки рослин із розкопок стародавніх поселень. Дані про перші рослини, які почали вирощувати, походять з ряду ранньонеолітичних поселень Близького Сходу, вік яких – 7600–7000 років до н. е. (або калібровані дати = 8600–8000 років до н. е.). При розкопках цих поселень знайдено рештки пшениць однозернянки та двозернянки з морфологічними ознаками того, що ці пшениці вже були культивовані. Те, що такі рештки виявлено в декількох стоянках, датованих другою половиною VIII тис. до н. е., може незаперечно свідчити про те, що культивування цих пшениць почалося ще раніше. Сучасні генетичні, геоботанічні та палеоетноботанічні дослідження показують, що коріння раннього землеробства лежить на Близькому Сході. Нові вагомі докази відкинули ідею місцевого походження землеробства в Європі. Немає в Європі жодного розкопаного археологами поселення, де б до появи представників культурної флори з Близького Сходу та пов'язаної з нею землеробської техніки, були б сліди обробки та освоєння рослин місцевої флори. Культурні рослини разом із землеробською технікою принесені представниками нової цивілізації з Близького Сходу. Вважається, що асиміляція місцевого мисливського та збиральницького населення проходила дуже повільно.

У наш час вже існує багато викопних матеріалів, які дають можливість встановити асортимент неолітичного землеробства Близького Сходу. Ці висновки будуються на численних палеоетноботанічних знахідках, які з'явилися в останні тридцять – сорок років під час вивчення стоянок мезоліту, неоліту та бронзового віку. Дикі предки більшості культурних рослин встановлені на підставі як морфологічних ознак, так і генетичного аналізу. Інформація, отримана внаслідок аналізу численних викопних решток рослин, та докази, зібрані на основі дослідження сучасних диких попередників, радикально змінили уявлення про походження культурних рослин. Археоботанічні дані та генетична інформація зумовили необхідність критично переглянути центри походження культурних рослин, запропоновані М. Вавіловим, та лінгвістичні порівняння, якими широко користувався де Кандоль (Zohary, Nopf, 2000, p. 1).

Найбільш численні залишки давніх культурних рослин належать трьом злакам – пшениці двозернянці, пшениці однозернянці та ячменю. Ці однорічні рослини вже з 7500–7000 років до н. е. інтенсивно вирощувались і збиралися мешканцями докерамічних неолітичних поселень Близького Сходу. Двозернянка та ячмінь були найпоширенішими. Доповнювали первісний асортимент бобові, серед яких найчастіше зустрічалися сочевиця та горох, менше значення мали нут та вика ервілія. Певні ознаки культивування сочевиці відносяться до 6800 років до н. е., гороху, нуту та вики ервілії – до 6000 років до н. е. Важко встановити, чи були ці бобові взяті до культивування разом із пшеницею та ячменем, чи після одомашнення злаків. До групи перших одомашнених рослин Близького Сходу ще належить льон. Так, як і бобові, з впевненістю не можна визначити, чи було насіння льону, знайдене в ранньонеолітичних шарах, зібране з дикорослих рослин, чи з культурних. Але, як і у випадку з бобовими, ряд прямих свідчень і обставин вказують на те, що починаючи з 6000 років до н. е., на Близькому Сході льон вже був культурною рослиною. Вивчаючи матеріали з докерамічних поселень Близького Сходу, вчені зробили висновок: злаки, бобові та льон з'явилися разом, а не поодиночі. Крім того, для всіх стоянок Близького Сходу цей набір був однаковим, і він характеризує стан землеробства того “первісного ядра”, з якого вийшли культурні рослини.

Появу перших культурних рослин на Україні пов'язують із населенням неолітичної буго-дністровської культури (біля 5500 (6300) років до н. е.). Це населення вирощувало плівчасті пшениці – однозернянку та, переважно, двозернянку, спельту, ячмінь плівчастий, і можливо, льон. Біля 6 000 років до н. е. (= 6800 до н. е. калібровані дати) ці рослини з'явилися в Греції, в кінці VI тис. до н. е. вони вже вирощувалися на поселенні Старчево в Дунайському басейні, поселенні Чох на Кавказі і Джейтун в Туркменістані.

У другій половині V тисячоліття до н. е. племена культури лінійно-стрічкової кераміки вже вирощували перші культурні рослини на лесових ґрунтах великого ареалу Європи, включаючи Україну на сході і північні райони Франції на заході. Поселення

КЛСК знаходилися на річкових терасах, на відстані не більше за 500 м від води, з переважаючими серед ґрунтів чорноземами, деградованими чорноземами та буроземами.

На стоянках буго-дністровської культури знайдено багато імпортів з областей культури Кріш та лінійно-стрічкової кераміки, що вказує на тісні контакти в ранньому неоліті між мисливсько-збиральницькими групами та ранньоземлеробськими.

На думку деяких дослідників [Котова 2002, 46], знання про культурні рослини населення буго-дністровської культури могло отримувати як з заходу, від населення культури протокріш, так і зі сходу – від носіїв сурської культури Приазов'я, які, в свою чергу, отримали їх з Північного Кавказу.

Період появи землеробських поселень у Європі, за даними спорово-пилкового аналізу, співпадає з одним із останніх періодів в історії Землі – голоценом, а саме з його кліматичним оптимумом, що має назву атлантичного періоду). У цей період природні умови Російської рівнини, за даними палеогеографів, були досить сприятливими [Долуханов, Хотинский, 1974; Долуханов, Пашкевич, 1977; Хотинский, 1977; Хотинский, Безусько, Черкинський, 1994; Климанов, 1982, 1994; Кременецкий, 1991, Kremenetski, 1997, 2003]. Клімат атлантичного періоду в інтервалі Са 6000–4500 BP був менш континентальним, ніж сучасний, зими – м'якшими, а середня річна температура – вища за сучасну на два градуси. У степовій зоні температура січня була на 1°C вищою від сучасної, липня – на 2°C нижчою. Річна кількість опадів була також вищою від сучасної на 100–150 мм, на думку К. Кременецького, наближалась до сучасних показників [Kremenetski, 2003].

В умовах відносно вологого й теплого клімату переважали широколистяні породи в складі лісової рослинності, а самі ліси поширилися на північ і далі на схід в порівнянні з сучасними кордонами. Долини річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Дону та Волги були вкриті лісами. Широколистяні ліси заходили в степову зону. Зона степів, вже більш заліснена, значно скоротилась і залишилась лише в південній частині Причорноморської низовини. Трав'яний покрив степу був більш мезофітним, з великою кількістю в його складі лучних рослин. Замість тварин, що жили

в сухих степах, таких як кінь, сайгак, осел, з'являються види, пристосовані до більш закритих ландшафтів лісостепового типу – тур, косулі, кабан, шляхетний олень [Бибикова, 1975].

Оптимальні умови атлантичного періоду сприяли поширенню землеробських племен. Усі сучасні археологічні та палеоетноботанічні дані дозволяють стверджувати, що справжня колонізація України землеробськими племенами відбувалася в лісостеповій зоні саме в анатичному – на початку суббореального періодів голоцену. У степовій зоні в цей час господарство носило змішаний характер, де переважало збиральництво, рибальство та мисливство, а землеробство, що не мало великого значення, було зосереджене в долинах та заплавах річок.

Перші сліди дії людини на природну рослинність простежуються в Середній Європі, починаючи саме з цього атлантичного періоду голоцену, і пов'язані з господарською діяльністю неолітичних землеробських племен. Звільнення землі під посіви за рахунок вирубування ділянок лісів або окремих дерев привело до формування так званої синантропної флори. Її утворюють світлолюбні рослини: культурні злаки та бур'янова й рудеральна рослинність. Спорово-пилкові діаграми відображають їх появу та зміни складу рослин падинням значень пилку дерев та появою пилку подорожника ланцетолистого, лободи білої, полину, рослин з родини хрестоцвітих, гречкових (щавель, різні види гірчаків).

Поява землеробства на Волині

Ще до недавнього часу структура господарської діяльності давнього населення Західної Волині (адміністративно це Волинська та Рівненська області України) в неоліті не була визначеною. Дослідження археологічних пам'яток в останні три десятиріччя [Охріменко, 1994], із врахуванням палеоетноботанічних та палеозоологічних матеріалів, дають можливість встановити час появи тут відтворювального господарства і визначити його характер.

У Прип'ятському Поліссі в середині V тис. до н. е. відбувається формування волинської неолітичної культури (ВНК) на основі мезолітичної, яніславицької культур, яка під впливом

буго-дністровської та дніпро-донецької культур переходить до “керамічного” мезоліту. Її етнографічною особливістю є гребінчасто-накольчата кераміка. У той самий час на теренах волинського лісостепу з’являються з Подунав’я носії культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Населення культури лінійно-стрічкової кераміки співіснувало з населенням волинської неолітичної культури з середини V та до початку IV тис. до н. е. Перед цим на кордоні з Поліссям та на Поліссі було населення малицької та люблінсько-волинської культур (Луцьк-Луг, Арматнів, Липно, Майдан-Липно).

Племена КЛСК мігрували на територію України з Передньої Азії через Балканський півострів. На Люблінщину й Волинь населення цієї культури прийшло через Моравію або Моравську браму і з’явилося тут приблизно в 5300 р. до н. е. або й раніше (на Люблінщині з 5500 рр.).

Поселення КЛСК були спочатку невеликі, склалися з 2–4 будівель, існували порівняно недовго – близько 20 років [Kokowski, 2005, s. 6, 7]. Такі поселення відомі над р. Гучвою аж до впадіння в р. Західний Буг, на Люблінщині над річками Лугою, Сарною, Черногузкою, Стиром, Іквою та в інших місцях. Якщо на початковому етапі вони були невеликі (Рівне), то в пізніші періоди займали значні площі й склалися з багатьох споруд (Гнідава). На найбільш сприятливих ділянках невеликих річок на відрізу до 25 км їх з’являлося чимало. Так над р. Черногузкою в середньому періоді розвитку КЛСК їх відкрито кільканадцять: Новостав, Коршівець I, Коршівець II, Голишів I, Голишів II, Голишів III, Полонка, Гірка Полонка I, Гірка Полонка II, Баїв I, Баїв II (поховання), Баїв III, Цеперів, Вікторяни та інші. Така ж концентрація пам’яток зафіксована над р. Гучва, де виявлено поселення КЛСК: Вербовиця-Которув, Подгорці, Грубешів-Подгуже, Грубешів (пункт 5), Сверщув Колонія, Грудек над Бугом та інші [Kokowski, 2005, 7]. На цих поселеннях здебільшого знаходять уламки посудин кулястої форми з орнаментом у вигляді вигнутих або геометрично укладених ліній з ямками – “нотками” на них або поряд, а також відбитками зернівок культурних рослин та полови, яка замішувалася в глину великих кухонних

посудин (Орхіменко, 2001).

Палеоетноботанічні дані, згідно з якими є можливість визначити асортимент, що вирощувався племенами КЛСК та волинської неолітичної культури, отримано внаслідок дослідження відбитків на кераміці поселень Рівне, Гнідава, Гірка Полонка, Голишів (культура лінійно-стрічкової кераміки) та Крушники, Розничі, Новосілки, Мала Осниця, Коник (волинська культура).

Поселення Голишів у цьому списку займає особливе місце: 1) це одна з найбільш висунутих на північний захід пам'яток, 2) перебуває біля умовної межі Полісся й Лісостепу, 3) найближче розташована до скупчення пам'яток культури лійчастого посуду (КЛП) в басейні р. Луги та Західного Бугу: Зимно, Лежниця, Черчичі, Бубнів, Маркостав, Литовиж, Бужанка та інші, 4) Голишів є одним із найбільших та довгочасніших поселень ПТК Західної Волині. До всього цього можна додати, що поблизу Луцька, крім Голишева, були й інші поселення та короткочасові периферійні “хутори”: Підгайці (повністю знищене), Баїв, Луцьк-Гнідава I, Луцьк-Гнідава II та інші.

Поселення Голишів розташоване за 1 км на захід від однойменного села Луцького району Волинської області. На останці розмірами 200x120 м, що примикає до лівого берега р. Черногузки – лівої притоки Стиру. При виборі місцевості перші поселенці – носії волино-люблінської культури (ВЛК) та наступні – пізньотрипільської общини (ПТК) – враховували сприятливе для оборони її місцезнаходження: зі сходу останець обмежений руслом р. Черногузки, з інших боків – болотистою долиною. Сам пагорб підноситься на 6–7 м і міг бути додатково укріплений. Зважаючи на відсутність шару на прилеглий до останця частині берега, можна припустити, що тут віддавна не було лісу. Далі, за 0,5–0,7 км, шар гумусу та підґрунтя на рівній підвищеній площині корінного берега значний – до 0,50–0,60 м. У період перебування тут ранніх землеробів міг бути покритий лісом.

Землі, придатні для обробітку (кілька гектарів), знаходилися східніше і західніше поселення й тягнулися смугою на 1 км по обидва боки. На цих підвищених заплавах луках могли бути пасовища. Під час меліоративних робіт у 1970 р. пам'ятка Голишів

була виявлена агрономом Д. Онуфриком. У 1972–1973 рр. тут проводилися розкопки волино-дністровською експедицією під керівництвом М. Пелешишина та Р. Чайки, якими досліджено майже 2000 м² площі поселення (дві третини).

Місце, вибране ранньоземлеробськими групами, біля сучасного с. Голишів, виявилось виключно вдалим: на обох берегах Черногузки, ймовірно, поблизу росли ліси. Зараз тут значні шари родючого ґрунту: 20–30 см шар гумусу та 20 см підґрунтя. Чудові агротехнічні якості має земляний покрив у заплаві, який тут досягає 0,7 м дерну, гумусу, перехідного шару і який, крім того, легкий для обробітки внаслідок наявності гранулоподібних торф'яних решток. Тобто, умови для землеробства тут були сприятливі, так само як і для скотарства – високі лугові трави придатні для випасання протягом цілого року. Заготівля кормів на зиму тодішніми знаряддями, більш за все, була неможливою і недоцільною. Навколишні ліси постачали продукти збиральництва: гриби, ягоди, горіхи, їстівне коріння тощо. Є свідчення про рибальство та прирічкове збиральництво: під час розкопок 2004, 2005 рр. у розкопі № 2 знайдено кістки великих риб (в ямах волино-люблінської культури) та створки перловиці. Припускаємо, що основна кількість продуктів харчування забезпечувалася завдяки скотарству та землеробству, які були основою господарства. Розвинутим було і полювання. За визначенням К. Татарінова (1973 р.) та О. Журавльова [Журавльов, Охріменко, 1994], стадо домашніх тварин поселення Голишів становили вівці, кози, свійський бик, свині, кінь. Об'єктами полювання були тур, зубр, шляхетний олень, дикий кабан, тарпан, гуска сіра, лебідь-кликун, куріпка біла, тетерук тощо.

Слід зауважити, що відсутність вкладнів серпів для зрізання стебел зернових та зернотерок може свідчити про епізодичне заняття землеробством в неоліті на Поліссі.

Свідками давнього землеробства на поселенні пізньотрипільської культури Голишів є відбитки культурних рослин. Їх вивчення проводилося протягом 2003–2005 років в Інституті археології НАНУ. Всього досліджено 147 фрагментів кераміки. Відбитки

рослинного походження знайдено переважно на зовнішній поверхні стінок, рідше – на денцях та у зламі фрагментів.

Крім зернівок, виявлено відбитки колоскових та квіткових лусок, уламків соломин, “вилочок”, тобто рештки тої рослинної суміші, яку додавали до глиняного тіста в процесі виготовлення посуду.

Склад цих відбитків показує, що населення було знайоме з плівчастими пшеницями — двозернянкою *Triticum dicosson* та однозернянкою *Triticum monosossum* (але, можливо, що пшениця однозернянка була лише домішкою в посівах більш численних пшениці двозернянки та ячменю), ячменем плівчастим *Hordeum vulgare*, горохом посівним *Pisum sativum* та викою ервілією *Vicia ervilia*. Ймовірно, була відома ще одна зернова культура – просо звичайне *Panicum miliaceum*, але відбитки його невиразні й не передають всіх морфологічних ознак, на підставі яких можна було б з впевненістю говорити про вирощування тут проса.

Попередні палеоетноботанічні дослідження матеріалів з території Білорусі показали, що досвід вирощування злаків поширювався, очевидно, не тільки на правому березі Прип'яті. Відбитки зернівок пшениці двозернянки та ячменю голозерного нещодавно були виявлені на більш пізній, ніж на Волині, неолітичній кераміці на р. Піна (пам'ятка Глинно). Ця територія була заселена мешканцями німанської (можливо, східнополіської) культури, а північніше (пам'ятка у м. Кривин) – нарвської (дослідження М. Чернявського та В. Ісаєнка) [Чарняуски, 1979, с. 78]. Цим часом датується неоліт Понімання М. Чернявським, а в Поприп'ятті ця культура могла з'явитись пізніше. На доброборському етапі у носіїв німанської культури з'являються серпоподібні кремневі ножі, а відомості про землеробство – на лисогірському етапі [Чарняуски, 1979, с. 68–69]. Під впливом дніпро-донецької та культури лінійно-стрічкової кераміки тут мала можливість розвиватись ще одна галузь господарювання – скотарство [Чарняуски, 1979]. За даними В. Ісаєнка, відтворююче господарство на лівому березі Прип'яті з'являється в пізньому неоліті з появою шліфованих сокир та серпів [Ісаєнко, 1976].

Можна вважати, що розвиток землеробства та скотарства на двох берегах Прип'яті припадає на пізній період неоліту, на

IV тис. до н. е., і пов'язаний з появою носіїв культури лійчастого посуду (КЛП). Можливо, це населення перейшло Західний Буг в середині IV тис. до н. е., а на Поніманні та в Білоруському Поліссі – раніше. Населення КЛП сформувалось на берегах Балтійського моря та, мігруючи на південь, відносно швидко засвоїло навички скотарства.

Підсумовуючи результати досліджень на території Польщі, К. Василюкова (Wasylukowa та ін., 1991, р. 207 – 239) зазначає, що головними злаками в неоліті був ячмінь та пшениця двозернянка. Про існування чистих посівів пшениці двозернянки свідчать дві великі знахідки обвуглених зернівок на поселеннях Радзевов та Чмелнов культури лійчастого посуду. Склад культурних рослин, встановлений під час дослідження матеріалів культури лінійно-стрічкової кераміки в Польщі (поселення Гнеховіце та Старий Замок, провінція Вроцлав), – типовий для перших неолітичних племен так званої дунайської культури, які з'явилися в Європі близько V тис. років до нашої ери. Найчисленнішою була пшениця двозернянка, крім неї, пшениця однозернянка та ячмінь плівчастий. Племена лендзьельської культури, що заселили цю територію пізніше, також вирощували, головним чином, пшеницю двозернянку, менше – пшеницю однозернянку та ячмінь голозерний. Останній знайдено лише в матеріалах саме лендзьельської культури. Цей склад виявили дослідження палеоботанічних матеріалів з поселення Нова Гута – Могила біля Кракова, яке має дату С14 – 3480 ВС. Такий же склад і в такому ж співвідношенні виявлено в матеріалах культури Funnel Beaker, культури лійчастого посуду в Малопольщі. Голозерна пшениця та пшениця спельта знайдена в зовсім незначній кількості. Ще одна зернова культура – просо звичайне – було в матеріалах неолітичних культур переважно у вигляді відбитків. У двох випадках знайдено грудки із запечених в одну масу обгорілих зернівок проса: на поселенні культури лійчастого посуду та на поселенні Зеславице культури променистої кераміки, що, на думку К. Василюкової, може бути безпосереднім свідченням вирощування проса в неоліті. М. Літинська-Заєць, підсумувавши результати досліджень 19 неолітичних поселень на території Малопольщі, з'ясувала, що просо звичайне займало третє місце, а головними

зерновими культурами були пшениця двозернянка та пшениця однозернянка, друге місце посідав ячмінь. З інших рослин, відомих в неоліті та енеоліті на території Польщі, зазначено також горох, сочевицю (*Lens culinaris*), льон (*Linum usitatissimum*) та мак (*Papaver somniferum*). Жито на той час було лише бур'яною рослиною в полях інших зернових культур.

Дослідженням господарства населення східної групи пам'яток КВК (до якого належать і поселення Волині) займався Я. Крук. Відповідно до наведених ним даних, населення КЛП використовувало в посівах декілька видів пшениць, ячмінь, з бобових – вику, сочевицю, горох, з технічних культур – льон [Кгик, 1980]. Велике значення мало скотарство. За даними М. Пелещишина, на поселеннях КЛП (наприклад, Зимно) кістки великої рогатої худоби складали 40%, свиней – 30%. Поселення Зимно розташоване на кордоні Полісся та Волинської височини, що забезпечувало можливість контактів із населенням волинської неолітичної культури. На посудові з Бужанки та Зимного є гребінчастий та інші елементи декору поліського неоліту. Крім того, крем'яні, кам'яні сокири, типові для ВНК, знайдено в багатьох місцях Прип'ятського Полісся (Городок, Кукли, Чорторійськ), а на поселеннях волинської культури (Коник, Оболонь, Новосілки) є кераміка ВЛК, КЛП або змішаного типу. Технологія виготовлення посуду подібна до тієї, за якою виготовлялися вироби КЛП.

Основними робочими інструментами стародавніх землеробів КЛСК на Волині були, можливо, дерев'яні мотики, у формі загострених палок та з роговою робочою частиною. Деякі мотики мали отвір для руків'я і нагадували кирку. Таке знаряддя знайдено в об'єкті № 23 на поселенні Гнідава, ще два – в розкопі № 2 на поселенні Рівне. Для збирання врожаю використовувались серпи, можливо, типу Караново, які склались з дерев'яної оправи (кістяних не знайдено) та декількох кременевих вкладнів. Такі крем'яні вироби знайдено в пам'ятках Рівне, Коршівець, Гірка Полонка, Новостав, Баїв, Гнідава, Клевань. Як правило, вони трапляються майже в кожному дослідженому житлі КЛСК на Волині. До числа частих знахідок у житлах належать також зер-

нотерки з пісковика. Вони, звичайно, мають видовжено-овальну форму та різні розміри – великі та маленькі. Знайдено також розтиральники.

Більше підстав щодо землеробства дають дані палеоетноботанічних досліджень з району Середнього Дністра, тобто другого району поширення племен культури лінійно-стрічкової кераміки [Янушевич, 1986, 4–14; Янушевич, 1989, 610–611; Larina, Kuzmina, 1994, с. 229]. Тут знайдено відбитки пшениць плівчастих: двозернянки, однозернянки та пшениці спельти *Triticum spelta*, а також пшениці голозерної *Triticum aestivo-compactum*, ячменів – плівчастого *Hordeum vulgare* та голозерного *Hordeum vulgare* var. *coeleste*, вівса, не визначеного виду, але швидше за все, дикорослого, *Avena* sp., з бобових – вики ервілії, гороху.

Інколи відбитки деяких із перерахованих рослин виявлено у значній кількості. Наприклад, на фрагментах кераміки з поселення Данчени 1 було 59 відбитків зернівок проса та 9 відбитків насінин конопель *Cannabis sativa*. Обвуглені зернівки відомі лише з поселення Незвисько на Дністрі. Це зернівки пшениці двозернянки та насіння гороху [Черныш, 1962, 26].

Можливо, в межах великого ареалу, зайнятого племенами КЛСК, використовувався одноманітний склад культурних рослин. Дослідженнями палеоетноботаніків встановлено, що асортимент на пам'ятках цієї культури в Європі утворювали зернові – плівчасті пшениці і ячмінь разом з бобовими, в основному, викою ервілією та горохом [Klichowska, 1961; Najnalová, 1975; Knörzer, 1971; Wasylukowa, 1991]. Знайдено подекуди також сліди голозерної пшениці, але дослідники вважають, що ці рослини траплялись, у посівах плівчастих пшениць та ячменів лише як забур'янювачі.

Слід звернути увагу на помилку О. Ларіної, яка, вивчаючи дослідження палеоетноботаніків З. Янушевич та Н. Кузьмінової, зробила висновок, що племена КЛСК вирощували п'ять видів пшениць, а саме – пшениці плівчасті: двозернянку, однозернянку та спельту і пшениці голозерні *Triticum aestivo-compactum* (очевидно, що остання назва дала підставу О. Лариній говорити про дві різні пшениці й включити їх у список п'яти пшениць [Ларина, 1999, с. 89]. Але З. Янушевич, спираючись на результати своїх до-

сліджень, пише, що “на памятниках культуры линейно-ленточной керамики... пшеницы представлены тремя генетически связанными видами – однозернянкой, двузернянкой и реже спельтой” [Янушевич, 1986, с. 12], тобто мова іде про використання трьох плівчастих пшениць – однозернянки, двозернянки і спельти, причому найчастіше використовувалася одна з цих пшениць, а саме – двозернянка.

На великому палеоетноботанічному матеріалі з території сучасних України та Молдови встановлено, що в неоліті, енеоліті та бронзовому віці голозерна пшениця *Triticum aestivum* була лише домішкою в посівах плівчастих пшениць.

Слід також звернути увагу на думку Е. Шимана, який вважає, що подвійна назва пшениця м’яка-карликова *Triticum aestivo-compactum* є лише відповідником карликової пшениці *Triticum compactum*, а проміжної форми *Triticum aestivo-compactum* просто не існує [Schiemann, 1948, с. 52]. Палеоетноботаніки Європи, підводячи підсумки своєї роботи за 20 років, відмітили великі складнощі, які виникають у дослідників при ідентифікації обвугленого матеріалу, особливо зернівок голозерних пшениць, погодилися давати викопним обвугленим зернівкам об’єднуючу назву – пшениця голозерна м’яка *Triticum aestivum* s. l. (s. l. = sensu lato, тобто в широкому розумінні), куди включати зернівки таких видів, як *Triticum vulgare* Vill., *T. compactum* Host, *T. vulgare antiquorum* Heer, *T. aestivum* grex *aestivo-compactum* Schiem. [Progress in Old World Palaeoethnobotany, 1991, с. 209].

Широке впровадження хліборобства на території Південно-Східної Європи почалося з поширенням трипільської культури. Лише з трипільською культурою пов’язане становлення хліборобства як основної галузі життєзабезпечення в лісостеповій смузі між Карпатами та Дніпром у кінці VI – в V тис. до н. е. (друга половини V (VI) тис. до н. е. (калібровані дати 5000–4500 років до н. е.).

Проблема трипільського землеробства в тому чи іншому аспекті розглядалася багатьма дослідниками й існує вже понад сто років [Бибииков, 1953, с. 170-178; Пассек, 1961, с. 98-99; Збенович, 1980, с. 124-145]. Але цілеспрямоване вивчення фактичного

матеріалу, тобто обвугленого зерна й відбитків на кераміці почалося лише в кінці 60-х років минулого століття з появою спеціалістів – палеоетноботаніків.

На відбитки зернівок в статуетках та на обмазці з трипільського поселення Лука-Врублевецька в свій час звернув увагу відомий дослідник трипільської культури С. Бібіков. На його прохання, їх визначення провів в Інституті ботаніки АН УРСР В. Петров [Бибиков, 1953, с. 173-174; Петров 1947, с. 99]. Ці палеоетноботанічні матеріали С. Бібіков використав як доказ землеробського характеру трипільської культури і спирався на них при палеоекономічних реконструкціях [Бибиков, 1953, с. 282].

Згодом колекцію предметів пластики з поселення переглянула З. Янушевич (молдавський палеоетноботанік) і порівняла отримані дані з результатами своїх досліджень ранньотрипільських поселень Молдови [Янушевич, Маркевич, 1970, с. 83-110]. За її висновками, відбитки належать зернівкам голозерного ячменю *Hordeum vulgare var. coeleste* та плівчастих пшениць – однозернянці *Triticum monocossum* та двозернянці *Triticum dicosson*. Переважали відбитки зернівок пшениці двозернянки [Янушевич, 1976, с. 31 та 109; 1980, с. 227; 1986, с. 18]. Ці роботи поклали початок систематичному палеоетноботанічному вивченню археологічних матеріалів трипільської культури. Зараз кількість досліджених поселень з території України та Молдови перевищує сотню [Янушевич, 1976, с. 32-33; Янушевич, 1980, с. 225-234; 1986, с. 18, 20; Янушевич, Кременецький, Пашкевич, 1993, с. 143-152; Пашкевич, 1980, с. 234-242; 1989, с. 132-142; 1990, с. 131-134; 1991, с. 48; 2003, с. 194-200; Збеневич, Пашкевич, 1988, с. 179–193; Кузьминова, 1988, с. 3-12; Kuzminova 1989]. Згідно з даними палеоетноботаніків є можливість скласти уявлення про асортимент зернових та бобових рослин, відомий племенам трипільської культури. Його складали саме ті перші одомашнені рослини, які були введені в культуру на Близькому Сході. Це плівчасті пшениці однозернянка, двозернянка та спельта з перевагою серед них пшениці двозернянки, плівчастого й голозерного ячменю та бобових – гороху, вики ервілії, сочевиці. Серед них ще був льон.

Палеоботанічні матеріали бронзового віку

Матеріалів із пам'яток доби бронзи було значно менше порівняно з матеріалами трипільської культури. Це пов'язано з відсутністю сучасних розкопок і, відповідно, надходжень для палеоетноботанічного аналізу. У 2002 році дослідження проводилося на кераміці тшинецько-комарівської культури (середня бронза) з розкопок м. Луцька. Там зафіксовано лише відбиток зернівки голозерного ячменю.

У цей період, тобто в XVII–XII ст. до н. е., на Балканах та на Близькому Сході існували добре розвинуті землеробські племена, а на великій території Східної Європи основним напрямком економіки було тваринництво або тваринництво разом із землеробством. Склад культурних рослин, що використовувалися племенами епохи бронзи в Європі, встановлено на палеоетноботанічних матеріалах значної кількості пам'яток [Tempig, 1963; Willerding, 1970; van Zeist, 1970; Behre, 1979, 1982; Najjalová, 1975 та інші]. За цими даними, найбільш поширеними серед зернових культур у посівах були плівчасті пшениці, перш за все, пшениця двозернянка, та меншою мірою – пшениця однозернянка, а також ячмінь плівчастий. Знайдено також сліди голозерних пшениць. Але незначна кількість їх може свідчити лише про роль засмічувачів цих пшениць у посівах інших зернових культур. Порівняно з неолітом, в цей час значно збільшується роль проса. Жито було бур'яною рослиною. З бобових вирощували горох, вику ервілію, сочевицю.

Досліджені матеріали дають можливість встановити асортимент, який використовували мешканці давніх поселень Волині, починаючи з появи тут перших землеробів часу неоліту. Це були давні плівчасті пшениці, ячмені – плівчастий та голозерний, з бобових – горох, вика ервілія. На думку археологів, землеробство не мало великого значення, але згодом, в період трипільської культури, його значення в житті давньої людини зростає, і разом з тим асортимент стає більш різноманітним.

Усі культурні пшениці за здатністю до звільнення зернівок від плівок при досяганні поділяються на дві великі групи – плівчасті та голозерні. Найбільш примітивні форми – плівчасті

пшениці: пшениця однозернянка *Triticum monosocsum*, пшениця двозернянка *Triticum dicosson* та пшениця спельта *Triticum spelta*. Зернівки цих пшениць “одягнені” в щільні грубі плівки, звільнення від яких потребує неабияких зусиль. Звідси й походить їхня назва – плівчасті пшениці.

Давня назва плівчастих пшениць – “полба”. Не так давно, ще за часів О. С. Пушкіна, ця назва використовувалася, а самі пшениці були добре відомими. Адже в казці “Сказка о попе и работнике его Балде” полба згадується як звична їжа: “А есть ты мне давай вареную полбу”. У XIX – першій половині XX ст. пшениця двозернянка носила назву “звичайна полба”, а спельта – “справжня полба”. Це обумовило певну плутанину в назвах цих культур, котрі істотно відрізняються за якісними характеристиками зерна як сировини для виготовлення крупи (обидва види, але особливо перший з них) та хліба (виключно другий вид).

У голозерних пшениць – твердої та м’якої – плівки тонкі й зернівки легко випадають з них при обмолочуванні. Голозерні пшениці тепер переважають серед посівів пшениць. Найбільш поширеною в наш час є пшениця м’яка (*Triticum aestivum*).

Першими одомашненими пшеницями були саме плівчасті пшениці. Дані про перші рослини, які почала вирощувати людина, походять з ранньонеолітичних поселень Близького Сходу, вік яких – 7600–7000 років до н. е. (або за каліброваними датами = 8600–8000 років до н. е.). Під час розкопок цих поселень знайдено рештки пшениць однозернянки та двозернянки з морфологічними ознаками того, що ці пшениці вже були культивовані. Такі рештки виявлено на декількох стоянках, датованих другою половиною VIII тис. до н. е. Вони незаперечно свідчать про те, що культивування плівчастих пшениць почалось ще раніше.

Лінгвістичні дані підтверджують дуже давнє походження плівчастих пшениць. О. Столетова збирила біля вісімдесяти назв пшениці двозернянки в мовах народів Європи та Близького Сходу. Наведемо тут лише деякі з них. Давньоєгипетська назва пшениці двозерняки *botet*, *bodet*, арабська – *alas*, грецька – *oluga*, *zea*, давньослав’янська – *пъиро*, польська – *samopsza*, *mochnatka*, татарська – *борай*, італійська – *farro*, *farre*, *ozzu*, *arzuolo*, німецька

– Ammer, Ammelcorn, Amair, Amero, Amercorn, Immer, Emmer, Emmercorn, Oemer, англійська – emmer.

Археологічні матеріали свідчать, що практично всі культурні рослини з першими ознаками одомашнення виникли в тому самому ареалі, де їхні дикі предки ростуть і тепер у складі місцевої рослинності. Це сухі схили степів та розріджених дубових лісів Сирії, Палестини, Курдистану, міжгірські долини Загросу, східні плато Туреччини, алювіальні долини Дворіччя.

З близькосхідного центру культурні рослини швидко поширилися на Захід – у Європу і на Схід – до Центральної Азії та Індії, а також до долини Нілу. Отже, ті ж самі одомашнені рослини, що виникли в первинному центрі на Близькому Сході, були першими культурними рослинами великого району, який включав Європу, Центральну Азію, Індію. Численні дані показують, що в нео-, енеоліті на Балканах та районах на схід від Дунаю, а також у Центральній Європі із зернових культур вирощували переважно плівчасті пшениці, перш за все, пшеницю двозернянку.

Археоботанічні дані, отримані в останні тридцять–сорок років, свідчать, що вирощували давні плівчасті пшениці на території Молдови та України протягом декількох тисяч років, від появи на цих теренах перших неолітичних хліборобів і до середньовіччя, а подекуди аж до початку або середини XX століття, коли їх змінили голозерні пшениці. Це видно з численних знахідок обвуглених зернівок, колосків, колоскових решток серед археологічних матеріалів та їх відбитки (найчастіше, зернівок) на глиняному посуді або в обмазці стін жител, будівель (Янушевич, 1976; 1986; Пашкевич, 1991; 1991а; 1991б; 1991в; 1992).

Плівчасті пшениці – однорічні злаки. Тепер вони трапляються у складі рослинного покриву на сухих схилах степів та розріджених дубових лісів паркового типу в південно-східній частині Туреччини, на півночі Іраку, заході Ірану, північно-західній частині Сирії. Дикоросла двозернянка разом із диким ячменем та диким вівсом утворює так звані поля “дикорослих злаків”. Подекуди дика однозернянка росте як бур’ян у полях культурних злаків, на краях полів та вздовж доріг.

У викопних матеріалах зернівки пшениці двозернянки та

пшениці однозернянки в більшості випадків знаходяться разом. Можливо, ці зернові культури вирощувалися разом, в суміші, на одному полі. Вони ростуть майже в однакових природних умовах та мають подібний цикл розвитку. Обидві пшениці невимогливі до ґрунтів. Однозернянка може рости на пісках, крейдяних та кам'янистих ґрунтах, там, де пшениці звичайно не ростуть. Завдяки такій здатності пшениця однозернянка виручала жителів віддалених гірських районів. За даними J. Percival, на початку XX століття її вирощували у віддалених гірських районах Європи – в Іспанії, Швейцарії, Франції, Італії, Німеччині, Греції, Македонії, Герцоговині, а також на Західному Кавказі [Percival, 1921, p. 171].

Пшениця двозернянка, як і пшениця однозернянка, також пристосована до росту в різних ґрунтових умовах завдяки добре розвиненій кореневій системі. Вона може рости на підзолах і глинах, на чорноземах, на погано оброблених дуже виснажених полях, але при цьому значно падає її врожайність. Для посівів не потребує глибокої оранки. “В ущельях гор, где климат отличается резкими сменами температуры и почва очень бедная, где другие хлебные злаки, как голозерная пшеница, расти не могут, там полба великолепно произрастает, мирясь с неблагоприятными условиями почвы и климата” [Столетова, 1924, с. 34]. Ця пшениця витривала до холодів, весняної сирості, приморозків. Всі ці якості забезпечили їй назву “надійного” хліба [Столетова, 1924, с. 51]. “Полба уступчивее пшеницы и терпеливее ее. Изморозь ее не очень пугает, не боится она и засухи, а замечают даже так, что в самое сухое время она может расти отлично, тогда как рядом посеянная пшеница – сестрица погибает” [Максимов, 1985 (1873), с. 77].

Зернівки обох пшениць міцно тримаються в колоскових плівках і не осипаються навіть при тривалому збереженні врожаю на корінні, до того ж їх не клюють птахи. За етнографічними спостереженнями, в Грузії двозернянка відома як культура, що добре знищує на полях бур'яни, тому може використовуватися при посівах на цілині та перелогах [Брегадзе, 1982, с. 43]. Ці якості сприяли довготривалому використанню пшениці двозернянки в посівах.

Навіть ще в ХІХ та в перших десятиріччях ХХ ст. двозернянка була однією з основних культур в Поволжі та на Камі [Туганаєв, 1984, с. 77]. У Волго-Камському краї до ХІХ ст. полба (пшениця двозернянка) разом із просом звичайним та ячменем плівчастим була серед головних зернових культур.

У Карпатському регіоні полбу вирощували до середини 50-х років ХХ століття, а в суміжній словацькій частині Карпат – ще у 80-х роках під назвою “оркиш” або “лускниця”. Лемки на території Польщі знали її в 40-ві роки минулого століття. Під час своєї останньої експедиції у 1940 році М. Вавілов знайшов куш пшениці двозернянки біля с. Путила під Чернівцями. Ця знахідка підтвердила його припущення про існування посівів реліктових плівчастих пшениць у замкнених гірських районах, у тому числі й Карпат [Бахтеев, 1960, с. 59-61]. У ХVІІІ ст. знаходили двозернянку на Керченському півострові в районі Феодосії, вирощували в Перекопському уїзді, у 20-х роках ХХ ст. – в татарських селах Байдарської долини та біля Бахчисараю під назвою “каплибагдай” як в чистих посівах, так і в суміші з однозернянкою. Але наприкінці ХХ сторіччя обстеження Карпат, Кримського півострова, проведені Національним центром генетичних ресурсів рослин України Академії аграрних наук (м. Харків), не виявили ніяких слідів полби, хоча у двох селах Львівської області – селі Ясениця Замкова та Деревач – жінки похилого віку згадували про “оркуш”, як рослину, відому на той час, коли ця територія входила до складу Польщі (до 1939 року) і яку використовували для виготовлення крупи та борошна для коржів.

У сучасний період полби вирощуються переважно в місцях, населення яких зберігає елементи національної культури: у гірських районах Балканського, Апеннінського та Піренейського півостровів, у Ефіопії, на півдні Аравії, у Марокко, Індії, Туреччині, Ірані, в Азербайджані, Вірменії та Дагестані. Причому у Вірменії й Дагестані полба не тільки збережена населенням, але й посіви її збільшувалися [Филатенко и др., 1983, с. 22–26].

Відомо, що для вирощування двозернянки та обробки зібраного врожаю потрібні значні трудові витрати. За даними Колумелли, ця пшениця була однією з культур, що вимагали великих затрат праці.

Пшениця однозернянка використовується як ярова культура, хоч відомі й озимі форми. Пшениця двозернянка вирощується лише як ярова культура.

Вирощували плівчасті пшениці протягом декількох тисяч років, починаючи з появи перших неолітичних хліборобських племен на території Європи, і до середньовіччя, а подекуди аж до початку XX століття, коли їх замінили голозерні пшениці. Тепер посіви плівчастих пшениць можна зустріти лише на обмежених територіях, переважно в гірській місцевості.

Плівчасті пшениці мають високу калорійність зерна, вміст білка в них у півтора рази вищий, ніж у голозерних пшеницях. Вживали зернівки плівчастих пшениць переважно у вигляді каш. У Сербії полба (двозернянка) навіть називалася “крупнік” [Столетова, 1924, с. 37]. Каша із зернівок пшениці двозернянки дуже смачна й поживна, не поступається гречаній [Столетова, 1924, с. 48, 52]. У “Поваренных книгах” кінця XVIII ст. полбяну крупу радять для заможних людей, тому що каші з неї “очень легки для желудка”.

Полба – зернова культура, зерно якої має майже на 100% склоподібне і вміщує 17–23% білка, 38–40% сирої клейковини [Пшеницы мира, 1987].

Крупність зерна полби невелика (маса 1000 зерен у середньому складає 29–35 г, у формах з Італії та Піренейського півострова 47–55 г, на відміну від пшениці, де маса 1000 зерен складає 40–50 г).

Відомі високі смакові й харчові переваги каш з крупи, виготовленої з полби. За смаковими якостями і харчовою цінністю полбяна каша не поступається гречаній і ціниться народами Поволжя, Закавказзя й Дагестану. Вихід крупи з зерна полби складає 61–85%, тоді як з ячменю – 56%, гречки – 69%, проса – 77%. Зерно полби має хороший показник вирівняності за розміром,

що сприяє технологічному процесу виробництва круп високої якості та знижує втрати.

Крупа з полби завдяки високій склоподібності не створює слизі під час варіння, тому вона незамінна у приготуванні багатьох національних страв. Так, на Закавказзі і Дагестані із полби готують плов, який місцеве населення цінує вище за рисовий. За даними дослідників [Филатенко и др., 1983], каша, що була виготовлена з різних зразків полби, має приємний запах, розсипчасту структуру, м'яку консистенцію, хороші смакові якості. Колір каші кремовий з коричневим відтінком. Коефіцієнт розварюваності у різних зразків полби – від 6,6 до 8,0.

Можливо, із зернівок давніх злаків перш за все виготовляли саме каші. С. Максимов, етнограф XIX століття, пише про кашу так: "...сколь стара Русь, столь несомненно то, что она (каша) – первое кушанье, приготовленное земледельческим народом, когда он не знал еще ни жерновов, ни мельниц. Зерен не надо обдирать, молоть, делать из них муку, месить хлеб и т. п., – стоит лишь подлить водицы и поставить на огонь". І ще: "Каша – мать наша, говорили русские люди, потому что это блюдо у нас ежедневное", "Без каши и обед не в обед. Русского мужика, говорят, без каши и не накормишь" [Максимов, 1985 (1873), с. 16].

За часів Римської імперії каша також була основною їжею. У Плінія в книзі "Естественная история, книга XVIII" знаходимо: "...совершенно очевидно, что римляне долгое время жили полбяной кашей (puls), а не хлебом. . . И поныне, справляя день рождения или богослужебные обряды, употребляют в качестве жертвенной, полбяную кашу" [Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве, 1937, с. 244].

Зернівки полби вживали під час релігійних та інших свят: "Нума постановил совершать богослужение с приношением плодов и умиловить богов крупно размолотым зерном с солью, а также, как сообщает Гемина, подсушивать на огне полбу, так как просушенная она здоровее для употребления в пищу. . . Он же учредил и Форнакалии, праздник поджаривания полбы, равным образом посвященный Герминам, божествам полевой

межи” (там само, с. 232); ”перед новобрачної несли полбяной пирог” (там само, с. 233).

Вражуючи те, що жорна з’явилися досить пізно, можливо, саме у вигляді каш вживали зернівки плівчастих пшениць. Інколи у викопному стані в археологічних матеріалах знаходять подрібнене, готове для вживання зерно. Наприклад, таке подрібнене зерно знайдено в горщику на трипільському поселенні Майданецьке.

Можна припустити, що крім каш, відомі були коржі або “лепешки”. За спостереженнями М. І. Вавилова під час його подорожі у 1916 році на Памір, де дріжджі невідомі, там замість хліба готують “лепешки”. Готують їх з усього: “...гороха, чини, бобов, проса, ржи и пшеницы и из смеси зерна всех этих растений” [Вавилов, 1987, 22].

Певної обережності потребує трактування знайдених на трипільських поселеннях глиняних “хлібців”. Відкриті в печах і на вогнищах серед попелу “шишковидные лепешки” (чотири фрагменти, за вказівкою К. Коршака, зберігаються в Археологічному Музеї УАН), які, на думку В. Хвойки, є рештками хліба [Хвойка, 1901, с. 762, 765], після спеціального дослідження, проведеного І. Г. Підоплічком, виявилися собачими та вовчими копролітами [Коршак, 1935, с. 36].

Обробка плівчастих пшениць дуже трудомістка, починаючи від процесу отримання зернівок з колосків. Перед звільненням від плівок колоски треба було нагріти, що полегшувало звільнення зернівок від міцних плівок, а потім обтовкти у ступах – кам’яних чи дерев’яних – або на спеціальних ручних обдирках (“полбодерках”). Пліній так описує цей процес: “В Этрурии, например, колосья подсушенной полбы бьют пестом с железным наконечником в виде зазубренной трубы, с зубчатой звездой внутри... Большая часть Италии обходится пестом без всяких приспособлений, а также колесами, которые вращает вода, и, кроме того, жерновами” [Катон, Варрон. ., 1937, с. 246]. За спостереженнями О. Столетової, такі “полбодерки” на Волзі мали форму двох дерев’яних кіл, які крутилися одне за одним за допомогою руків’я [Столетова, 1942, с. 49].

На відміну від плівчастих, використання голозерних пшениць більш легке. Після обмолоту зернівки провіюються і після цього вони вже готові для перемелювання на борошно.

Згодом, з появою жорен, з'явилася можливість отримувати борошно. У пшениці однозернянки борошно жовте або коричневе, з нього хліб темно-коричневий [Percival, 1921, p. 171]. Борошно з пшениці двозернянки особливо біле і придатне для виготовлення печива та кексів [Percival, 1921, p. 188]. Доброї якості також борошно з пшениці спельти. Його додають при випіканні хліба та хрусткого печива. За даними сучасного грузинського етнографа Н. Брегадзе, з муки плівчастих пшениць “получается хорошее тесто для хачапури, а хлеб питателен, вкусен и ароматен, сохраняет мягкость в течении нескольких дней, чем и особо ценится во время походов”. Кутю, ритуальну їжу, варили в Грузії саме з плівчастих пшениць, для чого ще до недавнього часу їх спеціально сіяли в невеликій кількості в гірській місцевості [Брегадзе, 1982, p. 41–42].

При використанні полби в їжу звільнення від плівок відбувається поступово, за потребою. Співвідношення зерна до плівок складає 1/3, тому збереження колосків потребувало значних об'ємів.

Агротехніка полб відрізняється від агротехніки голозерних пшениць. Сіють плівчасті пшениці невимолоченими колосками, бо обмолот, тобто енергійне звільнення від плівок, та ще й нагрівання перед обмолотом, порушує схожість зернівок [Янушевич, 1986, с. 76]. В. Цейст вважає, що знахідка зерновика в шарах епохи ранньої та середньої бронзи з колосками двох плівчастих пшениць одно- та двозернянки на поселенні Hammat et Turkman (2000–1550 BC) на півночі Сирії свідчить саме про таке збереження зерна [Zeist, 2003, с. 66]. Невимолоченими колосками плівчастих пшениць одно- та двозернянки годували худобу та коней замість вівса або ячменю.

Пшеницю двозернянку сіяли за допомогою сохи, якою загортали колоски на невелику глибину – до 7 см, а боронування робили легкими дерев'яними боронами.

Збирали плівчасті пшениці, зрізуючи лише колосся, а стебла (солома) лишалися на полі й згодом, при потребі, витягувались із землі разом з корінням. Зрізали колосся не серпами, а за допо-

могою спеціальних пристосувань, що нагадують ножиці. Це дві палички, довжиною 40–45 см, скріплені на одному з кінців 12–15 сантиметровою мотузкою або ремінцем. На Кавказі такий пристрій має назву “шнакві, шамкві, шанкві” [Брегадзе, 1982, с. 86].

Подібні знаряддя зафіксовані М. І. Вавіловим в Астурії під час подорожі по Іспанії: “Мы попали в Астурию как раз во время уборки полб. К нашему изумлению оказалось, что эта культура убирается не серпом, не косой, а при помощи деревянных палочек, которыми обламывают колосья и бросают затем в корзинку. Во всех наших многочисленных путешествиях по 60 странам нам ни разу не приходилось видеть такого способа уборки, и только впоследствии с подобным приемом мы встретились в горной Западной Грузии, в местечке Лечхуми, где недавно обнаружена замечательная эндемическая группа пшениц, в том числе особый вид, наиболее близкий генетически к настоящей полбе” [Вавилов, 1962, с. 214].

Застосування такого пристрою дозволяло отримувати солому з довгими стеблами, яку використовували як дешевий покрівельний матеріал [Столетова, 1924, с. 48]. У Грузії така солома використовувалася у будівництві житлових та господарських приміщень. Наприклад, покрівля грузинської житлової будівлі шуасахлі, що має в центрі вогнище, слугувала довго, тому що коптілася від диму, а зверху покривалася мохом. До того ж покрівля, зроблена з соломи плівчастих пшениць, забезпечувала постійну температуру в житлі, що особливо важливе для господарських будівель [Брегадзе, 1982, с. 41].

Поступово посіви пшениці двозернянки скорочувались. О. Столетова пише, що не зважаючи на цінні якості полби, вона економічно не вигідна, порівняно з іншими культурами. Врожаї цієї пшениці менші, ніж у пшениць голозерних. Полба потребує великих затрат праці, особливо при обробці зібраного врожаю; для збереження необхідні великі приміщення; полби дуже засмічуються вівсом; великий процент плівчастості знижує вихід зерна. Є і ще одна причина – при переході до оранки бороною стало неможливим втримувати колоски, якими сіяли, в землі, бо вони чіплялись за зубці борони й виходили на поверхню [Столетова, 1924, с. 53].

Палеоботанічні матеріали показують велике значення ще однієї зернової культури – ячменю *Hordeum vulgare*. Ячмінь був двох видів – ячмінь голозерний *Hordeum vulgare var. coeleste* та ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*. Голозерний ячмінь зручніший в обробці, більш надійний, бо дає врожаї навіть у несприятливі роки, але він легко піддається грибовим захворюванням, що знижує врожайність.

Серед зернових культур ячмінь найбільш швидкостиглий. Відомо, що в сучасній Грузії ячмінь сіють на тих ділянках, де озима пшениця не зійшла, і навіть у такий обмежений час він встигає дати врожаї. У Давньому Римі під посіви ячменю використовувалися дуже потужні й добре спочилі ґрунти, оскільки, за спостереженнями Катона, ячмінь дуже виснажує землю. Проте Пліній та Колумела вважали, що для посівів ячменю придатні й виснажені ґрунти. Врожайність при цьому нижча, але сіяти вигідно, тому що інші зернові культури тут не росли б зовсім. На родючих землях ячмінь був дуже вигідною культурою, оскільки вимагав менших затрат праці і давав добрі врожаї. Пліній писав: “Умелые хозяева сеют пшеницу только для стола, а для кошелька, по их словам, ячмень”. Значною мірою ячмінь використовується для годівлі худоби. На поганих землях він дуже засмічується бур’янами, особливо вівсюгом, при цьому врожайність значно падає.

З ячменю роблять перлову та ячну крупи. Ячне борошно використовується для випікання хліба, проте він низької якості, грубий, швидко черстве та стає крихким.

Враховуючи велику кількість знахідок, можна припустити, що ячмінь мав не менше значення в господарстві, ніж плівчасті пшениці, особливо пшениця двозернянка. Деякі дослідники вважають, що ячмінь мав навіть більше значення, ніж пшениця, бо ячмінь при перелікові культурних рослин в письмових джерелах завжди стоїть перед пшеницею: “ячмінь і пшениця”.

Бобові – горох посівний та вика ервілія.

Знахідки вики ервілії у викопних матеріалах досить звичайна річ. Вика ервілія – швидкостіла невибаглива рослина, добре рос-

те на різних ґрунтах і легко переносить посуху, швидко досягає, має короткий вегетаційний період, тому подекуди на півдні встигає дати по два врожаї на рік. Але має таку ваду, як токсичність, особливо для людини та деяких домашніх тварин. Тому використовується в їжу з обов'язковим попереднім вимочуванням. Зелена маса та сіно застосовують для відгодівлі тварин. Вважається, що, починаючи з римського часу, вику використовували переважно для тварин, а в їжу людині – лише в голодні роки та для бідних. Але й досі мало що відомо про спосіб використання цієї бобової рослини давніми землеробами в неоліті та в добу бронзи. Дані про сучасне поширення вики ервілії разом з археологічними матеріалами свідчать про те, що ця рослина входила як основний компонент до ранньонеолітичного асортименту на Близькому Сході й була введена в культуру в Анатолії або Леванті, тобто в тому районі, де в дикому стані росте й зараз.

Сьогодні вика ервілія – звична рослина для Середземномор'я та Близького Сходу. Головний її постачальник на світовому ринку – Туреччина. Перші знахідки цієї культури відомі із землеробських поселень Туреччини і належать до V–VII тис. до нашої ери. Велику кількість насіння вики ервілії знайдено в шарах докерамічного неоліту (7200–6500 рр. до н. е.) в неолітичному Çayoni. На жаль, неможливо визначити, було то насіння дикорослих рослин чи вже культурних. Значна кількість насіння вики ервілії виявлена в неолітичних шарах та шарах доби бронзи у Греції, Болгарії. Найбільш ранні й добре ідентифіковані знахідки її походять із середини VI тис. до н. е. з Неа Нікомедія. У Болгарії перші знахідки насіння вики ервілії відомі із середньонеолітичної Азмашка Могила. Знахідки її в неоліті та бронзовому віці звичні, причому інколи насіння є основним матеріалом, виявлене на пам'ятці. Але поза Туреччиною, Грецією та Болгарією ця рослина зафіксована у незначній кількості. Можливо, вирощування вики ервілії було сконцентроване в Анатолії та на Балканах.

Література:

1. Артюшенко А. Т., Арап Р. Я., Безусько Л. Г. и др. Новые данные о растительности Украины в голоцене // Развитие природы на территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1982. – С. 73–179.
2. Безусько Л. Г., Каюткіна Т. М., Ковалюх М. М. Палеоботанічні та радіохронологічні дослідження відкладів болота Старники (Мале Полісся) // Український ботанічний журнал. – 1985. – Т. 42. – № 3. – С. 27–30.
3. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // МИА. – № 38. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
4. Бибиикова В. И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // Бюллетень Моск. Об-ва испыт. природы, отд. биол. – 1975. – Т. 53. – Вып. 6. – С. 67–72.
5. Брегадзе И. А. Очерки по агроэтнографии Грузии. – Тбилиси–Мицниереба, 1982 – 264 с.
6. Гаврилюк В. С. Фізико-географічні райони Західного Полісся // Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – К., 1955. – С. 403 – 420.
7. Геоботанічне районування Української РСР. – К., 1977. – С. 132.
8. Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 134–145.
9. Долуханов П. М., Хотинский Н. А. Палеогеографические рубежи голоцена и мезо-, неолитическая история Европы // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – М.: Наука, 1974. – С. 211–216.
10. Журавльов О. П., Охріменко Г. В. Палеозоологічні дані з пам'яток культури Лінійно-Стрічкової кераміки Волині // Археологічні пам'ятки та стародавнє населення України. – Ковель: Вид-во “Вежа”, 1994. – Вип. 1. – С. 144–167.
11. Збеневич В. Г. К проблеме происхождения трипольской культуры // Первобытная археология – поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 124–145.
12. Збеневич В. Г., Пашкевич Г. А. К характеристике земледелия трипольской культуры. (Ранний этап) // Studia praehistorica. – Sofia, 1988. – № 9. – S. 179–193.
13. Климанов В. А. Климат Восточной Европы в климатическом опти-

муме голоцена (по данным палинологии) // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1982. – С. 251–258.

14. Климанов В. А. Изменение климата на территории Восточной Европы в голоцене // Палеогеографическая основа современных ландшафтов. – М.: Наука, 1994. – С. 150–152.

15. Кліманов В. А., Безусько Л. Г. Клімат та рослинність Малого Полісся в голоцені // Український ботанічний журнал. – 1981. – Т. 38. – С. 4–26.

16. Котова Н. С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

17. Кременецкий К. В. Природные условия энеолитических поселений на территории Молдавии и Нижнего Подонья // Известия АН СССР. Серия географ. – 1986. – № 4. – С. 64–73.

18. Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. – М.: Наука, 1991. – 193 с.

19. Кузищин И. М. Очерки по истории земледелия Италии II в. до н. э. – I в. н. э. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 313 с.

20. Кузьминова Н. Н. Находки обугленных остатков семян сорных растений на трипольских памятниках Молдавии // Ботанические исследования. Флора. Геоботаника и палеоэтноботаника. – Кишинев: Штиинца, 1988. – Вып. 1. – С. 3–12.

21. Ларина О. В. Культура Линейно-Ленточной керамики Пруто-Днестровского района. *Stratum plus*. – Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. – № 2.

22. Мукомель І. Ф. Сільське господарство Українського Полісся та його економічне районування // Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – К., 1955. – С. 421–530.

23. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – 1961. – № 84. – С. 98–99.

24. Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 132–141.

25. Пашкевич Г. А. Результаты палеоботанического исследования крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения – гиганты Трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов. – Тальянки, 1990. – С. 131–134.

26. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит – бронза): Каталог. Препринт. – К., 1991. – 48 с.

27. Пашкевич Г. О. До реконструкції асортименту культурних рослин

епохи неоліту – бронзи на території України // Стародавнє виробництво на території України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 179–194.

28. Пашкевич Г. А. Особенности палеозноботанических комплексов энеолита – бронзы территории Украины // The forth millenium BC. New Bulgarian University. – Sofia, 1993. – P. 99–108.

29. Пашкевич Г. А. Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите – бронзовом веке (палеозноботанические свидетельства). Stratum plus // Культурная антропология. Археология. – 2000. – № 2. – С. 404–418.

30. Пашкевич Г. Палеоботанічні дослідження Трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Видавн. центр “Промісвіта”, 2003. – С. 194–200.

31. Петров В. А. Растительные остатки из глиняных обзоров ранне трипольского времени с Украины // Отделение истории и философии. Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 г. АН СССР. – М. Л., 1947. – С. 99.

32. Плиний. Естественная история. Кн. XVIII. // ОГИЗ – сельхозгиз. – М.–Л., 1937. – С. 246.

33. Рева М. Л., Рева Н. Н. Дикі їстівні рослини України. – К.: Наук. думка, 1976. – 166 с.

34. Столетова Е. А. Полба – эммер. *Triticum dicoccum* Shrank // Труды по прикладной ботанике и селекции. – 1924–1925. – Т. 14. – Вып. 1. – С. 27–105.

35. Хотинский Н. А. Голоцен Северной Евразии. – М.: Наука, 1977. – 200 с.

36. Хотинский Н. А., Безусько Л. Г., Черкинский А. Е. Изменение растительности центральных и западных районов Русской равнины // Палеогеографическая основа современных ландшафтов. – М.: Наука, 1994. – С. 111–118.

37. Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев–Штиинца, 1976. – 214 с.

38. Янушевич З. В. Палеоботанические исследования в Днестровско-Прутском междуречье. Исследования Ботанического сада Академии Наук Молдавской ССР (1947–1977 гг.). – Кишинев–Штиинца, 1978. – С. 79–89.

39. Янушевич З. В. Земледелие в раннем Триполье // Первобытная археология (поиски и находки). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 225–234.

40. Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеозноботанические исследования. – Кишинев–Штиинца, 1986. – 92 с.

41. Янушевич З. В., Кременецкий К. В., Пашкевич Г. О. Палеоботаничні дослідження трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 143–152.

42. Янушевич З. В., Маркевич В. И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья. Интродукция культурных растений. – Кишинев: Редакц. изд. отдел Академии Наук Молд. ССР, 1970. – С. 83–110.

43. Янушевич З. В., Кузьминова Н. Н. Возникновение и развитие земледелия в Северном Причерноморье по палеоэтноботаническим данным // Флора и растительность. Ботанические исследования. – Кишинев–Штиинца, 1989. – № 8. – С. 38–50.

44. Behre K. E. The interpretation of antropogenic indicators in pollen diagrams // Pollen et spores. – 1981. – № 23. – P. 225–245.

45. Brombacher C. Archaeological investigations of Late Neolithic lakeshore settlements (Lake Biel, Switzerland // Vegetation History and Archaeobotany. – 1997. – № 6. – С. 167–186.

46. Denell R. The interpretation of plant remains Bulgaria. Papers in Economic Prehistory. – Cambridge, 1972. – P. 149–159.

47. Larina O., Kuzminova N. The late Neolithic farming on the territory of the Prut – Dniestr interfluve. In: Prehistoire Europeenne. – 1994. – № 7 – P. 25–240.

48. Jacomet S., Brombacher C., Dick M. Palaeoethnobotanical work on Swiss Neolithic and Bronze Age lake dwellings over the past ten years. New light on early farming: recent developments in palaeoethnobotany. – Edinburgh: University Press, 1991. – P. 257–276.

49. Jacomet S., Brombacher C., Dick M. Archäobotanik am zürichsee. Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolithischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich. Züricher Denkmalpflege Monographien. – Zürich, 1989. – 348 p.

50. Janushevich Zoya V. Fossil remains of cultivated plants in the South-West of the Soviet Union // Folia Quaternaria. – Krakow, 1975. – № 46. – S. 23–30.

51. Janushevich Z. V. Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union // Bericht Deutsche Botanische Geshichte. – 1978. – № 91. – S. 59–66.

52. Janushevich Z. V. The specific composition of wheat finds from ancient agricultural centres in the USSR // Plants and ancient man. Balkema. – Rotterdam 1984. – P. 267–276.

53. Janushevich Zoya V. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age // Foraging and farming. The evolution of plant exploitation. – London: Unwin Hyman, 1989. – P. 607–619.

54. Klichowska M. Znalezniska zboża na terenie ziem Polskich od neolitu do 12 w. n. e. // *Kwart. Histor. Kultur materialnej.* – 1961.– № 9. – S. 675–701.

55. Kremenetski K. V. Human impact on Holocene vegetation of South Russian Plain // *Landscape in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity.* – 1997. – P. 275–287.

56. Kremenetski K. *Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History // Prehistoric steppe adaptation and the horse / Edited by Marsha Levine, Colin Renfrew & Katie Boyle.* – Cambridge: Donald Institute monographs, 2003. – P. 11–27.

57. Kruk J. *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w Y–III tysiącleciu p. n. e.* – Wrocław, 1980.

58. Kuczycza-Leciejewiczowa A. Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach Polskich. *Kultury kręgi naddunajskiego // Prahistoria ziem Polskich / Red. W. Henzel, T. Wiślański – Ossolineum–Wrocław, 1979.* – T. 2. – S. 19–164.

59. Kuzminova N. N. Crops and weeds in the Tripolye culture sites in Moldavia. *Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany. 8 th Symposium. Nitra – Nove Vozokany, 1989 // Acta Interdisciplinaria Archaeologica.* – 1991. – № 7. – P. 199–201.

60. Hajnalová E. Archeologické nálezy kultúrnych rastlin a burin na Slovensku // *Slovenská archeológia.* – 1975. – № 23 (1). – S. 227–254.

61. Knörzer K-H. *Urgeschichtliche unkräuter im Rheinland // Vegetatio.* – 1971. – № 23. – P. 89–111.

62. Knörzer K-H. *Deutschland nördlich der Donau // Progress in Old World Palaeoethnobotany / Eds. W. van Zeist et al. Balkema.* – Rotterdam–Brookfield, 1991. – P. 189–206.

63. Pashkevich G. *Palaeoethnobotanical evidence of agriculture in the Steppe and the Forest-steppe of East Europe in the Late Neolithic and Bronze Age. // Prehistoric steppe adaptation and the horse.* – Cambridge: Donald Institute monographs, 2003. – P. 287–297.

64. *Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany / Eds. W. van Zeist, K. Wasylikowa & K. -E. Behre.* – Rotterdam–Brookfield, 1991.

65. Zohary D. & M. Hopf. *Domestication of plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in the West Asia, Europe and the Nile Valley.* – New York: Oxford University press, 2000. – 316 p.

66. Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В. *Матеріали до вивчення неоліту Волині: Препринт.* – К., 1990. – 46 с.

67. Pashkevich G. A. *Earle evidence on food plants in the Ukraine // Pa-*

laeovegetational development in Europe and regions relevant to its palaeofloristic evolution. Proceedings of the Pan-European Palaeobotanical Conference (PEPC). – Vienna, 1994. – P. 69–72.

68. Pashkevich G. A. Early farming in Ukraine. Landscape in Flux // Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica. – Oxbow Books, 1997. – № 3. – P. 267–274.

69. Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany / Eds. W. van Zeist, K. Wasylikowa & K. -E. Behre. – Rotterdam–Brookfield, 1991. – P. 207–239.

70. Schieman E. Wiezen, Roggen, Gerste. Systematic, Geschichte, und Verwendung. Fischer. – Jena, 1948.

71. Хотинской Н. А., Безусько Л. Г., Черкинский А. Е. Изменение растительности центральных и западных районов Русской равнины // Палеогеографическая основа современных ландшафтов. – М., 1994. – С. 111–118.

72. Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Полнестровье. По материалам многослойного поселения у села Назвисько // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1962. – № 103. – С. 5–85.

73. Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья // Палеоэтноботанические исследования. – Кишинев, 1986.

74. Yanushevich Z. V. Early agriculture North of the Black Sea. In: Foraging and farming. Evolution of plant exploitation / Eds. David R. Harris, Hordon C. Hillman. – London, 1989. – P. 607–619.

75. Wasylikowa K., Cârciumaru M., Hajnalová E., Hartyányi P., Pashkevich G., Yanushevich Z. Progress in Old World Palaeoethnobotany // A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany / Eds. W. van Zeist, K. Wasylikowa, K. Behre. – Rotterdam–Brookfield, 1991. – P. 207–239.

Додатки

Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів з пам'ятки Зимно Володимир-Волинського району Волинської області

Основна частина цієї багатощарової пам'ятки належить до культури лійчастого посуду мідного віку (енеоліту), друга поло-

вина – до III тис. до н. е. У центральній частині поселення КЛП знаходиться також ранньосередньовічне городище. Розкопки пам'ятки неодноразово проводились у 50–60-х роках Ю. Захаруком, М. Пелешцишиним, В. Ауліхом та в 90-х роках – А. Броніцьким, А. Закостельною й Г. Охріменком. Палеоетноботанічні дослідження проводились у лютому 1999 року у фондах Луцького краєзнавчого музею співробітником Інституту археології НАНУ Г. Пашкевич на матеріалах розкопок 50-60-х років.

Усього переглянуто 6262 фрагменти кераміки та 43 пряслиця. З відбитків рослинного походження під час вивчення кераміки в музеї були зроблені пластилінові моделі, які досліджувались під мікроскопом у лабораторії Інституту археології НАНУ.

Кераміка має рожевий або сірий колір, гладенька, зроблена з добре вимішаної глини, інколи з плямами темного, майже чорного кольору (домішка гною?). Відбитків рослинного походження небагато. Ті, що зафіксовані, добре зберегли морфологічні ознаки зернівок та насінин, що потрапили при замісі глини в тісто, завдяки чому легко піддаються визначенню.

Отже, склад відбитків такий:

Пшениця однозернянка *Triticum monosocum* – відбитки 3-х зернівок:

1. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 7335/88, Зим. – 56, розмір відбитка – 7,2x3,4 мм;
2. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 736, Зим. – 58, розмір відбитка 7,0x2,2 мм;
3. На зовнішній поверхні стінки фр. 398, Зим. – 58, ДМ 81-13/4, розмір відбитка 8,2x3,0 мм;

Пшениця двозернянка *Triticum disocum* – відбитки 9-ти зернівок:

1. На зовнішній поверхні стінки фр. Зим. – 63, Д-10, К-14, гл. 0,77–1,0 м. Розмір відбитка зернівки – 6,2x2,8 мм;
2. На зовнішній поверхні фр. Зим. – 56, Д – 26, кв. 7, гл. 0,32 – 0,38 м.

Розмір відбитка зернівки 6,3x2,4 мм;

3. На вінчику фр. ДМ 8110/63, Зим. – 63, розмір відбитка 7,-2x3,2 мм;
4. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 736, Зим. – 58, розмір відбитка 6,0x2,2 мм;

5. На зовнішній поверхні денця фр. ДМ 7305/94, Зим. – 58, уламок зернівки;

6. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 7305/115, Зим. – 58, розмір відбитка 6,8x3,2 мм;

7. На зламі стінки фр. 5465, ДМ 7323/1-124, Зим. – 58, розмір відбитка 6,8x3,0 мм;

8. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 7334/13, Зим. – 58, розмір відбитка 6,8x2,2 мм;

9. На внутрішній поверхні стінки фр. ДМ 7337/52, Зим. – 58, розмір відбитка 6,0x3,0 мм;

Пшениця голозерна *Triticum aestivum* s. l. – відбитки 4-х зернівок та ще двох під сумнівом:

1. На зовнішній поверхні стінки фр. п. 113, Зим. – 61, Я-40, кв. 14, гл. 0,62–0,82, розмір відбитка – 5,4x3,2 мм;

2. На зовнішній поверхні денця фр. 23, Зим. – 58, Д-50, кв. 19, гл. 0,4–0,66 м, розмір відбитка – 5,2x2,2 мм;

3. На зовнішній поверхні стінки біля вушка фр. ДМ – 8086/8 Зим. – 61, К –46, К – 8, розмір відбитка – 5,8x3,2 мм;

4. На внутрішній поверхні стінки фр. 7287/18, Зим. – 58;

5. На зовнішній поверхні стінки фр. 383, Зим. – 58, ДМ 73-41/47, розмір відбитка 5,8x2,4 мм;

6. На зовнішній поверхні стінки фр. 398, Зим. – 58, розмір відбитка 6,8x2,0 мм.

Ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* – відбитки 14 зернівок:

1. На внутрішній поверхні фр. 8092/22, Зим. – 52, Д-35, Кв. 25, гл. 1,05–1,10 м;

2. На зовнішній поверхні стінки фр. 1543, Зим. – 57, Д –43, Кв. 8, гл. 0. 85 м, розмір відбитка 7,2x2,4 мм;

3. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 8089/26, Зим. – 61, розмір відбитка – 8,2x4,0 мм;

4. Зовні на вінчику фр. 7207/43, Зим. – 61, М-40;

5. Зовні на денці фр. 3977, Зим. – 57, 8081/1-44 уламок зернівки;

6. Зовні на денці фр. 3996, Зим. – 57, Д 8081, розмір відбитка –8,8x3,0 мм;

7. На зламі стінки фр. ДМ – 2884/19, Зим. – 56, А-26, К-4, гл. 1,20, розмір відбитка – 9,0x3,0 мм;

8. На стінці зовні фр. 11837, Зим. – 62;

9. На зламі стінки біля денця фр. 1975, Зим. – 58, розмір відбитка – 10,5x3,5 мм;

10. На зовнішній поверхні фр. 3518, Зим. – 58;

11. На зовнішній поверхні фр. 3571, Зим. – 58;

12. На зовнішній поверхні денця фр. ДМ 7356/61, Зим. – 61;

13. На зовнішній поверхні біля “вушка” фр. 7327, Зим. – 58, розмір відбитка – 9,2x3,0 мм;

14. На зовнішній поверхні стінки фр. ДМ 7325/17, Зим. – 58, розмір відбитка – 7,0x3,4 мм;

Просо звичайне *Panicum miliaceum* – відбитки 3-х зернівок:

1. В стінці фр. Зим. -56, Д –19, кв. 0, фр. 2918, гл. 0. 69 м., розмір відбитка зернівки – 2,8x2,0 мм;

2. В стінці фр. 537, Зим. – 64, ДМ 7199/3, 3-11, К – 7, гл. 0,4–0,6 м, розмір відбитка зернівки – 4,0x2,4 мм;

3. В стінці ДМ – 7219/65, Зим. – 62, А-9, кв. 14. Розмір відбитка зернівки – 3,4x2,2 мм;

Зафіксовано також відбитки двох колосків пшениці двозернянки, в яких добре видно зернівки:

на фр. 7231/2, Зим. – 52;

на вушку вінчика зовні фр. 321, Зим. – 61, ДМ 7220/98.

Відбиток колоска пшениці однозернянки з виразними морфологічними ознаками знайдено всередині денця фр. А – 12472, Зим. – 59.

Зафіксовано також відбитки 2-х “вилочок” пшениці двозернянки на денці фр. Зим. – 57, Д – 37, кв. 25, гл. 0,85–1,05 м; та однієї “вилочки” пшениці однозернянки – на зовнішній поверхні фр. Зим. – 58, Н-50, К-14, 0,25–0,40 м.

У двох випадках зафіксовано відбитки зернівок, можливо, стоколосу *Bromus* sp. та в одному випадку – мишію *Setaria* sp.

Таким чином, результати палеоетноботанічного дослідження відбитків рослинного походження на фрагментах кераміки КЛП із поселення Зимно та глиняних пряслицях показали переважання зернівок ячменю плівчастого. Друге місце належить відбиткам плівчастої пшениці двозернянки. Очевидно, що використовувалась ще одна плівчата пшениця – пшениця однозернянка. Це підтверджують не тільки відбитки зернівок, а ще й колосків цих двох пшениць і так званих “вилочок”, тобто решток від обмолоту. Знайдено ще відбитки зернівок голозерної пшениці. Але, можливо, ця пшениця ще не була у складі вирощу-

ваних рослин, а лише засмічувала посіви ячменю та плівчастих пшениць. Можливо, що і просо, відбитки зернівок якого теж знайдено, ще не мало великого значення в посівах. Серед відбитків знайдено також декілька таких, які можна віднести до зернівок рослин, щотрапляються як серед дикорослих, так можуть рости в посівах зернових – це стоколос та мишії. Визначити, до якого конкретно виду належать знайдені у вигляді відбитків зернівки, неможливо із-за відсутності певних морфологічних ознак.

Київ – січень–лютий 2005 р.

Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів з розкопок поселення Трипільської культури етапу С II (початок 3-го тис. до н. е.) біля с. Голишів Луцького району Волинської області

Розкопки під керівництвом Г. В. Охріменка у 2004 році. Досліджено 147 фрагментів кераміки. Внаслідок проведення аналізу встановили такий склад зернівок та насіння:

Культурні рослини:

А. Зернові:

1. Пшениця двозернянка *Triticum dicosson* – 6 відбитків зернівок;

Розміри: 6,2x3,0; 5,0x2,4; 6,0x2,8; 6,2x2,0; 6,0x2,8 мм.

2. Пшениця м'яка *Triticum aestivum* s. l. – 2 відбитки зернівок;

Розміри: 5. 0x2. 0 та 5. 2x3. 0 мм.

3. Ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* – 7 відбитків зернівок;

Розміри: 7,2x2,8; 7,2x2,4; 8,5x3,2; 8,8x3,3; 8,2x3,0; 7,2x3,2 мм.

4. Просо звичайне *Panicum miliaceum* – невиразні відбитки 2-х зернівок розміром 2,2x2,0 та 2,4x2,0 мм;

Б. Бобові:

1. Горох посівний *Pisum sativum* – 1 відбиток насінини розміром 4,2 мм;

2. Вика ервілія *Vicia ervilia* – 1 відбиток насінини розміром 3,8 мм.

Бур'яни:

1. Плоскуха звичайна, куряче просо *Echinochloa crus-galli* – 1 відбиток зернівки;

2. Стоколос *Bromus* sp., визначити який до виду за відбитком зернівки неможливо – 2 відбитки зернівок розміром 7,4x1,4 та 5,4x1,8 мм.

На одному з фрагментів зафіксовано відбиток кісточки, найбільш ймовірно, дерену *Cornus mas* розміром 10,0x3,0 мм.

Грудень 2005 року.

Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів поселення Трипільської культури етапу С II (кінець 3-го тис. до н. е.) біля с. Голишів Луцького району Волинської області.

Розкопки М. Пелещишина, Г. Охріменка, О. Позіховського.

Для дослідження отримано 31 фрагмент кераміки. На 7 фрагментах виявлено відбитки рослинного походження такого складу:

1. Фр. б/п. Відбиток зернівки двозернянки *Triticum dicosson* на зовнішній поверхні стінки розміром 6,0x2,8 мм;

2. На трьох фрагментах стінок б/п – відбитки зернівок ячменю. Два з них належать зернівкам голозерного ячменю *Hordeum vulgare* var. *coeleste*. Один, що добре зберігся, має розмір 6,8x4,0 мм. Ще одна зернівка належить ячменю півчастому *Hordeum vulgare* і має розмір 7,8x2,4 мм.

3. На зовнішніх поверхнях трьох фрагментів стінок зафіксовано відбитки зернівок пшениці голозерної *Triticum aestivum* s. l. з розмірами 4,2x2, 8; 4,5x3,2 та 3,5x2,0 мм.

Київ – листопад 2004 р.

Результати палеоетноботанічного дослідження волинської неолітичної культури ВНК

Розкопки Г. В. Охріменка біля с. Люб'язь Любашівського району Волинської області.

Лядина 2.

На фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки *Triticum dicosson* розміром 6,2x2,4 мм. ;

На фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки *Triticum dicosson* розміром 5,6. x2,2 мм. ;

На фр. без № – відбиток насінини гороху *Pisum sativum*, д = 3,2 мм;

Тшинецько–комарівська культура (середня бронза).

м. Луцьк.

На фр. без № – відбиток зернівки голозерного ячменю *Hordeum vulgare* v. *coeleste* розміром 6,2x3,0 мм;

Енеоліт. Культура лійчастого посуду.

Зимно. Володимир-Волинський район Волинської області.

А-14134/ кв. 78141. Невиразний відбиток зернівки голозерної пшениці ? *Triticum aestivum* s. l.

Зимно-58. А-14107/кв. 78112 відбиток насінини вики ервілії *Vicia ervilia*, д=3. 5 мм;

Зимно-57. А – 14104/rd/78109. Відбиток колоска з двома зернівками пшениці двозернянки *Triticum dicosson*.

Зимно-52.

Трипілля.

А-14116/rd/78121. Відбиток зернівки голозерного ячменю *Hordeum vulgare* v. *coeleste* розміром 4,5x2,0 мм.

26. 03. 2002 р. – Київ

Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів Трипільської, Волино-Люблінської, Малицької культури

Розкопки О. Позіховського біля с. Розваж, ур. Кошара Острозького району Рівненської області.

На аналіз отримано 2 шматки обмазки та 17 фрагментів кераміки.

На обмазці добре видно відбитки значної кількості рослинних решток, переважно колоскових плівок, які залишилися внаслідок додавання їх у глину при замісі. Ці рештки належали, очевидно, ячменю плівчастому, про що свідчить зафіксований тут же один відбиток зернівки ячменю плівчастого.

На фрагментах кераміки виявлено відбитки зернівок:

1. фр. 111, р. – 05, р. 1, Б. 1- 2, гл. 0,3 – 0,4 – один відбиток зернівки пшениці плівчастої двозернянки.

2. фр. 15, р. -05, р. 1 – один відбиток зернівки ячменю плівчастого на зовнішній поверхні стінки.

Київ, 6. 06. 07 р.

Література:

1. Филатенко А. А., Богуславский Р. Л., Сергеева А. Т., Чмелева З. В., Гасраталиев Г. С. Крупяные качества полбы, *Triticum dicoccum* (Schrank) Schuebl. // Науч.-техн. бюлл. ВИР. – Вып. 129. – 1983, – С. 22–26.

2. Пшеницы мира / В. Ф. Дорофеев, Р. А. Удачин, Л. В. Семенова и др. / Под ред. акад. ВАСХНИЛ В. Ф. Дорофеева. – Л.: ВО “Агропромиздат”, 1987. – С. 25–55.

3. Wasylikowa, K., Cârciumar, M., Hajnalová, E., Hartyányi, P., Pashkevich, G., Janushevich Z. East – central Europe. In: *Progress in Old World laeoethnobotany // A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany.* – Rotterdam Brookfield, 1991. – P. 207–239.

4. Percival J. *The wheat plant.* – London.: Duckworth and Co, 1921. – 463 p.

Запитання та завдання.

1. Коли мешканці території України почали займатися землеробством та скотарством?

2. Розкрийте зміст поняття “неолітична революція” на прикладі культур Північно-Західної України.

3. Які злакові культури вирощували найдавніші землероби Західної Волині? З яких джерел це стало відомо?

4. Якими були перші орні та жнивні знаряддя? Наведіть приклади виявлення перших орних знарядь.

5. Які культури відносять до ранньоземлеробських?

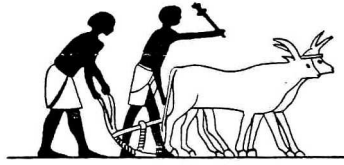
6. Як датується неоліт, енеоліт України?

7. Традиції яких культур продовжували ранні землероби Волині?

8. Які причини стимулювали міграцію ранніх землеробів на Західну Волинь?

9. Які корисні копалини виявили первісні землероби на території Волині?

10. Назвіть досліджені ранньоземлеробські пам’ятки та їх дослідників.

Знаряддя праці первісних землеробів

РОЗДІЛ 2

ЗНАХІДКИ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ ІЗ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ ГОЛИШІВ

Територія України та сусідньої Молдови, починаючи з неоліту, була одним із первісних центрів землеробства в Східній Європі. Об'єктивними свідченнями давнього рільництва в дослідженнях археологічних пам'яток є знаряддя для обробітку ґрунту. Становлення хліборобства як основної галузі життєзабезпечення в лісостеповій смузі між Карпатами та Дніпром у кінці VI – протягом V тис. до н. е. пов'язане з трипільською культурою. Під час розкопок пам'яток трипільської культури виявлено й трасологічно визначено такі знаряддя для обробітку ґрунту: робочі частини мотик, виготовлені з рогу оленя або з каменю, а також рогові частини палок-копачок [Коробкова, 1987, с. 262-276]. Загалом цих виробів із комплексів та окремих знахідок нині нараховується декілька сотень [Пашкевич, Відейко, 2006, с. 91]. Найдавніші рештки мотик на території України походять із с. Бернашівка (Подністров'я). Зазначену пам'ятку докладно описав В. Збеневич, а трасологічні визначення зробила Г. Коробкова [Збеневич, 1980, с. 89-91, рис. 61, 62]. Тут було виявлено 20 мотик, виготовлених із каменю. Це масивні клиноподібні вироби, підпрямокутні чи овальні в перетині. Дугоподібні леза мають вищерблення внаслідок роботи ними, що можна пояснити розташуванням пам'ятки біля берега Дністра, де в ґрунті багато камінців. На деяких мотиках помітно сліди кріплення до колінчастого руків'я.

Описуючи інвентар із ранньотрипільського поселення Луки-Врублевецької, С. Бібіков свого часу відніс до мотик усі клиноподібні вироби з каменю, яких виявилось 49. Дослідник відзначав наявність на лезах досліджуваних знарядь слідів їхнього використання і на цій підставі допускав, що вони могли бути робочими частинами мотик [Бибиков, 1953, с. 93]. Питання про використання кам'яних мотик на території північно-західної Волині донедавна було зовсім не вивчене. Окремі знахідки їх відомі переважно з Любомльського р-ну. Це здебільшого плоскі, підчотирикутні або заокруглені кам'яні вироби з отвором з одного боку. Колекцію таких знарядь виявлено на території Білорусі та в сусідній Люблінщині (Рис. 5). Для кріплення робочих частин мотик, виготовлених з каменю, використовували, ймовірно, рогові муфти. Таку муфту, за свідченням В. Збеновича, знайдено на поселенні Сабатинівка II [Збенович, 1980, с. 101]. На обушку мотики великих розмірів (довжина – 19,5 см та вага – 1,33 кг) з поселення Ожеве помітні сліди клинців для кріплення в муфті. Дослідженням встановлено, що таке знаряддя заглиблювалося в землю на 14 см [Збенович, 1989, с. 61]. Крім муфт із рогу, використовували колінчасті руків'я, до яких, можливо, робочі частини прив'язували ремінцями зі шкіри чи мотузками. Як відомо, робочі частини мотик кріпилися поперечно по відношенню до руків'я.

Ранні землероби трипільської культури виготовляли значну кількість рогових знарядь. Зокрема, на поселеннях раннього етапу ці знахідки виявлено на пам'ятках території Молдови – Рогожань [Маркевич, 1973, с. 33-34, рис. 2], України – Лука-Врублевецька, Сабатинівка II [Бибиков, 1953, табл. 22]. Н. Скакун, досліджуючи ранньотрипільське поселення Олександрівка, пише, що колекція землеробських знарядь представлена вкладнями крем'яних серпів, зернотерками й роговими мотиками [Скакун, с. 18-19]. Останні за формою робочої частини поділено на теслоподібні, конусоподібні та з діагонально розташованим лезом. Усі знаряддя мають просвердлений отвір для кріплення

ручки. Теслоподібні й діагонально розміщені леза підтесані або підшліфовані. Гострий край мотик зношений і має зализкування від використання [Скаун, 1978, с. 15-23].

У Бернашівці також виявлено мотики, виготовлені з рогу, переважно великих розмірів – 20-30 см, з діаметром отвору для руків'я 1,5-2 см. Робочий край мотик зрізано під кутом. У всіх знаряддях лезо має поздовжнє розташування відносно отвору для руків'я, на одному з них збереглася кільцева канавка, яка свідчить, на думку В. Збеновича, про те, що мотику додатково прив'язували до колінчастого руків'я. Встановлено, що деякі знаряддя були зламані й використані знову [Збенович, 1980, с. 98-100, рис. 45, 65].

На ранньому етапі трипільської культури співвідношення рогових і кам'яних робочих частин мотик приблизно однакове – 1:1, однак з часом кам'яні робочі частини майже зникають. Під час розкопок на поселенні початку середнього етапу трипільської культури Нові Русешти (Молдова) було виявлено 88 мотик, частина з яких зламана [Маркевич, 1981, с. 100].

На багатошаровій пам'ятці (пізньотрипільської, волино-люблінської, маліцької культур) Голишів під час розкопок у 2004-2006 рр. зібрано колекцію рогових частин до мотик з отворами для руків'я та без них (Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3). Ці знахідки різної величини й форми, що залежить від частини відрізаного паростка. Найбільша рогова мотика мала довжину 22,5 см та круглий отвір (Рис. 2). Максимальна ширина її біля отвору – 5,2 см. Робоча частина знаряддя звужена шліфуванням з одного боку, протилежний кінець більш-менш рівно відбитий. Відросток, що був біля отвору, відрубаний, імовірно, сокирою – видно сліди ударів. Отвір має форму овалу (1,3 x 2 см) і сформований, швидше всього, крем'яними різцями. Інша мотика з отвором менших розмірів: довжина її – 15,7 см, ширина біля отвору – 3,7 см, отвір округлий, діаметром 1,3 см; робочий край заточений навскіс – на довжину 4,8 см. (Рис. 3, 1). Знайдено також робочу частину мотики без отвору, що має довжину 20,5 см та ширину посередині виробу – 4,5 см (Рис. 1, 1). З одного кінця це знаряддя обрубане; воно, напевно, вставлялося в спеціально вирізаній у дереві

отвір. Четвертий виріб, довжиною 13,5 см, виготовлено з тоншої частини рога, він міг закріплюватися в ручці аналогічно до попереднього (Рис. 3; Рис. 2). Невеликий діаметр отворів у мотиках (1,5-2 см) не міг забезпечити надійного кріплення до руків'я. С. Семенов висловив припущення, що руків'я більшого діаметру могло закінчуватися шипом, що входив до отвору й додатково закріплювалося ремінцями (його цитує у своїй праці "Поселення Лука-Врублевецька" С. Бібіков) [Бибиков, 1953, с. 112].

В. Збеневич зазначає, що мотики, подібні до ранньотрипільських, були відомі на неолітичних поселеннях буго-дністровської культури. Однак в останніх досить специфічна конструкція – вони мають або два леза, або одне, розміщене перпендикулярно до отвору. Рогові мотики були поширені також в інвентарі неолітичних та енеолітичних культур Подунав'я і Балкан, таких, як КЛСК, Лендель, Вінча, Тиса, Боян, Варна та інших. Майже нема сумнів у тому, що мотики використовувалися як основні знаряддя (одночасно, можливо, з загостреними палками-копалками) спільнотами культур лінійно-стрічкової кераміки та маліцької. У волино-люблінського та пізньотрипільського населення, ймовірно, вже були орні знаряддя – плуги [Козак, Прищепа, Шкоโรปад, 2004, с. 12-13, рис. 5; Позіховський, 2005, с. 213, рис. 5:1, 2]. Крім цих знахідок, до складу збірки землеробських знарядь з багатозарової пам'ятки Голишів входять зернотерки, вкладні до серпів.

Кам'яних зернотерок, уцілілих та фрагментованих, на поселенні Голишів виявлено 7 штук. Вони виготовлені переважно з пісковика. Величина виробів середня (приблизно 32 x 13-15 x 7-9 см) або невелика (20-22 x 9-10 x 4-5 см), форма чотирикутна. Зернотерки переважно знаходять на площі жител, ближче до печей.

Вкладні до серпів із Голишева відомо вісім (Рис. 4; 1). Один із них – сегментоподібний – виявлено в ямі волино-люблінської культури. Він має невеликі розміри: 5,9 x 2 см, в найширшому місці – 0,6 см товщини. З боку спинки та черевця підправлений пологою пригострювальною ретушшю. Інші сім виробів походять з культурного шару, шість із них виготовлено на широких

пластинах. Два вкладні цілі, а решта обламани. Розміри вцілілих такі: 6,2 x ≈3 см; 9,1 x 3,1 (подаємо максимальну ширину), обламани вкладні коротші: 4,5 x 2,6 см; 3,9 x 3,2 см; 6,5 x 2,8 см; 7 x 2,9 см. Два з них мають зубчатий край, в одному випадку він робочий (із залискуванням), в іншому – вкладень використовували з обох боків. На двох виробах видно сліди місцевого залискування від тертя об дерев'яну або кістяну оправу. Один із вкладнів має навскісну струменеву ретушну обробку з боку спинки. Саме на цьому боці помітно широкий залискований край, який був робочою частиною знаряддя.

Як видно зі слідів залискування, вкладні вставлялися по 2-3 в оправу серпа. Вважаємо, що такі серпи характерні для волино-люблінської культури раннього періоду. Один із знайдених серпів суттєво відрізняється від вищеописаних. Це дещо вигнута й викривлена пластина, розмірами 20,1 x 3,5 x 1,5 см. Робочий край вкладня підправлений пологими грубими сколами, більша частина його (11,5 см) має залискування. Такий тип серпа із вкладнем на одній великій довгій пластині характерний для волино-люблінської та пізньотрипільської культур [Zakościelna, 1996, s. 94, tabl. 6:9]. Очевидно, сам серп був не прямим, як у ранніх близькосхідних племен, а дещо вигнутим. Еволюція крем'яних серпів має безпосереднє відношення до вдосконалення кременеобробної техніки й розвитку матеріального виробництва загалом.

Вивчення способу обробітку ґрунту практично є принципово важливим для реконструкції типу хліборобства. Трипільське землеробство, на переконання Є. Кричевського й Т. Пассек, було мотичним, про що свідчать численні знахідки мотик [Кричевський, 1947, с. 323-407; Пассек, 1949, с. 6]. До цього ж висновку дійшла Г. Коробкова на підставі трасологічних досліджень та експериментів, не заперечуючи водночас проти борознових знарядь, які могли використовуватися лише по обробленій перед тим мотиками поверхні [Коробкова, 1980, с. 212-225]. Подібні висновки зробив В. Сорокін, досліджуючи трипільські матеріали Молдови [Сорокин, 1990, с. 145].

С. Бібіков дотримувався думки, що трипільське землеробство було орним, а характер та форми землеробства визначалися особливостями культивування злакових (за його термінологією, колоскових) культур. Свою позицію автор аргументував тим, що значні площі, оброблювані трипільцями, не можна було впорати вручну, тому використовувалися орні знаряддя, в які впрягали волів, наприклад, примітивне рало без лемеха. Розпис на статуетках бичків, за С. Бібіковим, можна трактувати як зображення упряжі, а парні скульптурні наліпи голів бичків – як супряг пари волів [Бибиков, 1953, с. 282]. Цю точку зору підтримували В. Збенович, В. Круц, М. Шмаглій та інші дослідники трипільської культури.

Останнім часом кількість “непрямих доказів” наявності орного рільництва у трипільців зростає. Так, серед остеологічних матеріалів із поселень культур Кукутень (Подурь – Дялул–Гіндару, горизонти Кукутень А 2 й В 3) та Трипілля (Майданецьке, етап С I) виявлено сліди патологій на кістках волів, що виникли внаслідок використання їх як тяглової сили [Balasescu, Moise, Radu, p. 277-283].

Отже, найдавніші сліди орного обробітку ґрунту (Кукутень А 2) датуються періодом 4450-4150 рр. до н. е. У кінці XX століття стали відомими й прямі археологічні свідчення появи орного землеробства на території Європи вже в IV – на початку III тис. до н. е., тобто майже одночасно з винайденням його в Шумері та Єгипті.

На північ від регіону поширення спільності Трипілля-Кукутень було виявлено рештки дерев’яних рал. Так, привертають увагу знахідки дерев’яних виробів, які вважають ралами, на неолітичних пам’ятках території Литви. Тут вони датуються також приблизно 3000 р. до н. е. Вироби знайдено у вологому місці, й тому вони непогано збережені [Rimantene, 1995, s. 81-82, pav. 67, 68].

Г. Пашкевич та М. Відейко зазначають, що орне землеробство практикували носії культури лійчастого посуду (КЛП), які межували з культурною спільністю Трипілля-Кукутень на Волині. На території поширення КЛП в Європі виявлено на полях сліди оранки, яка проводилася як поздовжньо, так і перехресно.

Те, що оранка пов'язана саме з діяльністю племен КЛП, свідчить перекриття її слідів на полях мегалітами, спорудженими носіями цієї культури. Такі борозни могли бути залишені дерев'яними ралами [Пашкевич, Відейко, 2006, с. 90]. Зрозуміло, що самі дерев'яні знаряддя збереглися б лише за особливих умов, однак і слідів оранки цілком достатньо для визнання факту орного землеробства. Подібні сліди від орних знарядь, залишені внаслідок діяльності локальних груп носіїв КЛП (датовані приблизно 3000 р. до н. е.), відомі в Британії, Данії, Голландії, Чехії, Польщі [Kruk, Milisauskas, 1999, s. 158-161, fig. 47].

Отже, по сусідству з територією пам'яток спільності Трипілля-Кукутень, в областях, які лежали від неї на північ та на захід, рало було відоме близько 3000 р. до н. е. Разом з тим відносно високий рівень технологій та добробуту трипільців (порівняно з північними й західними сусідами), існування кількісно значних колективів, а також всі опосередковані докази, наведені свого часу С. Бібіковим та його послідовниками, дозволяють з великим ступенем імовірності стверджувати, що рало було відоме на землях між Карпатами та Дністром принаймні з IV тис. до н. е.

Проблеми початкового періоду розвитку землеробства на Волині поки що маловивчені, проте важливі. У ході дослідження встановлено, що ця територія разом з Подністров'ям була одним з найбільш найдавніших центрів відтворювального господарства на території України. Тут порівняно рано розвинулося спочатку мотичне, а згодом орне землеробство на придатних для рільництва прирічкових родючих лугових ґрунтах, які були легшими для оранки.

Література

1. Бибигов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // МИА. – № 38. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
2. Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. – К., 1980.
3. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1989.
4. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби на Волині. – К.: Корвін-Пресс, 2004. – 300 с.

5. Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 212-225.

6. Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. – М.: Наука, 1987.

7. Кричевський Є. Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – Т. 1. – С. 323-407.

8. Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции 1970-1971 гг. // Археологическое исследование в Молдавии (1970-1971 гг.). – Кишинев, 1973. – С. 33-34.

9. Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдовы. — Кишинев, 1981.

10. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – М.–Л., 1949. – № 10. – С. 6.

11. Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. – К., 2006. – 150 с.

12. Позіховський О. Поселення Лендель-Полгарської культурно-історичної спільноти біля с. Вільбівне на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 206-215.

13. Скакун Н. Н. Орудия труда раннетрипольского поселения Александровка (в свете экспериментально-трассологического исследования) // СА. – 1978. – № 1. – С. 15-23.

14. Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1990.

15. Balasescu A., Moise D., Radu V. Use of bovine traction in the Eneolithic in Romania a preliminary approach // Cucuteni. – Biblioteca Memoria Antiquitatis. –P-Neamt, 2005. – Vol. XVI. – P. 277-283.

16. Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. – Krakow, 1999. – S. 158-161.

17. Rimantene R. Lietva iki Kristaus. – Vilnius, 1995. – S. 81-82.

18. Zakościelna A. Krzemeniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki ceramiki malowanej. – Lublin: UMCS, 1996.

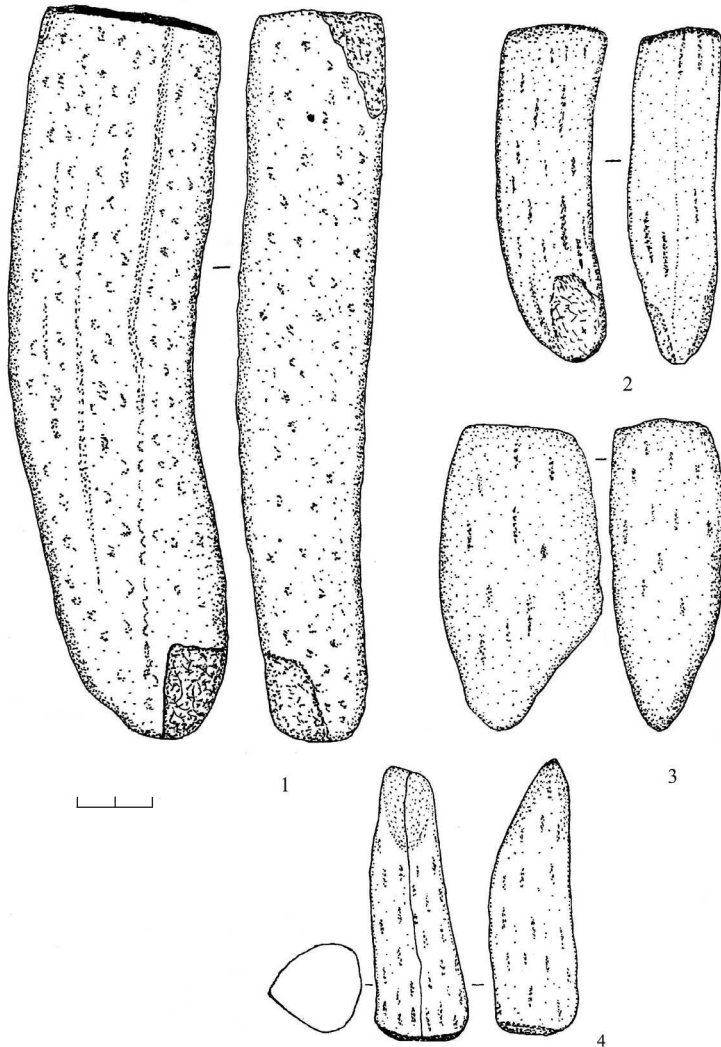

Рис. 1. Голишів. 2004, 2005. Розкоп II. Вироби з рогу:
1 (яма № 1), 3 (яма № 5);
2, 3 – поверхневий матеріал (Рис. Г. Охріменка)

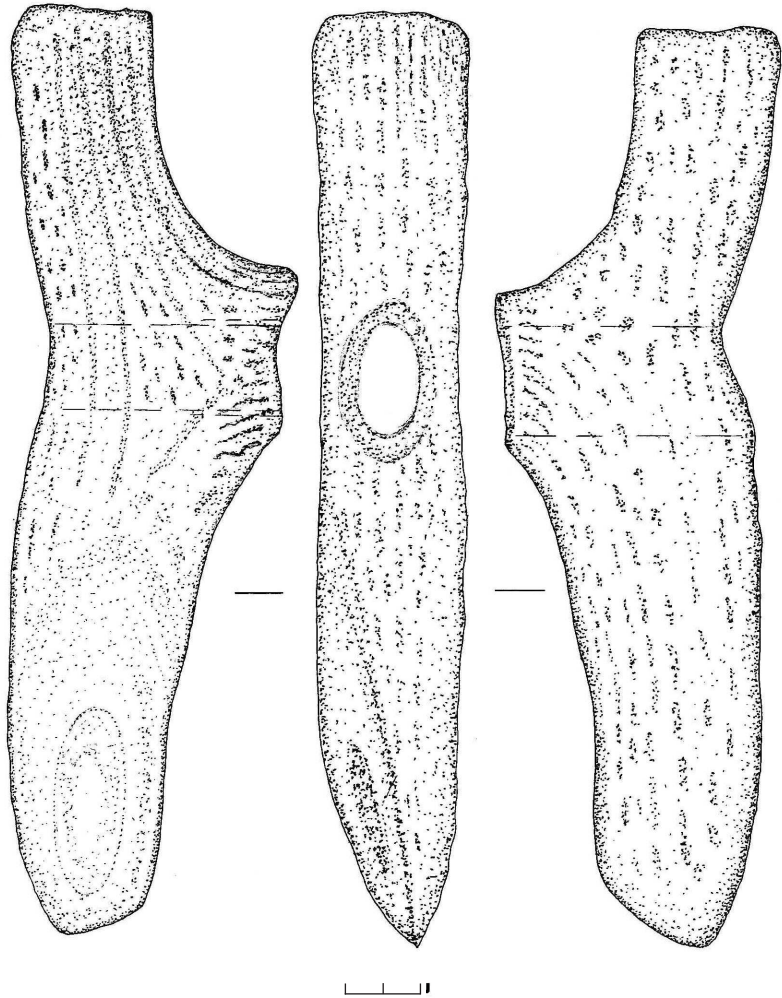

Рис. 2. Рогова мотика з Голишева (Рис. Г. Охріменка)

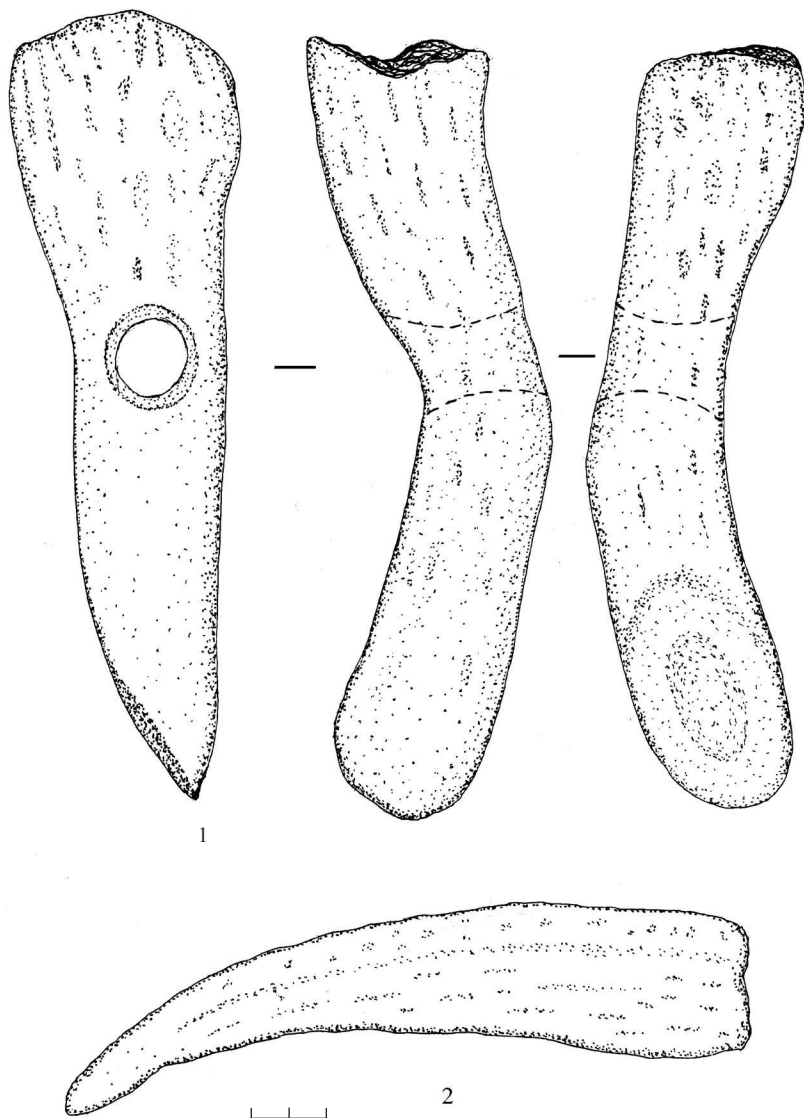

Рис. 3. Голишів. Рогові частини мотик (Рис. Г. Охріменка)

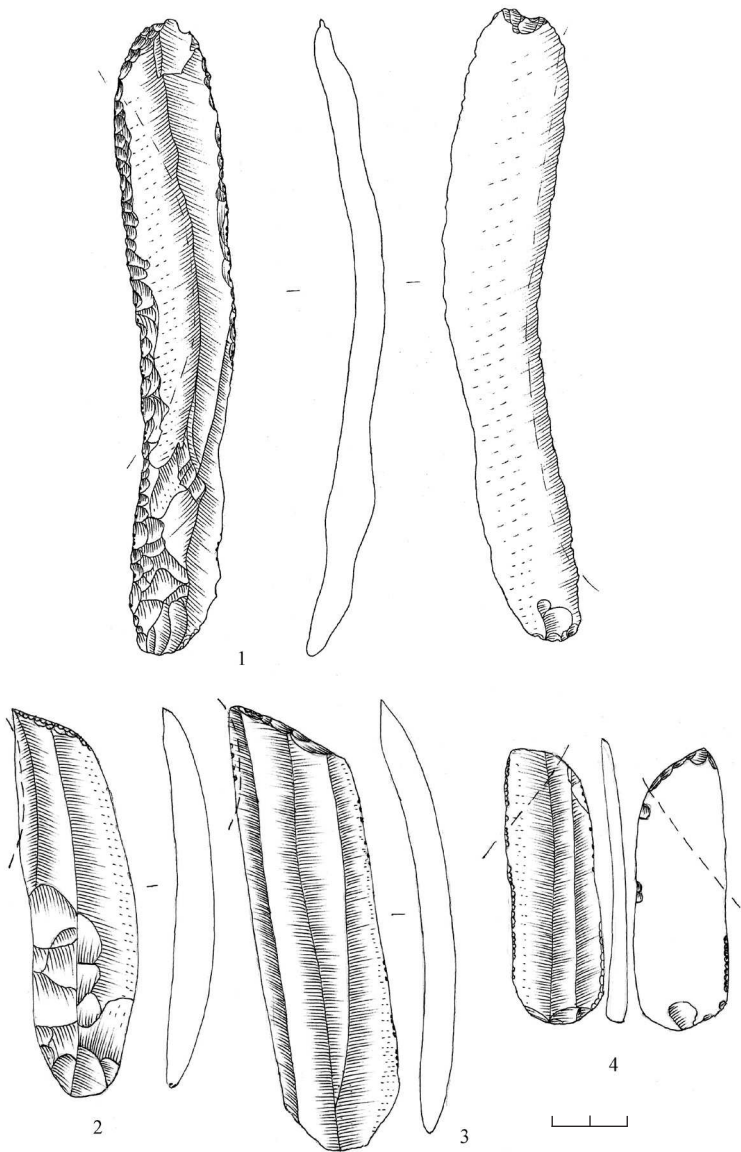

Рис. 4. Крем'яні вкладні до серпів (1 – Голишів, 2, 3 – Зимно, 4 – Луцьк-Луг)
(Рис. Г. Охріменка)

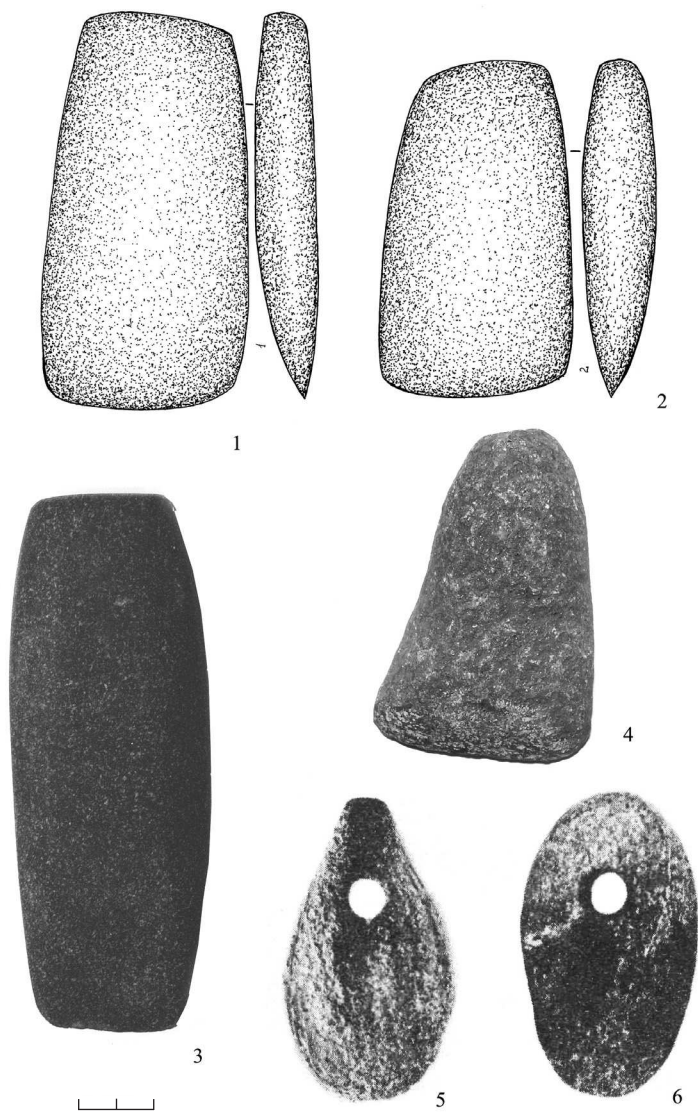

Рис. 5. Мотики (?) з опоки: 1, 2 – скраб з Голишева II;
3 – Уханька (Хелмський пов. (Хелмський музей); 4 – Любомльський музей;
5, 6 – з території Білорусі

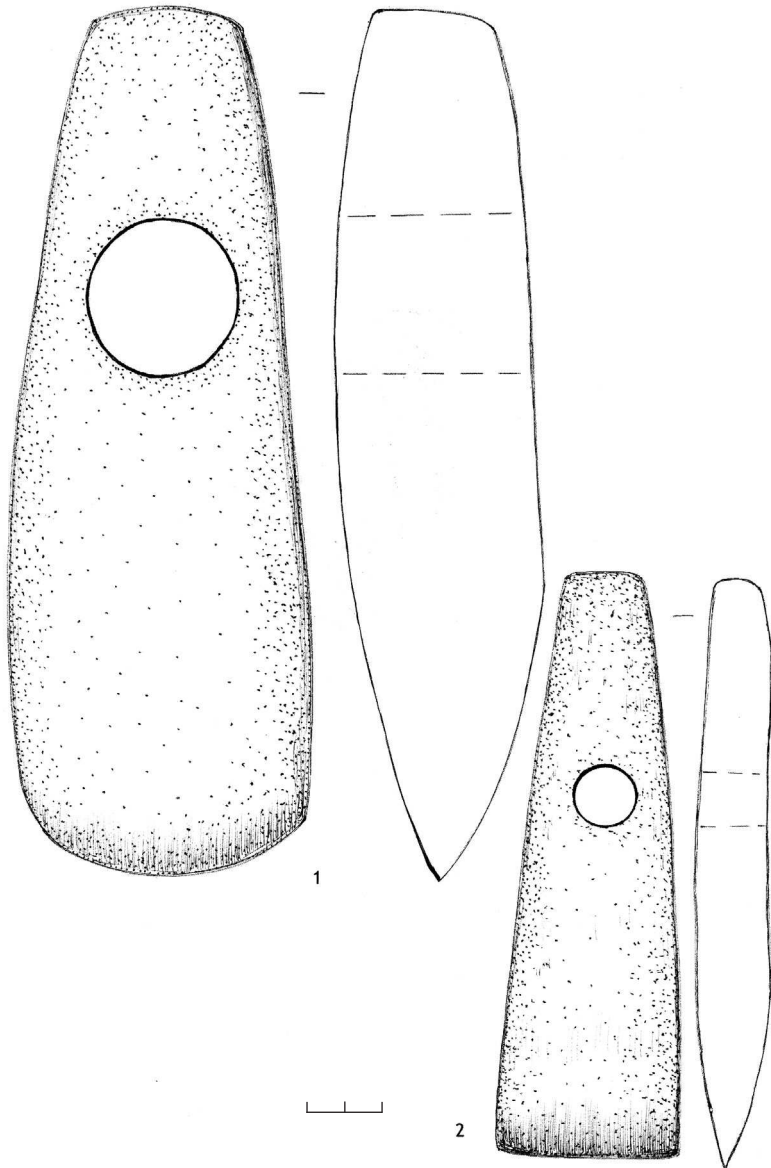
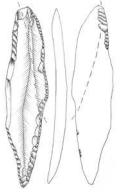

Рис. 6. Кам'яні мотики: 1 – с. Красиловка Могильовського повіту; 2 – околиці м. Кам'янка-Подільського (за І. Михальчишиним)

Вкладень до серпа.
с. Веселе Луцького р-ну
Волинської обл.

НАЙДАВНІШІ КРЕМ'ЯНІ СЕРПИ ІЗ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Від середини VI тис. до н. е. й до початку III тис. до н. е. на Волинській височині проживали ранні землероби балкано-дунайського походження. Етнічні корені цього населення пов'язані з Подунав'ям, Балканами, де землеробство й тваринництво розвинулося досить рано. Волинь та Подністрів'я належать до найбільш ранніх центрів землеробства на території України, проте вивченість цієї теми щодо зазначеного регіону зовсім недостатня. Одному з важливих питань розвитку землеробства на Волині – жнивварським знаряддям – присвячена ця розвідка.

У межах тривалого хронологічного періоду виділено три археологічні культури ранніх землеробів, носії яких перебували у Верхньому Подністрів'ї та на Волині: дунайська культура з лінійно-стрічковою керамікою або культура лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), яка датується 5400/5300 – 4700 рр. до н. е. [Охріменко, Скляренко, Калішук, 2007, с. 415], маліцька культура (МК) (4300 – 3600 р. до н. е.) та волино-люблінська культура (ВЛК) (4300 – 3800 рр. до н. е.) [Археологічна спадщина..., 2005, с. 8]. Всі ці умовно виділені спільноти, по-перше, існували відносно тривалий період часу, по-друге, охоплювали порівняно значні терени (особливо племена культури лінійно-стрічкової кераміки), по-третє, були антропологічно близькими (середземноморський грацильний тип).

Мігруюче населення культур лінійно-стрічкової кераміки, маліцької та волино-люблінської поширювало в Центральній Європі та на заході Східної Європи навики відтворювального господарства й нову ідеологію, що ґрунтувалася на давніх близькосхідних та наддунайських уявленнях. Змішуючись і взаємодіючи з аборигенними жителями Європи, вони сприяли виробленню нових синкретичних етнографічних, господарчих, духовно-куль-

турних типів. Впливи названих спільнот відбувалися внаслідок прямих або опосередкованих контактів і поширювалися досить далеко від основних регіонів їхнього проживання, в тому числі й на Полісся (Ветли, Мала Осниця, Новосілки, Великий Мідськ, Рокині, Клевань, Цумань, Арматнів), тобто поблизу межі Волині з Поліссям і вглиб зандрової зони. Дальнє проникнення (ймовірно, окремих груп КЛСК), підтверджується знахідками їхньої кераміки біля Києва – Віта Поштова (Д. Гаскевич), на Житомирщині – Фастів (В. П'ясецький та ін.), на Одещині тощо. Крім цього, в зоні поліської низовини відомі місцезнаходження знярядь, виготовлених прийшлим енеолітичним та ранньобронзового віку населенням. Це крем'яні пластини, кам'яні сокири, мотики, булави.

Особливо рідкісними та винятковими були великі крем'яні пластини, зроблені майстрами волино-люблінської культури (їхні розміри: 16 x 3,5 см (Карпилівка Ківерцівського р-ну); 17,5 x 4,2 см (Сільце Ковельського р-ну) (Рис. 2, 3); 19 x 3,9 см (Світязь Шацького р-ну)), які були, ймовірно, вкладнями до серпів. Один кінець знярядь заокруглений, інший – звужений (на черенок), з боків вони підправлені ретушшю для пригострення робочого краю або притуплення протилежного. Звужена черенкова частина цих виробів має зазвичай 4-5 см довжини. Її призначення визначити важко. Можливо, до неї прироблялася ручка з дерева. Ймовірним є й інший варіант – вся тильна частина серпоподібної пластини вставлялася в дерев'яну оправу, а для кращого її закріплення використовували природний клей та смолу, прив'язували з боків ремінцями. Зважаючи на сліди зализкування, можна встановити, що ріжучий край був розміщений на протилежному від черенка кінці і йшов навскіс, тобто пластина кріпилася до дерев'яної (?) ручки з одного боку, а другий виходив за межі дерев'яної частини. Згадані пластини виявлено в різних районах Полісся: Шацькому, Ковельському, Ківерцівському, на межі двох зон – Лісостепу та Полісся (Торчин).

Отже, ці найбільш досконалі ранньенеолітичні пластини до серпів потрапляли в північну зону, що свідчить про зв'язки двох частин північно-західної України – Лісостепу та Полісся і по-

ширення землеробства в місця з менш родючими ґрунтами, де, ймовірно, використовували для рільництва прирічкові, приозерні долини, поля з карбонатною, глеюватою основою.

У контексті розвитку жнивварських знарядь цікавими є три крем'яні пластини – вкладні до серпів, які вирізняються найбільшою довершеністю. Одна з них, що походить із с. Головне, має пилкоподібні зубці-вищерблення для кращого зрізання стебел, нанесені по всій довжині краю великої пластини.

Великими розмірами відзначається вкладень до серпа з поселення волино-люблінської культури, знайдений у смт Клевань. Ця пам'ятка розташована в місці виходу на поверхню крейди, в якій наявні конкреції кременю, хоча над нею залягає верства супіщано-лесового ґрунту. Тут у 1987 році В. П'ясецький виявив житло культури лінійно-стрічкової кераміки пізнього періоду, а поряд Г. Охріменко відкрив багат шарову пам'ятку, на якій були матеріали свідерської, яніславицької, та особливо багато артефактів волино-люблінської культури й бронзового віку. Всіх цих спільнот приваблювали сюди поклади високоякісного кременю. Серед багатьох знайдених пластин одна досить велика, з залишками (сліди майстерні?). Іншу серпоподібну пластину знайдено в Голишеві на багат шаровій пам'ятці раннього та пізнього енеоліту. Усі три пластини-вкладні відрізняються особливостями додаткової обробки, товщиною, способом кріплення, але вони подібні значною довжиною виробів. Без сумніву, поява цих вкладнів є результатом багатівікового вдосконалення виробів такого типу – факт загально визнаний серед фахівців.

У більш ранні епохи – мезоліт, неоліт, початок енеоліту (маліцька культура) – такі вкладні виготовляли з маленьких платівок, які в польській літературі позначають термінами “тилчаки”, “півтилчаки” [Zakościelna, 1996, s. 86]. Вони мали втричі меншу довжину і вставлялися в дерев'яну основу під різним кутом (серпи типу Караново культури з лінійно-стрічковою керамікою) (Рис. 6: 1, 2) або один з країв – найбільш загострений – легко виходив з обидвома дерев'яної основи серпа (маліцька культура).

Суцільний крем'яний виріб – вкладень до серпа, винайдений населенням волино-люблінської культури, використовували,

ймовірно, пізні трипільці. Проте з приходом на початку середнього періоду епохи бронзи населення зі шнуровою керамікою городоцько-здовбицької (ранньомежановицької, за Я. Махніком [Machnik, 1991, s. 13-22]) культури знову протягом певного часу використовують широкі набірні вкладні – по 3-4 платівки в серпі. І лише в так званому класичномежановицькому періоді (за І. Свешніковим – здовбицький етап [Свешніков, 1974, с. 58-68]) з'являються суцільні крем'яні серпи, що мали підтрикутну форму з широкою п'яткою, протилежною до робочої частини (Рис. 2: 1, 2, 4). Дещо подібні крем'яні серпи були в племен стжижовської культури, а в носіїв східнотшинецької культури вони великі, але більш звужені з обох боків. На початку залізного віку ці вироби стають витонченішими та меншими за розміром (Рис 8). І лише в лужицькій культурі (ранньозалізного віку) на просторах середньої течії Західного Бугу знову трапляються серпи з крем'яними вкладнями.

На основі опрацьованих за останні роки матеріалів з Любомльського, Маневицького, Володимир-Волинського та інших музеїв, Любешівської загальноосвітньої школи спостерігаємо глибоке проникнення жнивварських виробів, землеробських досягнень на Полісся, зокрема в район Шацьких озер, Нижнє Поприп'яття. Тут знаходимо залишки життєдіяльності таких центральноєвропейських розвинутих культур, як: 1) волино-люблінської; 2) лійчастого посуду (Затишся, Невір, Світязь та інші пункти); 3) культури кулястих амфор. Їхні крем'яні суцільношліфовані сокири та кераміка зафіксовані в багатьох місцях Полісся.

Отже, регіон верхів'їв та середньої течії Прип'яті, Шацьких озер був не лише важливою контактною зоною різних етнічних груп, сюди проникали прогресивні ідеї й, відповідно, знаряддя праці південного ранньоземлеробського населення. Ранні землероби, що прийшли на Волинь з території Подунав'я, мали значний вплив на мисливсько-рибальське населення Полісся. Про це свідчать знахідки кераміки волино-люблінської, пізньотрипільської, лійчастого посуду культур, предмети озброєння (булави, кам'яні, крем'яні сокири тощо), досконалі крем'яні вкладні до серпів. На це ж вказують і відбитки зернівок культурних рослин на поліській кераміці.

Література

1. Археологічна спадщина Яна Фітцке / За ред. Г. Охріменка. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – 488 с.
2. Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – 733 с.
3. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. – К. : Наук. думка, 1974. – 201 с.
4. Machnik J. Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przelomie neolitu i epoki brązu (wybur zagadnień). – Lublin, 1991. – S. 13-22.
5. Zakościelna A. Krzemeniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki ceramiki malowanej. – Lublin: UMCS, 1996. – 266 s.

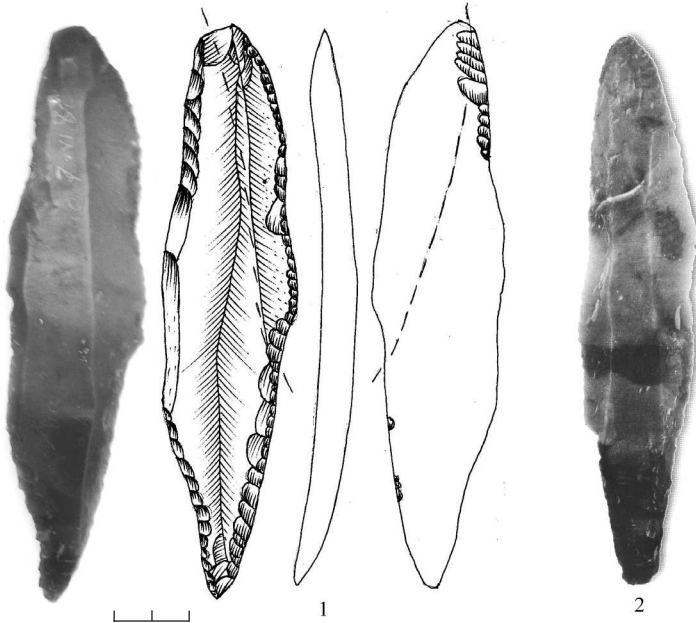

Рис. 1. 1 – Торчин Луцького р-ну. Вкладень до серпа волино-люблінської (?) культури; 2 – Карпилівка Ківерцівського р-ну. Крем'яний виріб волино-люблінської культури. Вкладень до серпа.

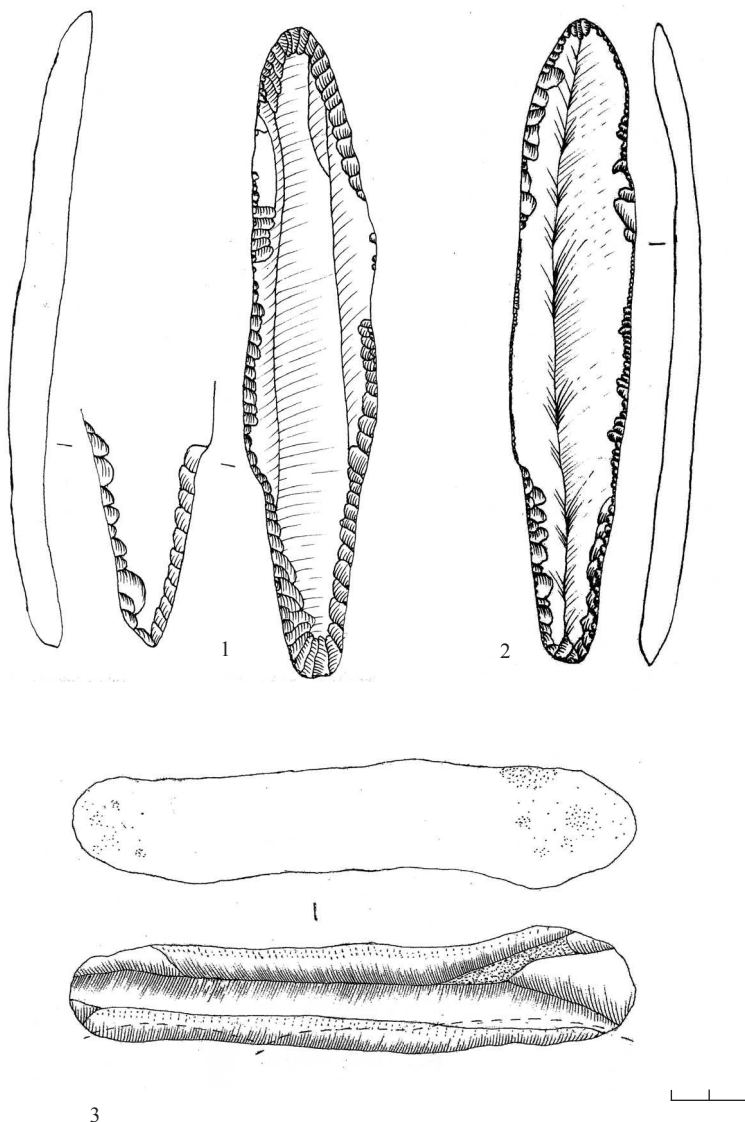

Рис. 2. Крем'яні вкладні до серпів енеоліту:
1 – с. Сільце Ковельського району; 2 – с. Світязь;
3 – смт Клевань; (за Г. Охріменком)

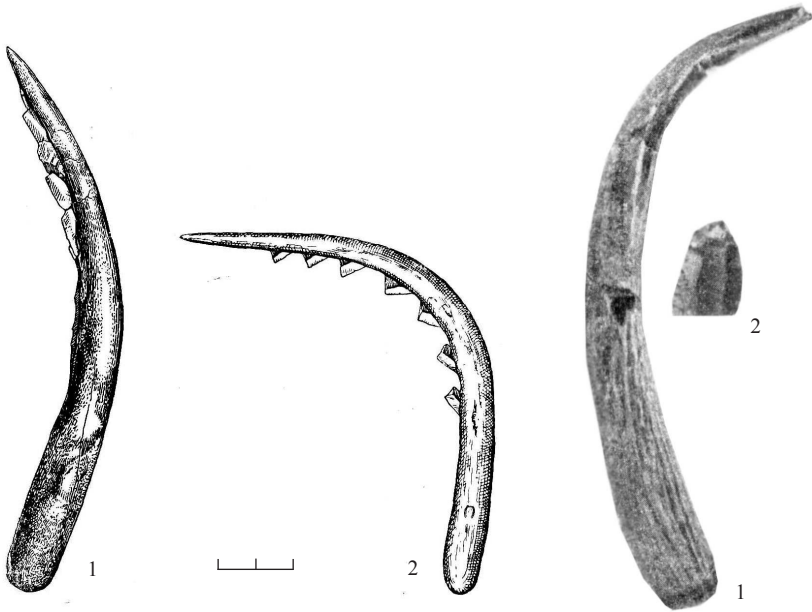

Рис. 3. 1 – серп із Караново (за В. Миковим),
2 – центрально-європейський неолітичний серп
(за Ф. Прошеком)

Рис. 4. 1 – серп із
Гребенів; 2 – фрагмент
вкладня серпа
із Гребенів

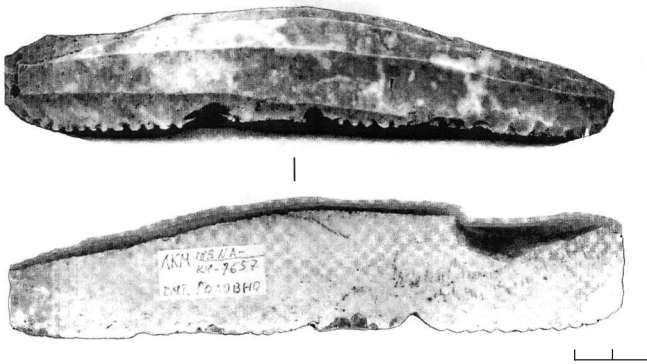

Рис. 5. Енеолітичний вкладень до серпа із смт Головно.
(Любомльський краєзнавчий музей) (фото Г. Охріменком)

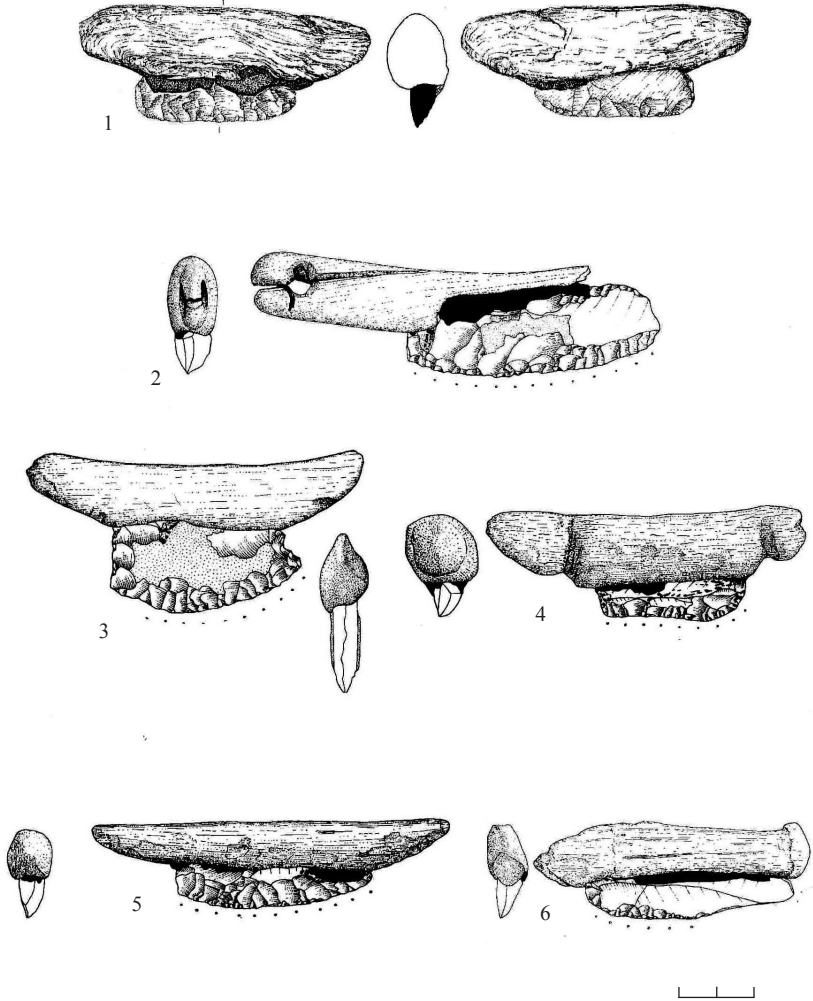

Рис. 6. Зразки пізньонеолітичних ножів (wg M. Honegger, 2001)

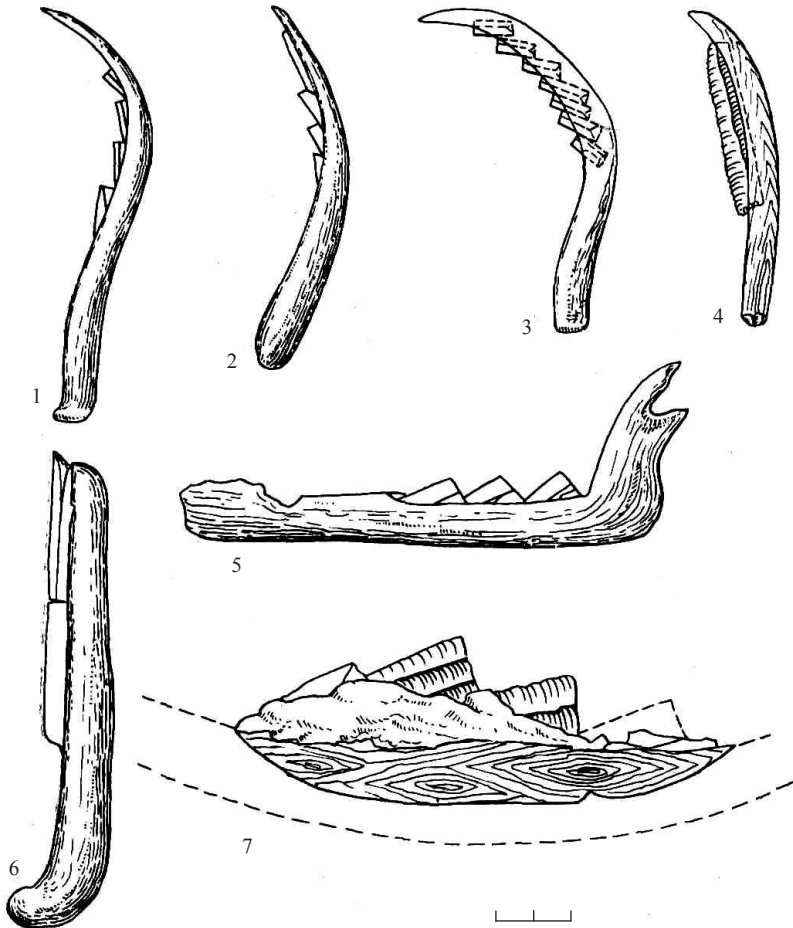

Рис. 7. Стародавні жниварські знаряддя: 1, 2 – серпи із Караново; 3 – серп із Луки-Врублевецької; 4 – пізньотрипільський серп; 5, 7 – серпи із Шому-тепе; 6 – жниварський ніж із Чопан-депе

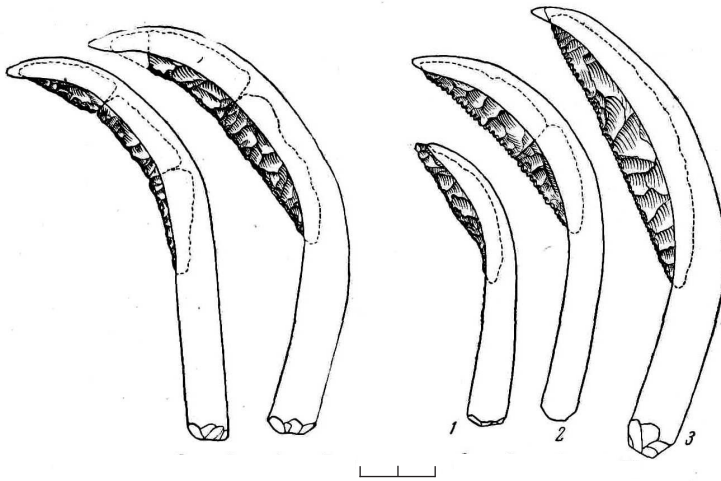

Рис. 8. Серпи білогородського типу із вкладнями із Собковки. Реконструкція

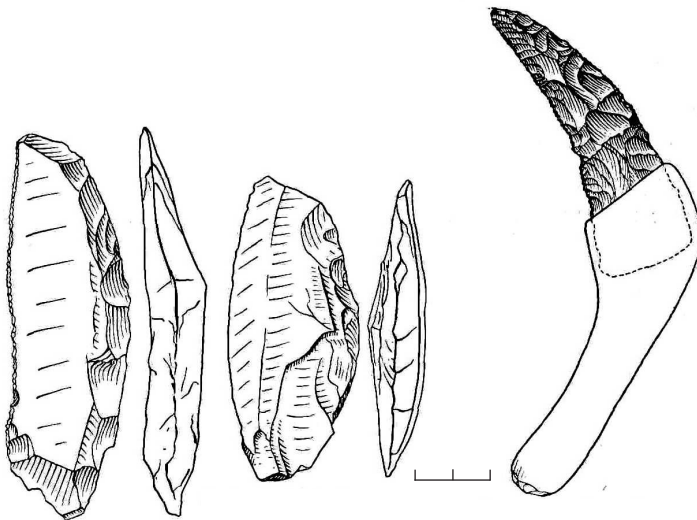
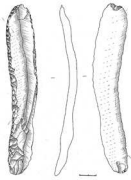

Рис. 9. Кварцитові вкладні серпів із Скуносова

Вкладень до серпа.
с. Голшів Луцького р-ну
Волинської обл.

ЕВОЛЮЦІЯ ЖНИВАРСЬКИХ КРЕМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ ТА ТЕРМІНИ ДЛЯ ЇХ ПОЗНАЧЕННЯ

Розвиток такого жниварського знаряддя, як серп, тісно пов'язаний зі становленням землеробства в Європі, яке відбувалося під впливом цивілізацій стародавнього Сходу, Східного Середземномор'я та Півдня, що дали імпульс для швидкого розвитку землеробсько-скотарського господарства. Саме з Півдня в ранньонеолітичну епоху одночасно з навиками вирощування культурних рослин проникли перші землеробські знаряддя.

Прототипом жниварських знарядь Південно-Східної й Центральної Європи вважається щелепоподібний серп єгипетського типу з двобічно обробленими крем'яними вкладнями. Щоправда, у ранньонеолітичних племен Європи ще не була розвинута техніка двобічної обробки кременю і тому як вкладні до серпів використовували дрібні призматичні платівки, що, можливо, було продовженням місцевої мезолітичної традиції.

С. Бібіков зазначає, що в процесі дослідження ранньотрипільського поселення Луки-Врублевецької було знайдено велику групу (144 екземпляри) призматичних платівок зі специфічним кутовим залискуванням (Рис. 1). Аналогічні платівки, які мали кутове заполірування від роботи, відомі з Караново (Болгарія). Вони виявилися пластинчатими вкладнями рогових або дерев'яних серпів (серпи каранівського типу). Цими знаряддями були злегка зігнуті рогові або дерев'яні оправи, в які з увігнутого боку вставлялися під нахилом призматичні пластинки. Виступаючі з паза кути платівок утворювали зубчате робоче лезо серпа, що формувалося п'ятьма – сімома вкладнями, закріпленми за допомогою смолистих речовин.

У Чехії невеликі пластинки з кутовим залискуванням виявлено на пам'ятках культури лінійно-стрічкової кераміки (Volutová)

та культури накольчастої кераміки (Vurichana) [Бибиков, 1962, с. 5].

На думку С. Бібікова, ранньотрипільські серпи за принципом конструкції, зовнішнім виглядом, способом кріплення вкладнів-платівок повністю відповідали аналогам із Каранова та центральноєвропейським енеолітичним серпам, реконструкцію яких зробив Ф. Прошек. Вони мали такий самий вигин оправи, що зближує їх зі справжніми серпами з високим показником корисної дії. За своєю конструкцією серпи із Луки-Врулевецької та подібні до них можуть бути названі пластинчасто-зубчастими набірними серпами [Бибиков, 1962, с. 6].

Ще В. Хвойка, досліджуючи поселення трипільського часу у Середньому Подніпров'ї, неодноразово звертав увагу на знахідки своєрідних кременів та великих крем'яних пластин (останні траплялися в скарбах, наприклад, у Халеп'ї), які він називав серпами.

Н. Скакун, досліджуючи ранньотрипільське поселення Олександрівка, зазначає, що колекція землеробських знарядь представлена вкладнями крем'яних серпів, зернотерками й роговими мотиками [Скакун, 1978, с. 18]. Переважають серпи каранівського типу, у яких вкладні вставлялися у вигнуту дерев'яну чи кістяну оправу під кутом, утворюючи зубчасте лезо. Вкладнями слугували пластини середніх розмірів правильних призматичних обрисів із прямим профілем, рівні й гострі з боків. За даними Н. Скакун, пластини використовувалися переважно без додаткової обробки робочої частини, і лише на деяких знаряддях видно дрібну загострюючу ретуш на спинці. Автор виділяє ще один тип вкладнів, якими були великі реберчасті пластини з прямими або трохи випуклими боковими краями, інколи зі слідами грубої нерівної загострюючої ретуші на спинці. Серпи із великими вкладнями були здебільшого однолезові.

Про те, що знаряддями працювали, свідчить навскісне залискування з обох боків леза. Під мікроскопом видно чіткі лінійні сліди з самого краю робочої частини, які нагадують кометоподібні фігури. Найближчі аналоги до серпів з ранньотрипільського поселення Олександрівка є на пам'ятках Лука-Врублевецька

та Сабатинівка, де також жнивварські знаряддя представлені серпами розвинутого каранівського типу.

Пізніше серпами чи вкладнями до серпів стали називати крем'яні платівки зі слідами залискування на довгому краю пластини. Такі спостереження й визначення робили К. Коршак, Т. Пассек, С. Магура, Є. Кричевський, Ю. Захарук та інші дослідники. Дзеркальне залискування утворювалося внаслідок тертя об тверді частинки стебел колоскових рослин.

Г. Пашкевич, М. Відейко зазначають, що в племен трипільської культури збирання врожаю здійснювалося за допомогою серпів з крем'яними вкладнями [Пашкевич, Відейко, 2006, с. 98]. Конструкція серпів за час існування цієї культури змінилася. На поселенні Лука-Врублевецька (Трипілля А) виявлено вкладні до серпів, виготовлені з невеликих пластин з паралельними бічними гранями. Довжина виробів – від 4,5 до 7 см. Проаналізувавши особливості залискування пластин, С. Бібіков визначив, що вкладні вставляли в оправу серпа під кутом, внаслідок чого утворювалося лезо із декількох великих зубців [Бібіков, 1953, с. 87]. Щоб закріпити вкладні в оправі, могли використовувати дьоготь, знахідки якого відомі на поселеннях трипільської культури.

На етапі В I-II мешканці поселення Кліщів виготовляли леза серпів із кількох пластин довжиною 2-6 см, ріжучий край яких обробляли лише з одного боку. Характер залискування свідчить, що леза цих серпів були прямими [Заяц, Рыжов, 1992, с. 142-144].

Починаючи з етапу В II, у трипільців набувають поширення серпи із зубчастим крем'яним лезом – так звані зубчасті серпи. Лезо такого знаряддя складалося з однієї великої пластини, довжиною від 10-12 до 15 см і більше. Цю пластину кріпили під кутом у дерев'яній або роговій оправі. Такий тип серпів було виділено свого часу С. Бібіковим, як “серп типу Гребенів” – назва за місцем знахідки рогової оправы [Бібіков, 1962, с. 6-10].

Цікаві спостереження зробили Г. Пашкевич та М. Відейко на поселенні Поливанів Яр у Подністорв'ї. Тут видно зміни розмірів, форми й технології виготовлення вкладнів упродовж

тривалого часу – приблизно із середини V до другої половини IV тис. до н. е. У горизонтах, віднесених до початку середнього Трипілля, виявлено вкладні серпів із прямим лезом. Вироби із зубцями трапляються у більш пізніх шарах [Пашкевич, Відейко, 2006, с. 100].

Вкладні до зубчастих серпів були поширені на трипільських поселеннях у Південному Побужжі (Ворошилівка, Курилівка, Лисогірка, Кожухів), у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (Володимирівка, Колодисте-1, Томаківка, Тальянки, Майданецьке та інші). Частина цих виробів дійшла в обгорілому стані, оскільки виявлена серед залишків спалених трипільських жителів.

Найпізніші трипільські однопластинчаті зубчасті серпи походять із некрополів софіївського типу в Середньому Подніпров'ї (етап С II), які датуються початком III тис. до н. е. На цих виробках (на деяких цілих екземплярах) можна побачити на торці виїмку для кріплення в оправі.

Г. Пашкевич та М. Відейко звертають увагу на те, що вкладні до серпів були зроблені з якісного темно-коричневого прозорого кременю, покладів якого в Буго-Дністорвському межиріччі немає. Майже всі вцілілі пластини серпів мають зализкування. Характерно, що зламані пластини були утилізовані для виготовлення різноманітних скобелів та свердел, за допомогою яких різьбили вироби з кістки і рогу. Цю особливість використання знарядь із кременю відзначала ще Г. Коробкова [Коробкова, 1980].

Загалом для епохи пізнього енеоліту характерні грубі ножеподібні пластини, по всій довжині граней яких видно дзеркальне зализкування, що є підтвердженням використання їх як вкладнів до серпів. Подібний великий виріб знайдено 2006 року на пізньотрипільському поселенні Голишів Луцького району.

У ранній період розвинутої трипільської культури на зміну зубчатим набірним жниварським знаряддям приходять так звані серпи напівмісяцевої форми (рос. полулунные), які склалися з вигнутої рогової або дерев'яної оправы та одного пластинчатого довгого вкладня зі слідами підретушування для того, щоб сформувати робочий край. Грубі пластини для серпів відомі з

поселень Кукутені, Кадієвці, Кирилівка (Одеська обл.), Голишів на Волині. Зокрема, кирилівські вкладні – це фрагменти великих пластин зі струменевою ретушшю та запискуванням від тривалого використання.

Отже, у період розвинутого Трипілля спостерігається еволюція жнивварських знарядь від архаїчних прийомів використання дрібних призматичних платівок, як набору вкладнів, до великих тонких ножеподібних пластин, що слугували суцільними вкладнями, які вставлялися в дерев'яну або кістяну оправу [Zakościelna, 1996, s. 94].

У пізньому Трипіллі вкладнями до серпів слугували досить великі цілі пластини. У науковій літературі для їх позначення інколи використовують термін “жнивварський ніж”. С. Бібіков звертає увагу на проблему реконструкції жнивварських знарядь, вкладні яких виготовлено з великих цілих пластин, оскільки, маючи лише дві точки опори, вони ніби зависають у вигнутій дугою оправі. Можливо, ці знаряддя були подібними до швейцарських серпів, що мали форму стержня із загнутим майже під прямим кутом кінцем, в пазу якого і було прикріплено пластину-вкладень [Бибииков, 1962, с .13]. Такі знаряддя могли використовуватися й для зрізання очерету. Пізньотрипільські серпи завершують історію розвитку набірних жнивварських знарядь з пластинчатими вкладнями.

З настанням епохи бронзи відбувається вдосконалення жнивварських знарядь в напрямку переходу від пластинчатих серпів до виробів, виготовлених за допомогою двобічної обробки біфасіальної кременевої заготівки. Порівняно ранніми для цієї епохи є двобічно оброблені дзьобоподібні серпи із Торчинського могильника культури шнурової кераміки біля Луцька, що отримали назву серпи волинського типу. В одному із поховань на Злотському могильнику поблизу Сандомира також виявлено серп “надбужанського типу”.

Середній і пізній періоди бронзи представлені значною серією крем'яних серпів волинського типу, які виготовлялися з місцевого високоякісного кременю й мали порівняно великі розміри – 18-20 см довжини і 4-7 см ширини. За формою вони в

основному дзьобоподібні (рос. клювовидные), інколи вигнуті – серпоподібні, зрідка сегментоподібні. Під час їх виготовлення використовували двобічну, крупнофасеткову й навіть струменеву ретуш. Лезо цих витончених знарядь додатково оброблялося дрібним двобічним ретушуванням, яке надавало робочій частині зазубленого вигляду. На Волині серпи цього типу відомі з багатьох пам'яток, зокрема Нетішин, Хрінники, Крухиничі, Вельбівно, Дермань, Сапанів, Збранка, Костянець, Торчин, Дубно та інших. На основі чіткої лінії залискування у звуженій частині знаряддя за відсутності її на обушкові було зроблено припущення про те, що вкладень вставлявся в оправу під тупим кутом. У такий спосіб закріплювали дзьобоподібні серпи.

До пізнього етапу епохи бронзи й початку залізного віку належать серпи білогрудівського типу. Вкладні білогрудівських і чорноліських серпів мають форму витягнутих і трохи вигнутих трикутників, оброблених двобічною ретушшю [Биби́ков, 1962, с.13]. На багатьох знаряддях робочий край оформлений акуратно нанесеними дрібними зубчиками. На відміну від волинських, білогрудівські серпи, ймовірно, були набірними, тобто склалися з двох трикутних кінцевих вкладнів, вставлених у паз обушками один до одного, що створювало для робочої частини достатню протяжність [Биби́ков, 1962, с.18]. Білогрудівські вкладні особливо поширені на Правобережжі Дніпра та в південних районах України. Специфічний варіант цього типу вкладнів виявлено на Нижньому Дніпрі. Їх описав І. Фабріціус, назвавши трикутні ножі у формі „вареників”, які, на його думку, слугували для чищення риби [Фабрі́циус, 1929, с. 223-228].

Жнивниські знаряддя Лівобережної України пізньої бронзи представлені вкладнями до серпів бондарихінського типу, що мають помітні відмінності від аналогічних за призначенням виробів Правобережної України цього ж періоду. У дуже виразному комплексі Бондарихи виявлено двобічно оброблені крем'яні знаряддя у формі витягнутого півмісяця, а також наближені до сегмента.

Еволюція крем'яних серпів південної частини Східної Європи як території, яку пов'язують з виникненням початкових форм

землеробства та першими посівами злакових, має безпосереднє відношення до вдосконалення кременеобробної техніки й розвитку матеріального виробництва загалом.

При встановленні культурно-хронологічних відповідників досить часто звертають увагу на такі деталі, як форма виробів, сліди використання тощо. Ймовірно, таке значення мають платівки-вкладні для серпів з кутовим залискуванням, які знаходять на пам'ятках культур лінійно-стрічкової кераміки, накольчастої кераміки, болгарських теллей (культура типу Караново) та трипільської. Однак, зазначає С. Бібіков, вони поширені в межах певного ареалу, окресленого такими пам'ятками: Лука-Врублевецька, Звенячин на Дністрі, Сабатинівка II, Гренівка на Південному Бузі. У Центральній Європі подібні знахідки виявлено на пам'ятках Прага-Жарка, Лісолайє, печера Проходе (Чехословаччина) і Караново I в Болгарії [Бібіков, 1962, с. 19]. Іншими словами, вкладні цього типу знаходять на певній території Південно-Східної й Центральної Європи. Вони є підтвердженням становлення раннього землеробства і продуктом розвитку архаїчної кременеобробної техніки в нових господарських умовах.

Одним із показових моментів тісного зв'язку типу господарських відносин, зокрема землеробства, і духовності можуть бути знахідки платівок із залискуванням, тобто серпів, у пізньотрипільських похованнях – Вихватинці (Молдова), Софіївка, Чернин, Красний Хутір на Київщині. Характерно, що серпи знаходять як в тілопокладних (жіночих, чоловічих, дитячих), так і в тілопальних похованнях. Обряд залишання покійникові серпа разом з іншими знаряддями та начинням, можливо, свідчить про наявність у пізньотрипільських племен землеробського заупокійного, анімістичного культу. На думку С. Бібікова, серпи в пізньотрипільських похованнях, більш за все, мали відношення до культу роючості і були символом благополуччя й достатку [Бібіков, 1962, с. 21].

Цікаву інформацію можна отримати при детальнішому дослідженні серпів волинського типу, що були поширені на значній території Східної Європи в період бронзи. Найбільша їх концентрація спостерігається, звісно, в межах Волині. На заході відомі

знахідки серпів волинського типу в басейні Вісли, на сході вони доходять до Дніпра, на півдні – до Чернівецького Прикарпаття, а на півночі – до Прибалтики [Бибиков, 1962, с.23]. Такому поширенню знярядь з одного центру міг сприяти лише міжплемінний обмін, оскільки попит на високоякісні вироби з кременю, ймовірно, був великий протягом тривалого часу (серпи волинського типу трапляються на всіх етапах доби бронзи). До того ж встановлено, що як і ранньонеолітичні вкладні до жниварських знярядь, серпи волинського типу побутували в спільнотах з близькими культурно-історичними рисами та приблизно однаковим рівнем розвитку. Це були носії культур шнурової кераміки: ранньомежановицької, межановицької, середньодніпровської та стжижовської.

В епоху бронзи відбувається якісна зміна робочої частини серпа – замість призматичних платівок, поширюється виготовлення двобічно оброблених крем'яних вкладнів. У цей період стає помітною певна спільність типологічних ознак жниварських знярядь. Так, серпи волинського типу утворюють досить стійку типологічну групу з чітко окресленим ареалом поширення. Одночасно спостерігається їх подібність до серпів британського й норвезького типів, з одного боку, та наявність спільних рис із білогрудівськими й бондарихінськими жниварськими знярядями.

За спостереженнями І. Свешнікова та авторів, ще в населення городоцького етапу городоцького-здовбицької культури серпи склалися з двох-трьох широких вкладнів, а вже на здовбицькому етапі – із суцільних пластин, які з протилежного до робочої частини боку мали підчотирикутну форму [Свешніков, 1974, с. 133]. Дещо інший тип серпів бачимо в носіїв стжижовської та східнотшиницької культур.

Крем'яні частини серпів кінця бронзового – початку залізного віків є значно меншими й досконало виготовленими. У цей час на них з'являються зубчасті вищербинки для більш ефективного зрізування стебел злакових.

Із запропонованої С. Бібіковим схеми еволюції жниварських знярядь простежуємо такі етапи їх розвитку: 1) серпи з дрібними пластинками-вкладнями 3-4 см, характерні для культури ліній-

но-стрічкової кераміки (КЛСК); 2) збільшення розміру платівок до 6-7 см у наступних спільнот – маліцької (МК), волино-люблінської культур (ВЛК). Такі ж вкладні характерні для трипільської культури раннього та початку середнього етапу. Це були переважно серпи каранівського типу з 3-5-7 вкладнями, поставленими в оправу під кутом; 3) ймовірно, вже з середини 4 тис. до н. е. з'явилися великі суцільні ножеподібні вкладні до серпів, які були новим типом цих знарядь. Більш за все, вони вкладалися в дерев'яні оправу, оскільки кістяних майже невідомо.

У населення ранньої межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, східнотшинецької культур виготовлення й “дистриб'юторство” крем'яних серпів було важливою галуззю економіки. Підтвердженням того, що крем'яні жниварські знаряддя в IV-II тис. до н. е. мали неабияку цінність, є скарби пластин-вкладнів, а також значна територія поширення серпів волинського типу, виготовлених з місцевого високоякісного кременю.

Отже, терени Волині від часу неоліту (КЛСК) та в наступні періоди – ранньому енеоліті (МК, ВЛК), пізньому енеоліті (ПТК, ККА), бронзи (КШК, СК, СТК) – заселяли “класичні” землероби й скотарі наддунайського походження, які користувалися жниварськими знаряддями, зернотерками з курантами (з ранньобронзового віку), ралами (приблизно з 4 тис. до н. е. або й першої половини 4 тис. до н. е. – носії ВЛК).

Література

1. Бибиков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // СА. – 1962. – № 3. – С. 3-24.
2. Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // МИА. – № 38. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
3. Заяц И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992.
4. Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования // Первобытная археология. Поиски и находки. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 212-225.
5. Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. – К. : Вид-во Ін-т. археології НАН України, 2006. – 145 с.

6. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974. – 201с.

7. Скакун Н. Н. Орудия труда раннетрипольского поселения Александровка (в свете экспериментально-трасологического исследования) // СА. – 1978. – № 1. – С. 15-23.

8. Фабріціус І.В. Херсонські трикутні кремінні ножі // Антропологія, 1928 – К., 1929. – С. 223-228.

9. Zakościłna A. Krzemieniarstwo kultury wolyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. – Lublin: Wid. UMCS, 1996. – 266 s.

10. Wielka historia świata / Pod red J. Śliwy. – Krakow: Fogra, 2005. – Т.2. – 671 s.

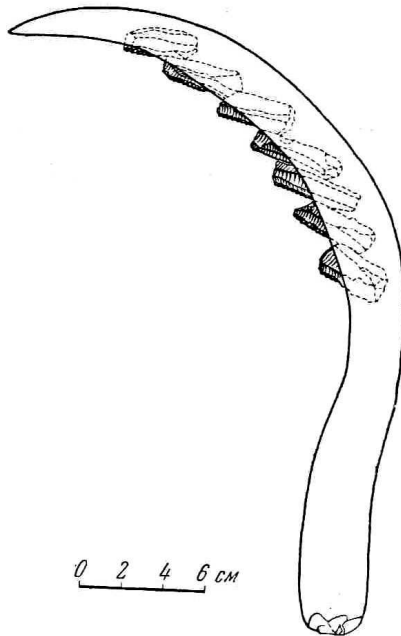
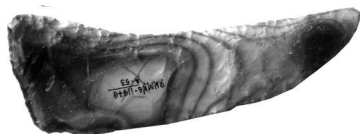

Рис. 1. Ранньотрипільський серп із вкладнями із Луки-Врублевецької (за С. Бібіковим)

КРЕМ'ЯНІ СЕРПИ ДОБИ БРОНЗИ

У книзі відомого польського дослідника з Любліна Єжи Лібери “Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)” (2001 р.) є розділ, присвячений крем'яним вкладням до серпів. В українській фаховій літературі найчастіше вживається термін “крем'яні серпи”, в польській – “piłki sierpowate”, “krzemienne poże sierpowate”; невеликі вироби називають “pileczkami” (пилочками), “sierpy miniaturowe”, “wkładki sierpowate”. Цю категорію крем'яних артефактів порівняно часто виявляють поблизу давніх поселень як випадкові знахідки, дуже рідко в житлах або похованнях.

Неолітичні вкладні культури лінійно-стрічкової кераміки відзначаються невеликими розмірами (орієнтовно 3 см довжини), енеолітичні – маліцької, волино-люблінської та пізньотрипільської культур – масивніші, досягають 5-6 см. По два-три їх вставляли в дерев'яну оправу. У кінці енеоліту – на початку доби бронзи (приблизно 4-те тис. до н. е.) з'являються суцільні довгі (до 20 см) крем'яні пластини, часто оброблені з робочого краю струменевою ретушшю.

Розвідка присвячена дослідженню жнивварських знарядь середнього та пізнього періодів доби бронзи. Потрібно зауважити, що ці вироби виготовляли не в пластинчастій техніці, як у попередні періоди, а в кардинально відмінній, відомій під назвою “техніка збереження основи”. Серпи доби бронзи належали до городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, комарівської, лужицької, висоцької культур. Важливість цієї теми зумовлена необхідністю вивчення питань, пов'язаних із розвитком землеробства на Волині в кінці III-го – впродовж II тис. до н. е. Саме цей період характеризується значними успіхами у виробництві жнивварських знарядь, які були предметами далекосяжно-

го первісного експорту, а їх виробництво розвинулося у важливу (напевно, прибуткову) галузь господарства – кременярство.

За визначенням Є. Лібери, біфасні ножі (серпи) – це знаряддя, які виконані відщеповою технікою з плоских конкрецій або масивних пластинчатих відщепів [Libera, 2001, s. 45]. Обидві площини серпів формувалися плоскими, регулярними сколами, інколи із застосуванням на лезі зубчастої ретуші, простої або скісної. У поперечному перетині вони звужено-овальні. У серпоподібних ножах розрізняють насад (основу), яка вставлялася в дерев'яну ручку, корпус, верх (кінець). Робоча частина називається лезом – воно часто легко увігнуте або рівне; протилежний бік – тильним [Kozłowski, 1924, s. 85-86; Glosik, 1968, s. 172] або “плічками” [Taras, 1997, s. 169].

Виміри 60 таких артефактів, знайдених у поховальних комплексах межановицької та стжижовської культур, показали, що найкоротші вироби, які відносять до півмісяцеподібних форм, мають 100-110 мм. Знаряддя, менші за 90 мм, В. Мазурек зараховує до серпоподібних вкладнів [Mazurek, 1996, s. 73]. Обидві категорії знахідок трактуються як різні типи інструментів [Libera, 2001, s. 46].

Описуючи серпи, дослідники використовували різні терміни для позначення цих знарядь. Так, Н. Кіцка назвала їх “серповатими знаряддями” [Kicka, s. 145]; Л. Козловські визначав як “надбужанські серпоподібні пилки”, серед яких виокремлював три групи:

- 1) з дуже вигнутим тильним боком;
- 2) з рівною основою та вигнутою спинкою;
- 3) з рівною основою [Kozłowski, 1924, s. 85-89].

Є. Глосік розподілив біфасні вироби з Волині доби бронзи на наконечники, кинджали та серпи. Серпи він відносив до місяцеподібних, легковигнутих, ножеподібних [Glosik, 1968, s. 53, tabl. X:3]. Я. Махнік розрізняв такі типи серпів (ножів):

- 1) з вигнутим вістрям (лезом) та широкою овальною чи прямокутною основою;

- 2) подібні до півмісяця або бумеранга [Machnik, 1978, s.77].
- Еволюції жнивних знарядь Західної України присвячена

праця С. Бібікова [Бибилов, 1962, с. 14, с. 13, рис. 8, 9]. До найдавніших серпів доби бронзи він відніс вироби з широкою основою та звуженою верхньою частиною.

До характерних волинських типів крем'яних серпів тшинецької культури С. Березанська зараховує макролітичні вироби двох видів: вигнуті дзьобуваті та ножеподібні [Березанская, 1967, с. 27, рис. 7:1-3; Березанська, 1972, рис. 7: 14, 15, 17].

Серпам усього періоду тшинецької культури присвячувала увагу також Г. Тарас [Taras, 1997, s. 169-174], яка поділила серпи Малопольщі, Волині та Західного Полісся на п'ять типів.

Серпи регіону Верхньої Прип'яті описували Ю. Кухаренко [Кухаренко, 1962, табл. XII:1:5, 8, 9], В. Ісаєнко [Исаенко, 1994, рис. 7]. Останній розподілив їх на сім типів. Про серпи межжановицького типу писав Л. Козловські [Kozłowski, 1939]. Цій темі приділяли увагу Я. Гембель, Я. Махнік, С. Носек, Б. Бальцер, Б. Баргель, С. Кадров, О. Цинкаловський, а також В. Блажчук [Блажчук, 1901, с. 673], В. Ткач [Ткач, 2005, с. 162], О. Курманський [Курманський, 2008, с. 102-103].

Значну кількість серпів з Волині називає в своїй праці Я. Брик (Врук, 1928, s. 4-20, 52-53, tabl. VI), зокрема зібраних на стоянках Малого Полісся біля Гаїв Левятинських (в уроч. "Стара баба"), де зображено по 38, 32 екземпляри, у Сапанові – по 88, 37, 32 екземпляри. Т. Сулімірські пов'язував їх із почапською культурою [Sulimirski, 1957-1959, s. 240-241].

На думку Є. Лібери, дослідники кременярства мало уваги приділяють мініатюрним серпам. Про крем'яні "пилочки" писав Ф. Біляшевський (1901), С. Бібіков [Бибилов, 1962, с. 15]. Інколи їх вважали вістрями стріл [Nosek, 1957, s. 82, гус. 25; 3, 5]. Як сегменти стріл їх визначали Г. Тарас [Taras, 1995, s. 87; 1997, s. 1-41], Б. Баргієл, Є. Лібера [Bargieł, Libera, 1997, s. 153-154] та ін. На поселенні лужицької культури в Шумінці (середня частина Західного Бугу) знайдено чотири мініатюрні серпоподібні ножі, названі "вкладні типу Шумінка" [Mazurek, 1997, s. 185]. Скарб знарядь цього типу з Забороля Рівненської обл. Є. Глосік [Glosik, 1962, s. 172] відніс до культури шнурової кераміки, а С. Кадров [Kadrow, 1995, s. 50] – до стжижовської культури.

Є. Лібера наголошує на важливості достовірних (надійних) джерел у питаннях систематизації крем'яних біфасних знарядь-серпів, зазначає [Libera, 2001, s. 50]. До таких належать цвинтарі межановицької культури з Межановиць, Злотої, Войцеховіц, поховання стжижовської культури в Раціборовіцах-Колонії, скарби зі Страклова, Зеленого Гаю [Конопля, 1982, 1998], Парчева.

У класифікаційному поділі серпів та вкладнів Є. Лібера пропонує порівнювати їхні контури з геометричними фігурами, використовуючи при цьому кут з двох ліній – вертикальної – для виміру довжини серпа, та горизонтальної – для виміру ширини основи. Відповідно до цього поділу можна виокремити такі типи: 1) підтрикутні (підтип А); 2) півмісяцеподібні (підтип В); 3) підовальні (підтип С). Як підтипи виділено широковерхі (АА), гостроверхі серединні (АВ), гостроверхі бічні (АС), з виділеною основою (ВА), з основою, подібною до верху (підтип ВВ).

Автором згаданої праці зібрано дані про 727 ножів, з яких 230 виробів (31,64%) належать до форм типу А, 325 (з них 221 цілих) зараховано до підтипу В (44,7%) [Libera, 2001, s. 50-52]. Півмісяцеподібних, з виділеною основою, ножів вивчено 147 (підтип ВА) та 74 – з основою, подібною до верхнього кінця. В обох випадках робоче лезо серпів або дещо увігнуте, або рівне.

За даними С. Кадрова та Я. Махніка, у класичній фазі розвитку межановицької культури на Волині та Люблінщині, з'являється нова культура – стжижовська [Kadrow, Machnik, 1975, s. 54, 57]. Порівняльна схема крем'яних виробів – серпів обох культур, виконана Є. Ліберою, показує їхню певну подібність. Так, розміри тонких серпів підтипу ВА становлять 105-190 мм довжини, 15-20 мм ширини, підтипу ВВ – 100-200 мм довжини, 20-55 мм ширини, а для форм масивніших, зокрема ВА та ВВ – 95-225 мм довжини, 30-85 мм ширини [Libera, 2001, s. 57-59].

Маленькі серпи (*wkladki podtrójkatne*) мають розміри 28-88 x 17-29 мм. Півмісяцеподібні вкладні-серпи, відповідно – 50-89 x 17-29 мм. “Вкладки типу Шумінка” дуже тонкі, їхні розміри – 50 x 18 мм.

Скарби. Серпи підтрикутної форми у скарбах знайдено біля Волиці Страклівської Дубнівського р-ну, півмісяцеподібні

– в Парчеві (Люблінське Полісся), поблизу с. Зелений Гай Дубнівського р-ну (серпи були в горщику). У скарбі зі Страклова нараховувалося 30 серпів, з яких збереглося чотири масивні екземпляри [Конопля, 1982, рис. 5; Свешніков, 1990, с. 70]. Вони віднесені до підтипу АС. Їхні розміри: довжина – 140-150 мм, ширина – 50-60 мм, товщина – 8-12 мм. В Парчеві виявлено вісім масивних серпів у центрі прямокутної ями (3 x 1,1 м). Автор відкриття відносив їх до поховальних дарів стжижовської культури [Zalkowski, 1988, s. 67], проте інших артефактів тут не було. За класифікацією Є. Лібери, вони належать до підтипу ВА. Їхні розміри: 185 x 50, 115 x 25, 110 x 25 мм, товщина – 8-15 мм. Всі вироби більшою або меншою мірою використовувалися, про що свідчить ступінь заліскування [Libera, 2001, s. 62-63]. Окремі з них суцільно заполіровані з середини та на 3/4 довжини із зовнішнього боку.

У Зеленому Гаї виявлено також 30 серпів, з яких збереглося 22 [Конопля, 1998, с. 190]. Вони належать до підтипів ВА I (5 екземплярів), ВА II (3 вироби), ВА III (2 екземпляри).

Із Забороля відомо 10 серпів, з яких збереглася половина [Glosik, 1962, s. 172]. Їх віднесено до двох типів: А (6 виробів) та півмісяцеподібних ВА (3 вироби). Їхні розміри такі: 60-88 x 20-28 x 8-11 мм [Libera, 2001, s. 83].

Археологи різних країн вивчали питання функціонального призначення ножів-серпів (Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3; Рис. 4; Рис 5). Варто зауважити, що під біноклем видно мікросліди різного типу. З'ясовано їхню поліфункціональність досліджуваних виробів [Babel, Budziszewski, 1978]. Вони використовувалися для обробки риби [Бибииков, 1962, с. 14], зубчасті серпи – для зрізування гілок, трави [Березанская, 1994, с. 36]. Зрізати стебла злакових зубчастими серпами не бажано – рослини вириваються з корінням. У зарубинецькій культурі на території Білорусі зафіксовано ритуальну функцію крем'яних серпів.

Дуже рідко ці ножі знаходять разом з ручками. Наприклад, в Єгипті виявлено ритуальний виріб з орнаментованою ручкою зі слонової кістки, в зрубній культурі відомий артефакт, ручка якого була зроблена із щелепи бика.

Література

1. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине / Под ред. В. П. Лагодской. – К., 1994. – С. 8-54.
2. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К.: Наук. думка, 1972. – 265 с.
3. Березанская С. С. Тшинецко-комаровская культура на Северной Украине // СА. – 1967. – № 2. – С. 20-36.
4. Бибииков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // СА. – 1962. – № 3. – С. 3-24.
5. Исаенко В. Ф. Кремневые серпы Полесья // G-AZ. – 1994. – № 5. – С. 9-23.
6. Конопля В. Обробка кременю населенням Західної Волині доби міді –ранньої бронзи // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 17-30.
7. Конопля В. Скарб крем'яних серпів ранньозалізного віку з Рівненщини // PAS. – 1998. – С. 190-195.
8. Кухаренко Ю. В. Первобытные памятники на территории Полесья // САИ. – М.: Наука, 1962. – В1-18.
9. Свешников И. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.
10. Свешников И. К. Стжижовская культура // Археология Прикарпаття, Волины и Закарпаття. – К., 1990. – С. 68-74.
11. Bargiel B., Kokowski A., Libera J. Drobne materialy do prahistorii Kotliny Hrubieszowskiej // Spr. zam. – 1993. – S. 68-75.
12. Bargiel B., Libera J. Z badań nad formamy bifacjalnymi w Malopolsce // Z badań. – 1997. – S. 45-46.
13. Bąbel J., Budziszewski J. Noże wielofunkcyjne? W sprawie ostrzy z Mierzanowic polemiki ciąg dalszy // ZOW. – 1978. – R. 44. – S. 139-145.
14. Berezanska Z. Versuche zur vorgeschichtlichen und frühmittelalter Landwirtschaft // Pam. Arch. – 1993. – R. 84. – S. 97-119.
15. Berezanskaja S. Kultura trzciniecka na Ukrainie // Arch. Pol.– 1972. – T. 17. – S. 259-307.
16. Bryk J. Archeologiczne badania powierzchniowe w Pucawach Janowickich // Pocz. osadn., 1999. – s. 91-107.
17. Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części poludniowego Wolynia. – Lwów, 1928.
18. Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy (od srodkowego neolity do wczesnej epoki żelaza). – Lublin: Wyd. UMCS, 2001.

19. Glosik J. Kultura strzyżowska // Mat. Star. – 1968. – Т. 11. – S 7-114.

20. Glosik J. Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Mat. Star. – 1962. – Т. 8. – S. 125, 216.

21. Kadrow S. Gospodarka i społeczeństwo (Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce). – Kraków, 1995.

22. Kicka N. Jaszczow pod względem archeologicznym // WA – 1882. – Т. 4. – S. 135-150.

23. Kozłowski L. Młoda epoka kamienia w Polsce (Neolit). – Lwów, 1924.

24. Kozłowski L. Prahistoria Polski Południowo-Wschodniej // Polska Południowo-Wschodnia / Red. Z. Czerny. – Lwów, 1939. – S. 64-164.

25. Machnik J. Wczesny okres epoki brązu // PZP. – 1978. – Т. 3. – S. 9-136.

26. Mazurek W. Krzemienne wkładki sierpowate typu Szuminka // Z badań. – 1997. – S. 185-203.

27. Mazurek W. Wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 7 w Szumince, gm. Włodawa // Zeszyty Muzealne. – Włodawa, 1996. – Т. 5. – S. 72-80.

28. Nosek S. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu // Ann. UMCS. – 1957. – Vol. 6. – S. 82.

29. Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. – Londyn, 1957-1959. – Cz. II. – S. 240-241.

30. Taras H. Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Polesiu // Z badań. 1997. – S. 163-183.

31. Taras H. Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Bugu i Sanu. – Lublin: Wyd. UMCS, 1995.

Запитання та завдання

1. Як відбувалася еволюція землеробських знарядь?
2. Наведіть приклади виявлення перших орних знарядь.
3. Як удосконалювалися жнивні знаряддя – серпи?
4. Чим відрізняються серпи 1) неоліту, 2) енеоліту, 3) доби бронзи?
5. Як відбувалося вдосконалення техніки кременярства, крем'яної індустрії?
6. Як видозмінювалася форма зернотерок та розтирачів?

Рис. 1 Крем'яні серпи доби середньої бронзи з території Волині у фондах ВКМ
(1– серп, перероблений на кинжал):
1 – А-1913, м. Луцьк;
2 – А-4400, с. Осьмиговичі Турійського р-ну;
3 – А -4670, с. Полиці Камінь-Каширського р-ну,
4 – А-4619, с. Хорлупи Ківерцівського р-ну

Рис. 2. Крем'яні серпи доби середньої бронзи (1, 2) та раннього заліза (3, 4) з території Західної Волині:
1 – с. Крушиничі Локачинського р-ну (знахідка В. Кушніра),
2 – с. Садів Луцького р-ну, 3 – Турійський р-н, 4 – Локачинський р-н.

Рис. 3. Крем'яні серпи доби середньої бронзи (1–3) та раннього заліза (4) з території Західної Волині:
1 – ур. Гнідава Луцького р-ну,
2 – м. Луцьк, ВКМ, А-9880,
3 – с. Білопілля Локачинського р-ну, 4 – ВКМ, А-455

Рис. 4. Крем'яні серпи доби середньої бронзи (2, 4) та раннього заліза (1) з території Західної Волині: 1 – ВКМ, А-1607, с. Озденіж Рожинського р-ну, 2 – ВКМ, А-11438, 3 – ВКМ, А-11437, 4 – с. Садів Луцького р-ну (Фото Г. Охріменка)

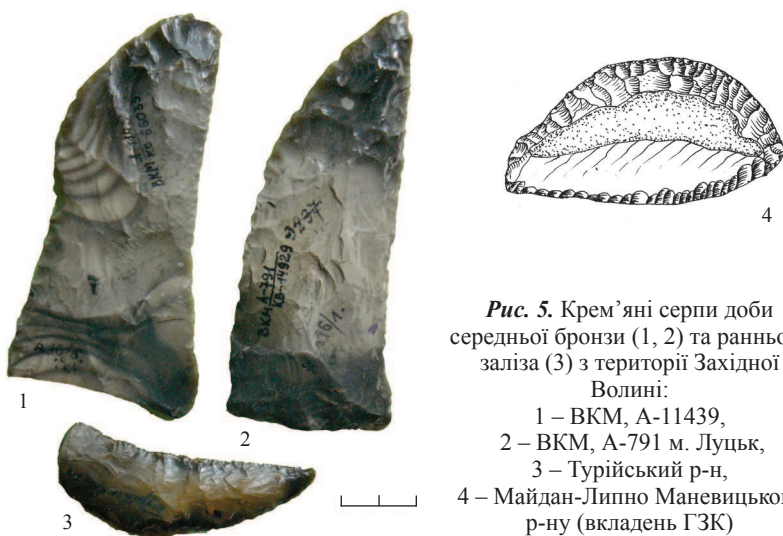
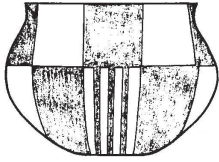

Рис. 5. Крем'яні серпи доби середньої бронзи (1, 2) та раннього заліза (3) з території Західної Волині:
1 – ВКМ, А-11439,
2 – ВКМ, А-791 м. Луцьк,
3 – Турійський р-н,
4 – Майдан-Липно Маневицького р-ну (вкладень ГЗК)

Особливості керамічних виробів ранніх землеробів

РОЗДІЛ 3

ДЕКОРАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБІВ КУЛЬТУР ДУНАЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Влітку 2009 р. проводилися рятивні розкопки на Гнідавській Гірці (с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл., керівник А. Бардецький) [Охріменко, Златогорський, Баюк, 2009, с. 371-375; Археологія..., 1987, с. 101]. Тут проходили археологічну практику студенти-історики Волинського національного університету імені Лесі Українки. Під час цих робіт одержано колекцію неолітичної кераміки КЛІСК – більше 300 фрагментів. Вона подібна до раніше описаних виробів з цієї пам'ятки [Охріменко, 2009, с. 47-56].

Кухонний посуд має більший за розмірами діаметр – від 38 см (Рис. 2:1-3). Він виготовлений з домішками посіченої рослинності або товченого каменю (жорстви) та піску. Посудини прикрашені виступами-валиками або нігтевими вдавленнями. Столовий посуд менших розмірів (діаметри вінець 18-10 см), має форму зрізаної кулі. Він виготовлений переважно з відмуленої глини та містить домішки піску.

Орнамент складається з рівних або вигнутих ліній, неглибоких відтисків нігтя (Рис. 1:1-4), ямок-“ноток” (Рис. 2:4), хвилястих ліній (Рис. 3:2, 3), геометричних кутових фігур (Рис. 3:6, 8), видовжених ноток, що з'єднують дві або три лінії (Рис. 3:1, 3), рядів паралельних ліній (Рис. 4:2, 5) (ілюстрації: Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3; Рис. 4; Рис. 13 – подають фрагменти посуду з об'єкта

№ 23). Трапляються фрагменти, декоровані рядами продовгуватих заглиблень (Рис. 5:8), хаотично нанесених ліній і відрізків (Рис. 6:1, 8, 10; Рис. 7:1; Рис. 8:2, 3, 4). Окремі фрагменти мають традиційне оздоблення з видовжених ямок та ліній (Рис. 9:3, 7). До рідкісних елементів належать ряди косих насічок (Рис. 10:1), відтиски клинців (Рис. 10:2), чотирикутні фігури (Рис. 10:5), ряди есівниць (Рис. 11:1), хвиляста лінія в поєднанні з низкою пунктирів (Рис. 11:3), вертикальні та горизонтальні ряди видовжених відтисків (Рис. 12:1). На одній посудині виявлено унікальний декор з аплікацій, виконаних наклеєними ворсинками, що утворюють ламінацію. У середині цієї посудини була червона фарба.

Дунайська культура КЛСК виділена серед інших давніх спільнот завдяки кераміці, в якій домінує орнамент з ліній та ямок-“ноток” на них. Характерними лініями, які уклалися паралельними смугами в стрічку або утворювали спіралі, меандри, шеврони, орнаментовано напівсферичні чаші, кулясті округлодонні посудини. Інколи на лініях наносили ямки, що нагадують нотний запис. За відсутністю чи наявністю ямок-“ноток” виділяють два хронологічні періоди – “донотний” та “нотний”. За матеріалами відомих артефактів КЛСК виокремлено різні її локальні варіанти та пізніші прояви, серед яких і постнеолітичну культуру лінійно-ямкової кераміки [Kozłowski, Kozłowski, 1977, s. 250-292]. Уламки посуду останньої відомі з-над берегів р. Чорногузки (Голишів, Гірка Полонка).

На незвичайні матеріали дунайської неолітичної культури з лінійно-стрічковою керамікою дослідники звернули увагу ще на початку ХХ ст. Так, 1901 р. в місцевості Фломборн (над Рейном) відкрили поховання КЛСК. Деяко пізніше почалося вивчення чеської та моравської “очкової” кераміки. Це дало можливість виокремити кераміку ранньої фази названої культури. Ранньонеолітичні старожитності з Моравії 1965 р. опублікував Е. Неуступний [Neustupny, 1956]. На широкому порівняльному тлі їх докладно вивчив Р. Тіхи (1960-1962) [Tichy, 1962]. У цей час джерельна база КЛСК зростала. Досліджувалися все нові поселення в середньому Подунав’ї (J. Pavuk 1962; 1980; E. Lenneis 1976; E. Ruttkaj 1985); в басейні Ельби, Везеру (F. Niguet 1963;

W. Mecier-Arent 1972; D. Kaufmann 1981; 1982; 1984), у верхів'ях Рейну (S. Albert, P. Schröter 1971, B. Sielman 1972; I. Lüning, P. Modderman 1981). Одержані дані дозволили окреслити ареали поширення населення КЛСК в Центральній Європі [Kulczyńska-Leciejewiczowa, 1987, s. 293].

На території Західної України перші пам'ятки КЛСК виявлено в кінці XIX ст., а перші розкопки було здійснено в с. Торському на Дністрі [Antoniewicz, 1921]. У передвоєнні роки Ян Фітцке провів дослідження в передмістях Луцька – Красному та Гнідаві [Fitzke, 1937, s. 166]. Під час досліджень на території Польщі та Волині з'ясувалося, що вже на ранньому етапі розвитку культури з лінійно-стрічковою керамікою її пам'ятки поширюються на північ та північний схід від ареалу виникнення: Гнеховіце, Стари Замек, Петровіце Вельке в басейні Одри, Ойцув, Кракув-Беньчице, Кракув-Могіла, Зофіполе, Петрошице, Самбожець над Віслою та Грудек над Бугом (лівий берег Західного Бугу). Єдиною пам'яткою ранньої фази КЛСК на Західній Волині є Рівне над р. Устя (виявлена В. Пясецьким) [Пясецький, Охріменко, 1990, с. 69-79].

Більшість пам'яток дунайської культури належать до середнього – “нотного” етапу. Поселення склалися з 2-3 будинків. У кожній оселі проживала одна родина, в якій нараховувалося від 5 до 25 осіб. На всьому поселенні могли проживати 20–50 чоловік. Вивчаючи духовну культуру населення КЛСК, дослідники звертають увагу, зокрема, на орнамент. Він є традиційним, із запозиченнями від культури Кріш-Старчево. Вже на ранньому етапі посуд прикрашався досить естетично – прокресленими лініями, відтисками пальців, нігтів, палички, насічками, наліпами. Мотиви передавалися червоною фарбою (Самбожець).

Про вбрання, прикраси того часу говорити важко. Фігурок КЛСК майже невідомо, але в похованнях на шії, голові та на бедрах небіжчиків знаходять багато намиста з зубів, кісток тварин. На цій основі припускають, що тоді носили спіднички або пояси. На черепах, потилиці, скронях видно сліди вохри. Це може бути свідченням того, що червону фарбу використовували для розмальовування тіла. Варто відзначити, що в посудинах невеликих розмірів з Голишева та інших пам'яток Волині виявлено

сліди червоного барвника (як і на посудинах волино-люблінської культури).

Припускають, що вірування неолітичного населення пов'язані з культом родючості, обоженням природи, яка відроджується. Такі вірування походять з Близького Сходу [Kulczycka-Leściewicz, 1987, s. 334]

Культури лінійно-стрічкової, лінійно-ямкової, стиль ша-рецький і железовський утворюють коло лінейних культур. Поселення або окремі знахідки цих культур зафіксовано в багатьох місцях на Волині [Охріменко, 2009, с. 99, рис. 1].

Особливим прикладом майстерності та мистецтв є керамічні вироби железовської групи неоліту дунайського походження, виявлені на Волині в Рованцях та Баєві поблизу м. Луцька. Кераміка лінійно-стрічкової культури железовського типу характеризується досконалістю виготовлення, різноманіттям форм та мальовничою орнаментациєю. Вона поділяється на два періоди: ранній та пізній, кожен з яких має свої особливості.

До особливостей та нововведень у виготовленні столової кераміки раннього етапу належить досконале, майже дзеркальне полірування та фарбування поверхні після випалу. Найпоширеніший орнамент із двох – трьох ліній, укладених у пряму, хвилясту чи зигзагоподібну стрічку. Вона укладалася на шийці посудини в кілька рядів, утворювала узор на тулубі, інколи переривалася “нотками”. Окремі вироби орнаментовані як ззовні, так і всередині (також нововведення).

Надзвичайно різноманітними є форми керамічних виробів, серед яких можна виділити такі: 1) напівсферичні миски й чаші з округлими стінками і плоским дном; 2) амфори з циліндричною шийкою та сплюснутим тулубом; 3) напівсферичний посуд зі стягнутим краєм; 4) посуд на піддоні конічної форми. Кухонна кераміка містить в складі тіста рослинні й мінеральні домішки. Орнамент виконано переважно тонкими орнаментирами (з кістки?), нігтями чи пальцями. Часто декор доповнювали наліпи, шишечки, горизонтальні та вертикальні вушка, іноді – зроблені гострою паличкою нарізи, валики, які імітують шнур або ж утворюють чотирикутники у верхній частині посуду. Потрібно звернути увагу на те, що окремі наліпи, зокрема вушка, відігра-

вали не лише роль прикраси, а й мали практичне значення – з їх допомогою тримали посудину в руках.

Кухонна кераміка представлена меншою кількістю форм посуду. Найтипівішими з них є: 1) сферичний посуд із дещо нахиленим досередини вінчиком та 2) посуд з високою лійкоподібною шийкою, яка, навпаки, розхиляється доверху.

Столова кераміка пізнього періоду (железовська група) відрізняється від попередньої здебільшого орнаментациєю. Зокрема, значно збільшується кількість ліній. Якщо раніше їх було в середньому 2-3, то в железовській групі – від 3 до 8. Лінії пересікаються вже не “нотками”, а зарубками, які часто виходять за їх межі. Стрічки зафарбовані в жовтий або червоний колір та розташовані не лише на шийці чи плічках, а по всій поверхні. Посуд тонкостінний із старанно заглаженою та залощеною поверхнею. У тісті також наявні рослинні домішки. Основними формами столового посуду железовської групи є чаші, подібні за формою до перевернутого конуса та кулеподібні посудини зі стягнутим краєм [Титов, Эрдели, 1980, с. 295-297].

У складі кухонної кераміки виділяємо такі типи: 1) біконічні посудини з жовто-сірим забарвленням; 2) низькі посудини у формі перевернутого зрізаного конуса; 3) “пляшечки” з низькою шийкою й вушками на плічках; 4) невеличкі амфори з дещо розширеною доверху шийкою;

Всі ці типи кераміки прикрашені орнаментом з наліпних шисечок, розміщених переважно на ребрі посудини. Крім того, посуд оздоблювали пластичними виступами чи горизонтальними вушками – як з отворами, так і без них. На одній посудині здебільшого два вушка, але могло бути й більше. Трапляється неорнаментований посуд, поява якого є однією з особливостей кераміки пізнього періоду. Забарвлення кераміки різноманітне – від сірого та сіро-жовтого до коричневого. Потрібно відзначити, що вироби з глини – це не лише посуд. Знайдено й інші артефакти – тягарці різних форм від ткацького станка та сіток.

Отже, можна сказати, що посуд культури лінійно-стрічкової кераміки железовської групи чітко поділяється на кухонний та столовий, кожен з яких має властиві йому риси.

У тістї наявні рослинні домішки. Кераміка представлена різноманітними формами посуду, які вражають майстерністю виготовлення, досконалістю орнаментування. Декор інколи заповнює майже всю поверхню посудини [Титов, Эрдели, с. 298-307].

Для згаданих ранньонеолітичних спільнот специфічним є орнамент із різних наліпів, валиків, ліній, ямок-“ноток”, відтисків нігтів, пальців тощо. Але вже в цей неолітичний період були посудини, які за виглядом та формою можна віднести до “столових”, а за призначенням – з червоною фарбою всередині або ззовні, ймовірно, до сакральних. Напевно, це були спеціально підготовлені барвники для ритуальних розмальовувань тіла. Теракотові фігурки жінок з такими лініями фарбувань і татувань бачимо на трипільських поселеннях, зокрема, середнього періоду. Проте і в Наддунав’ї періоду неоліту, зокрема в ранній культурі Кереш, знаходимо мальований посуд з чорних паралельних ліній, укладених у трикутники, на червоному тлі [Титов, Эрдели, рис. 94, рис. 95] та білою фарбою по червоному тлі. Крім того, розпис має альфельдська кераміка групи Сакалхад [ор. cit., с. 176]. Застосовували також жовту, червону фарби, якими розмальовували посуд після випалу [ор. cit., рис. 108]. Мальований посуд наявний і в групі середнього неоліту Угорщини – Естер [Титов, Эрдели, с. 181-186]. Фрагменти посудини цієї групи знайдено під час розкопок поселення КЛСК Голишів II [Охріменко, 2009, с. 115, рис. 18:3].

Всі названі традиції розпису посуду походять, швидше всього, з Малої Азії. Пізніше такий звичай поширюється на півдні Європи, в Середній Азії.

Підкреслимо, що кераміка, орнаментована видовженими ямками, укладеними в лінії, може належати до пізніх проявів культури лінійно-ямкової або ранньої маліцької (Мишів, Голишів–Замчисько, Гірка Полонка I).

У 4700–4500 рр. до н. е. на лесових землях Волині з’являються нащадки інших вихідців з Подунав’я (земель сучасної Чехії, Словаччини, Угорщини) – носії маліцької та волино-люблінської культур. Час їх перебування в басейнах Стиру, Горині, Західного

Бугу тривав понад тисячу років. Відповідно, й поселень цих високорозвинутих ранніх землеробів відомо чимало: Бубнів, Маркостав, Зимно, Гірка Полонка II, Полонка, Коршівець, Новостав, Боратин I, Боратин II, Підгайці, Луцьк-Гнідава, Луцьк-Красне (Луг) Волинської обл., Ярославичі, Яловичі та інші в Рівненській обл. (розвідки й розкопки Я. Фітцке, М. Матвієйка, М. Пелещишина, Д. Козака, І. Свешнікова, М. Кучинка, В. Коноплі, С. Ревуцького, Г. Охріменка).

Одним з цікавих етноісторичних явищ на теренах Малопольщі та Волині була люблінсько-волинська культура (волинолюблінська) або, як її називали раніше – зимненська група лендельської культури чи культура Зимне–Злота. В археологічній літературі довоєнного часу вона відома під назвою моравська культура розписної кераміки. Польські дослідники й тепер підкреслюють її важливу ознаку – мальований посуд. Щоправда, не увесь посуд оздоблювався фарбою, зокрема білою. Так, у Голишеві, Коршеві II він має темну – темно-коричневу або темно-сіру – барву. Проте в Підгайцях, Городку (розкопки Я. Фітцке), Коршеві III виявлено фрагменти посуду, розмальованого світлим, напевне, крейдяним пігментом. Із середини такі посудини зазвичай темнішого кольору.

Серед матеріалів, відомих з надбережжя Чорногузки, наявний посуд, вкритий червоно-бурою фарбою (наприклад, з Баєва). Традиція використання зазначених вище кольорів і способи їх нанесення виводяться з наддунайських енеолітичних центрів ранньоземлеробських протоцивілізацій, таких як лендельська, тиса-полгарська та інших. Щодо пам'яток ВЛК на Волині, можливо, варто поставити питання про доцільність хронологічного поділу відповідно до звичаю використання різних кольорів для розмальовування посуду – білою, червоною барвою.

Особливою своєрідністю вирізняється оздоблення кубків ВЛК – невеликих або середніх розмірів підокруглих виробів, які ще нагадують кулясті форми лінійно-стрічкової кераміки. Деякі з них мають розписні деталі білою фарбою на коричневому або темному тлі у формі чотирикутних, ромбоподібних полів із

навскісними рисками біля вінець (наприклад, вироби з Любче в Польщі). Вишукані зразки подібного орнаментування відомі зі Злотої, Стжижова [Prahistoria ziem Polskich, s. 193], а також з Голишева та Зимного (розкопки М. Пелещишина, реконструкція О. Позіховського) [Нариси культури..., с. 142 (Рис. 20, 29), с. 290-291 (Рис. 2, 3)], проте розпис на них укладано в лінії, трикутники.

У період пізнього мідного віку – на початку епохи бронзи на Волині з’являється різноетнічне населення, зокрема пізньотрипільське (3200 – 2750 рр. до н. е.), культури кулястих амфор (ККА), а дещо раніше – лійчастого посуду (КЛП). На окремих їхніх виробах заглиблені вдавлення інкрустовані білою пастою. Сліди перебування ККА та КЛП відкрито в багатьох місцях на Волині, зокрема поблизу Луцька. Розкопки на поселенні Голишів, проведені у 1972-1973 та 2004-2005 рр. М. Пелещишином, О. Позіховським, Г. Охріменком, дали різноманітний та важливий матеріал для пізнання господарських і культурних досягнень людності того часу. Пишно декорований посуд, різні типи знарядь з рогу, кістки, кременю складають десятки таблиць ілюстрацій.

Протягом 2003-2005 рр. на поселенні Голишів було знайдено 360 фрагментів пізньотрипільської кераміки з розписом, у тому числі з розписом червоним кольором – 189 уламків, цегляним кольором (столовий посуд) – 117, світло-коричневим – 54 фрагменти.

Отже, в періоди неоліту та енеоліту під впливом наддунайських і балканських культурних центрів на території Західної Волині розвивалися культури з мальованою керамікою – волино-люблінська та пізньотрипільська.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К., 1987. – 132 с.
2. Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – 598 с.

3. Охріменко В., Скляренко Н., Охріменко Г. Духовна культура енеолітичного населення Волині // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 10-217.
4. Охріменко Г., Златогорський О., Баюк В. Пам'ятки дунайської культури на Волині // Волинський музей: історія і сучасність: наук. збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 371-375.
5. Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (ХІІ–ІІІ тис. до н. е.): наук. видання. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2009. – 520 с.
6. Позіховський О. Виробничий комплекс волино-люблінської культури в с. Зимне // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 285-295.
7. Пясецький В. К., Охріменко Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 69-79.
8. Титов В., Эрдели И. Археология Венгрии. – М.: Наука, 1980. – 418 с.
9. Antoniewicz W. Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru // WA. – 1925. – Т. 6. – С. 79-81.
10. Fitzke J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Łucku // Sprawozdania Polskiej Akademii umiejętności. – 1937. – Т. XLII. – № 8.
11. Kozłowski J., Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. – Warszawa: PWN, 1977. – С. 270-283.
12. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Pierwsze wspólnoty kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemiach Polskich // Archeologia Polski. – 1987. – Т. XXXII.
13. Neustypny E. Relativni chronologii volutove keramiky // Archeologicke rozhledy. – Praha, 1956. – Т. 8.
14. Pavuk J. Ältere linearkeramik in der Slovakai // Slowenska archeologia. – Nitra, 1980. – Т. XXVIII.
15. Prahistoria ziem Polskich / [pod. red. Witolda Hensla]. – Wrocław–Warszawa : Wyd. PAN, 1979. – Т. II. – 452 s.
16. Tichy R. Osidleni volutovou keramikou na Moravě // Památky archeologicke. – Praha, 1962. – Т. 53.

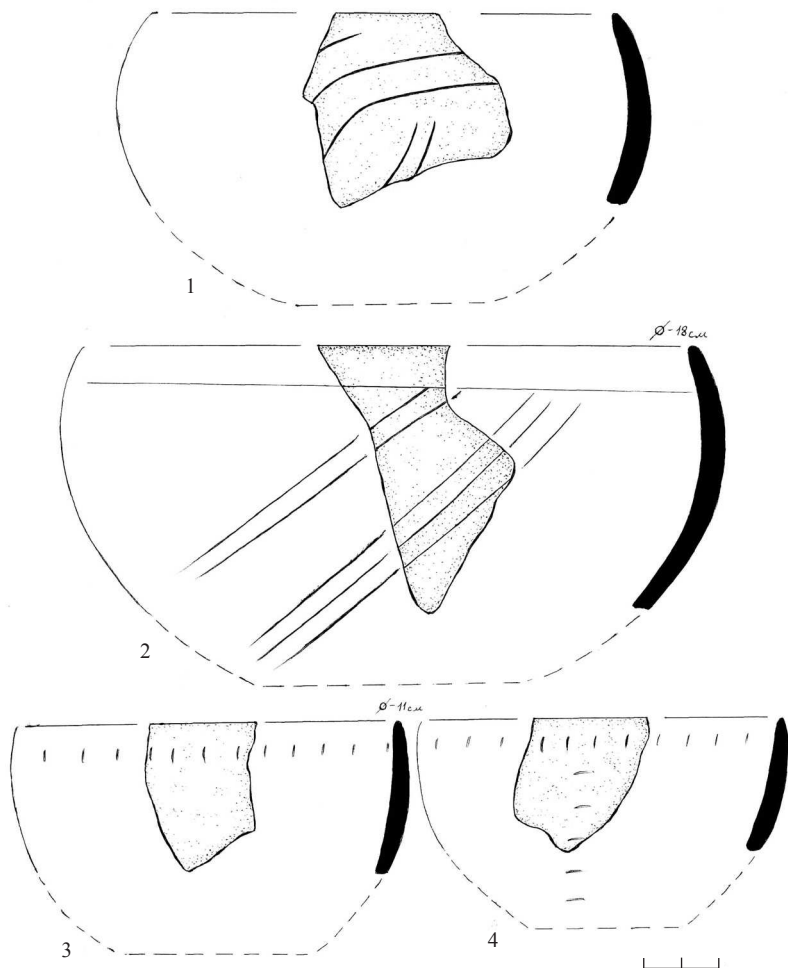

Рис. 1. Гнідава. Об'єкт. 23. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

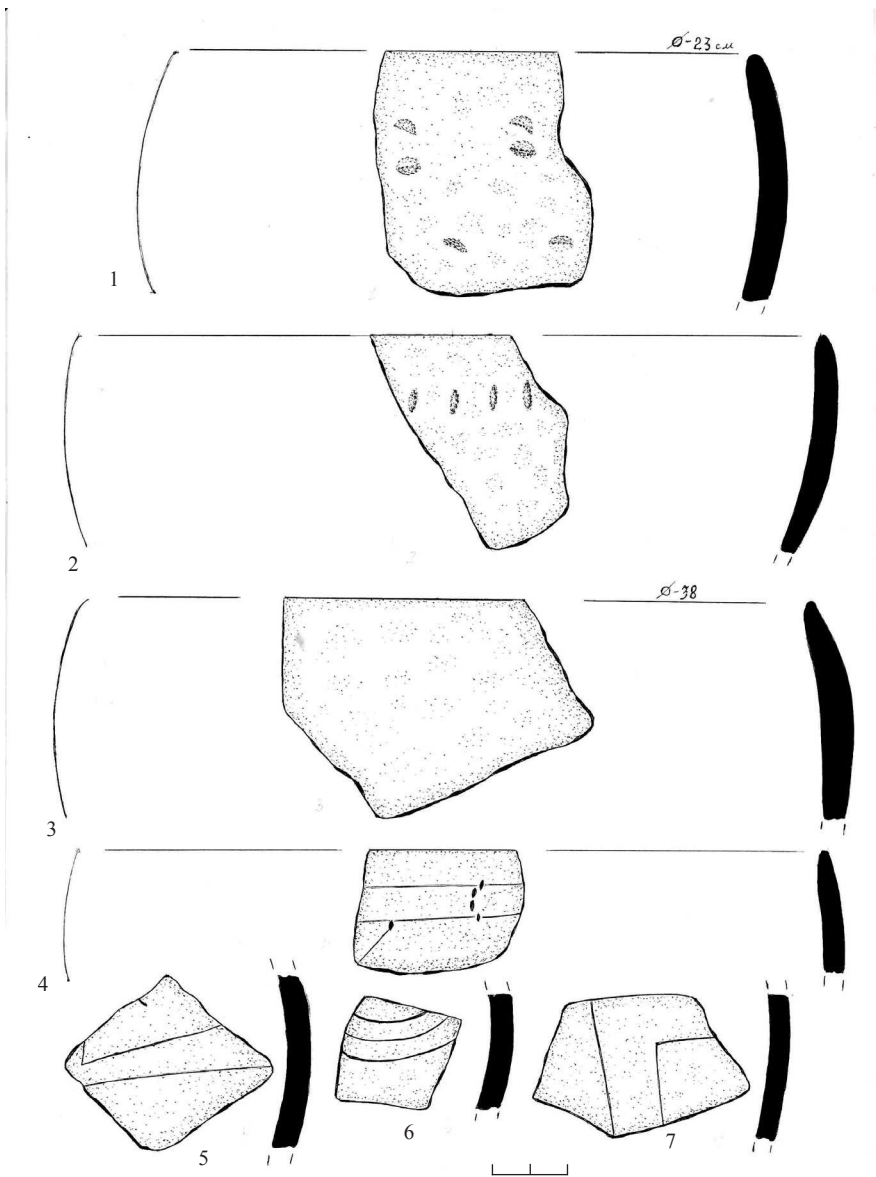

Рис. 2. Гнідава. Об'єкт. 23. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

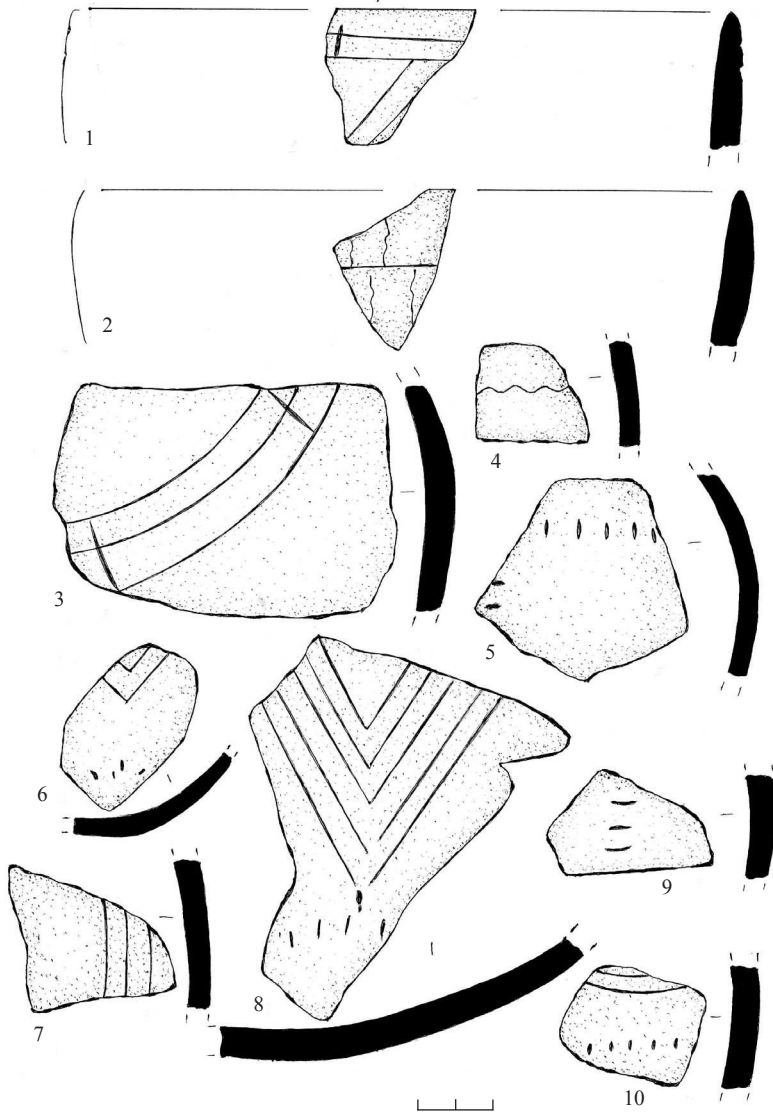

Рис. 3. Гнідава. Об'єкт. 23. Кераміка КЛІСК (за Г. Охріменком)

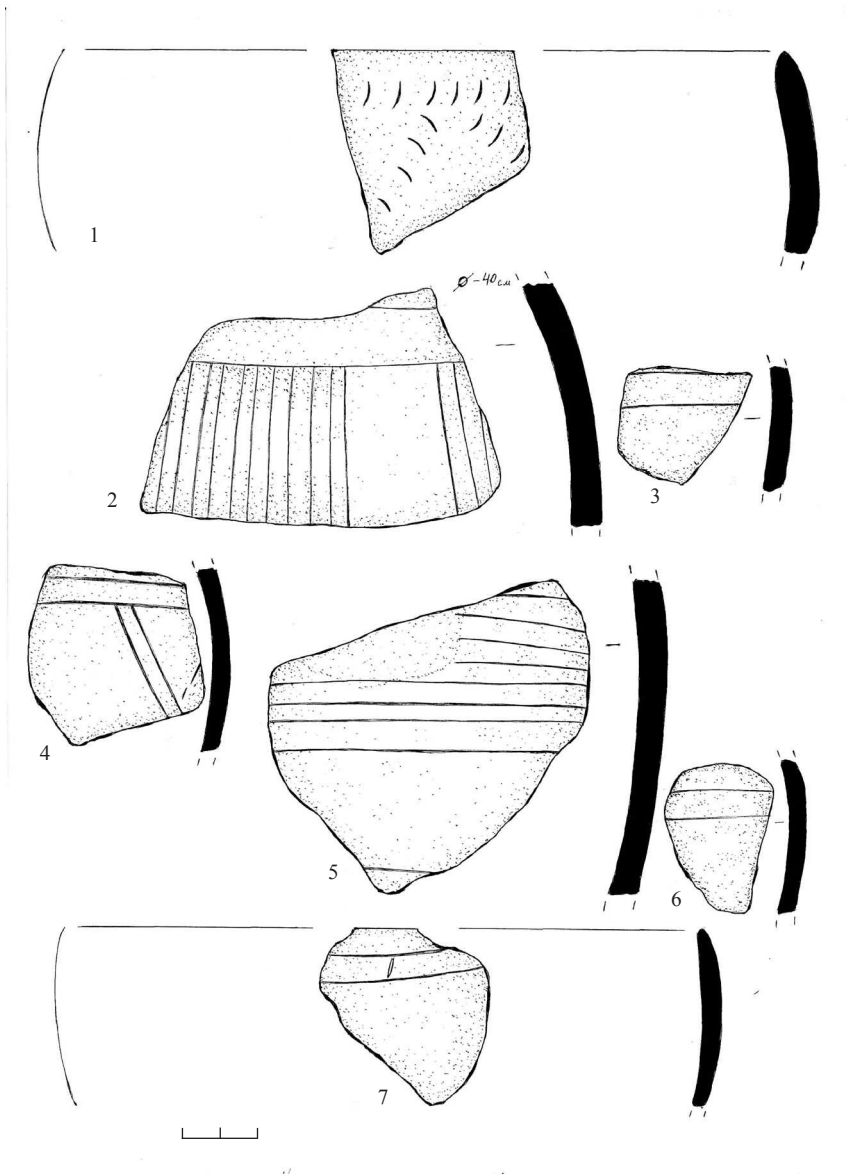

Рис. 4. Гнідава. Об'єкт. 23. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

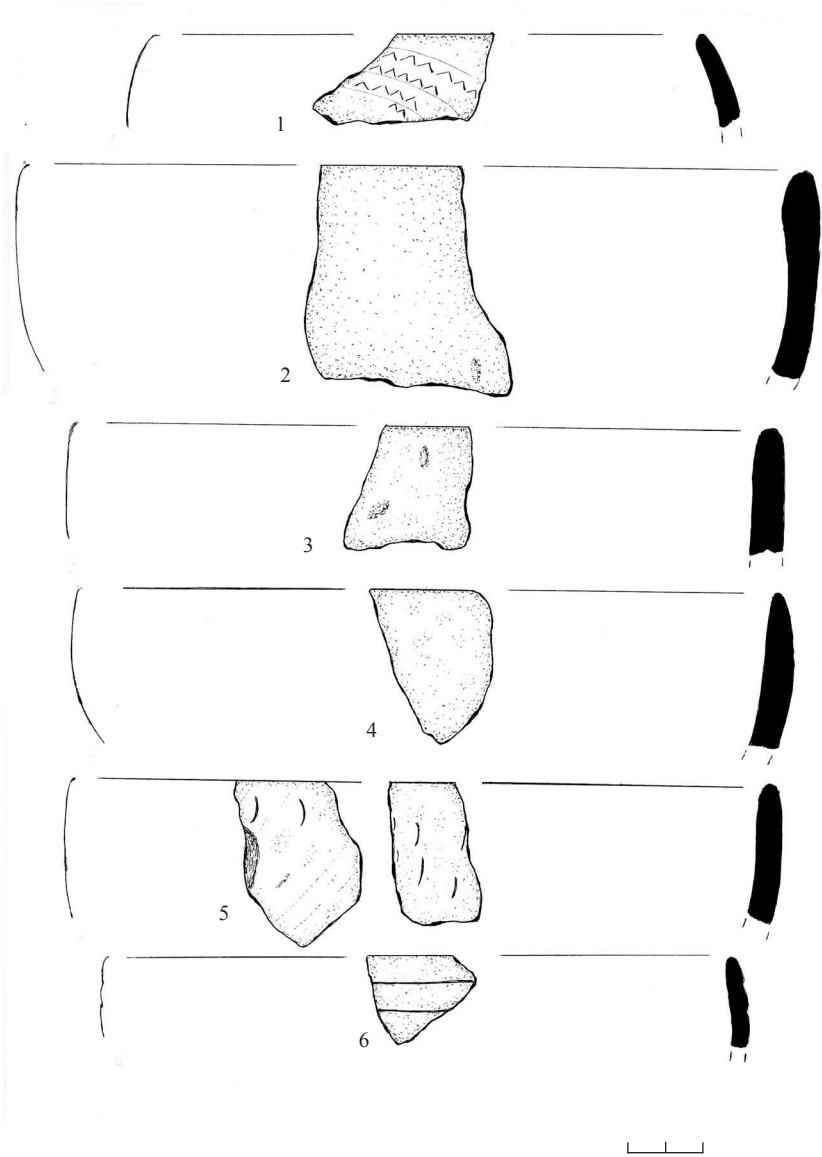

Рис. 5. Гнідава. Об'єкт. 23. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

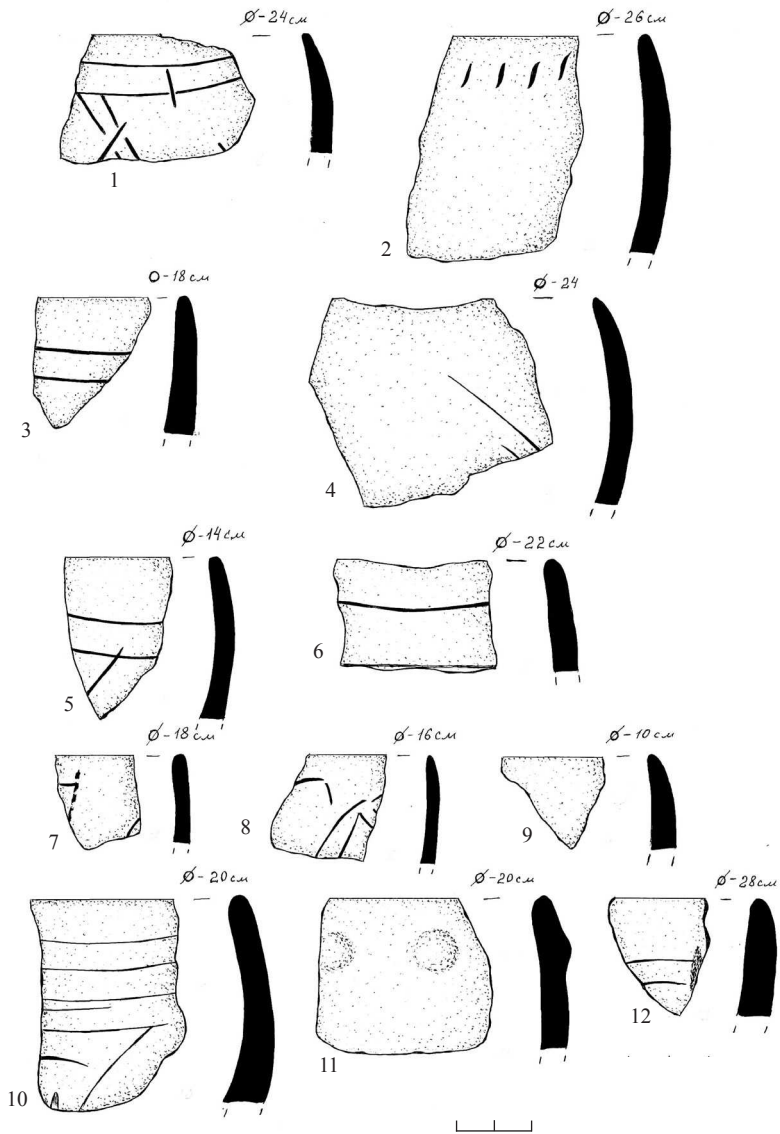

Рис. 6. Гнідава. Кераміка К1СК (за Г. Охріменком)

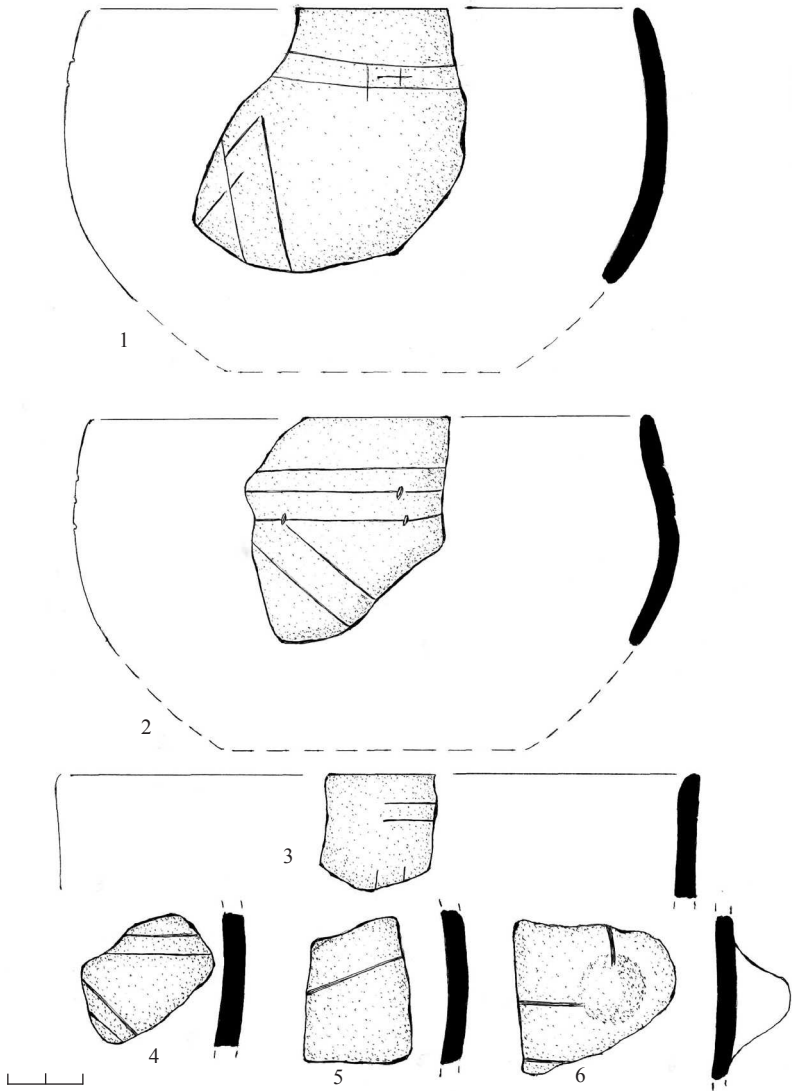

Рис. 7. Гнідава. Кераміка КЛІСК (за Г. Охріменком)

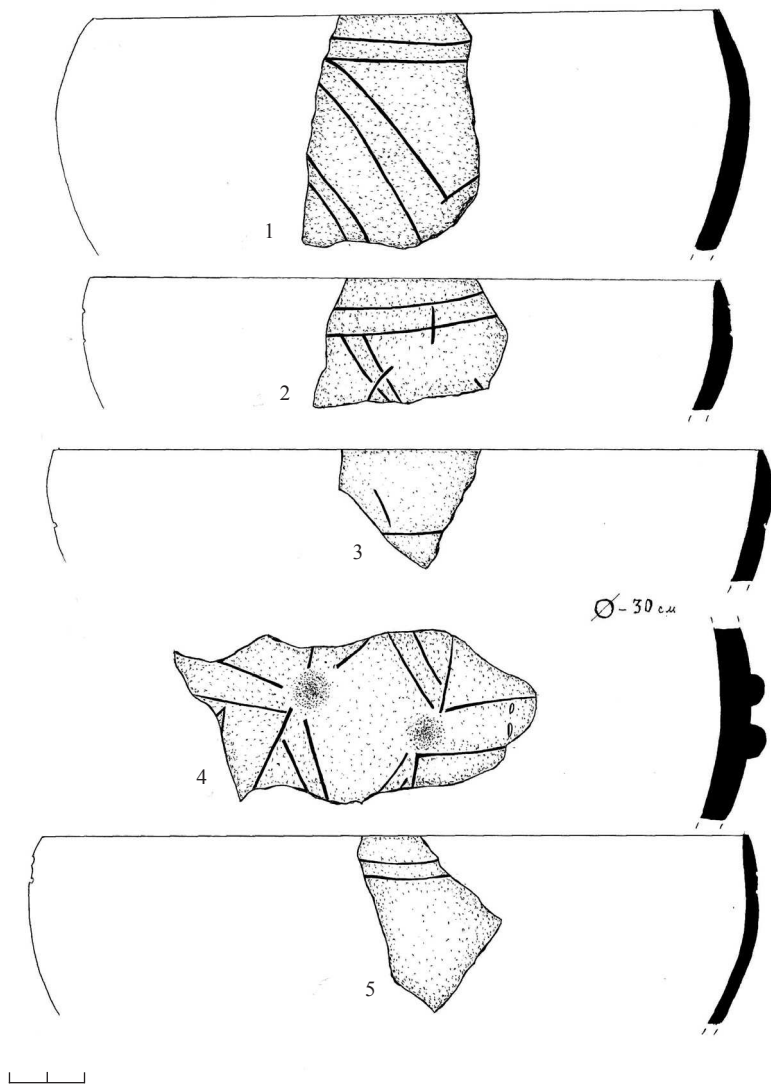

Рис. 8. Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

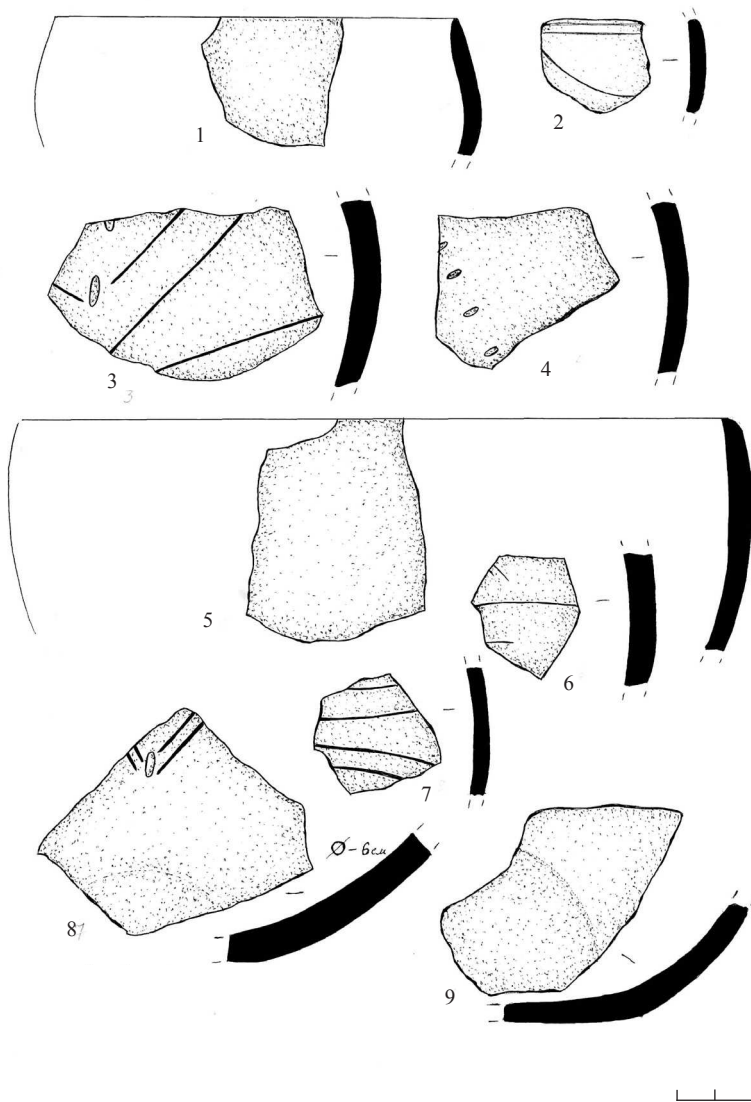

Рис. 9. Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

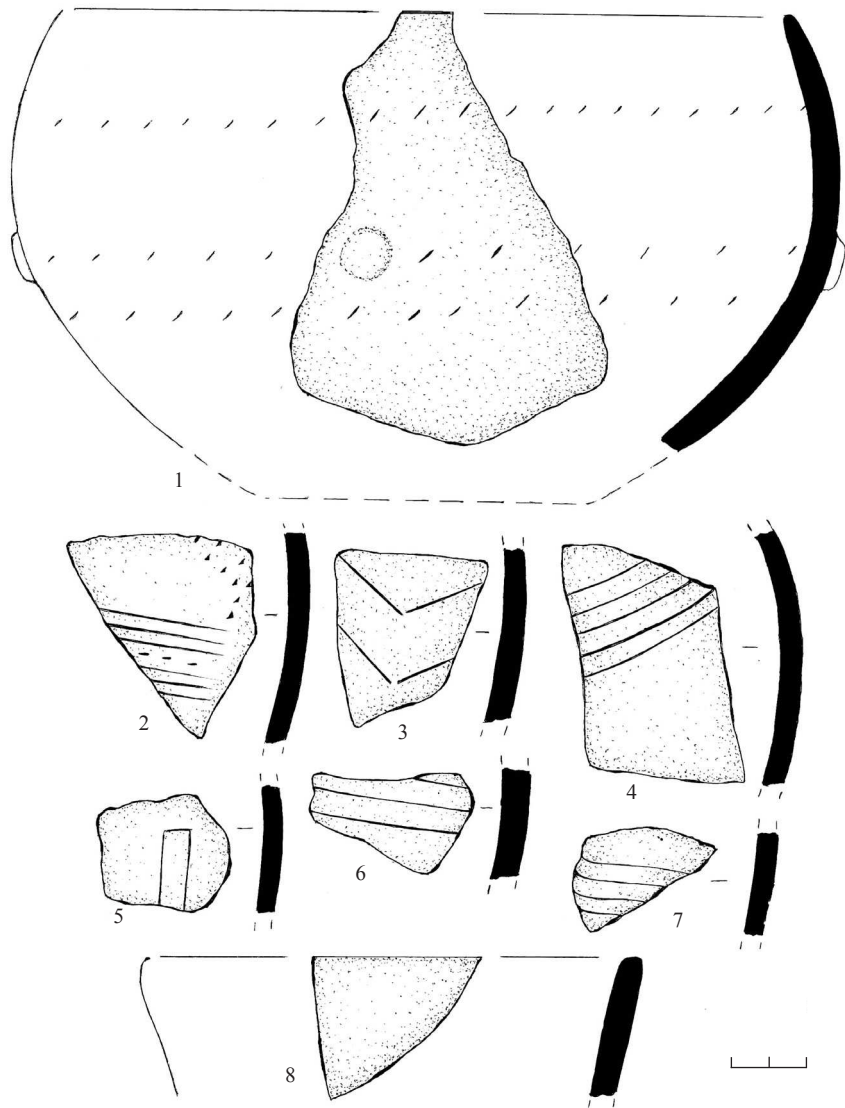

Рис. 10. Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

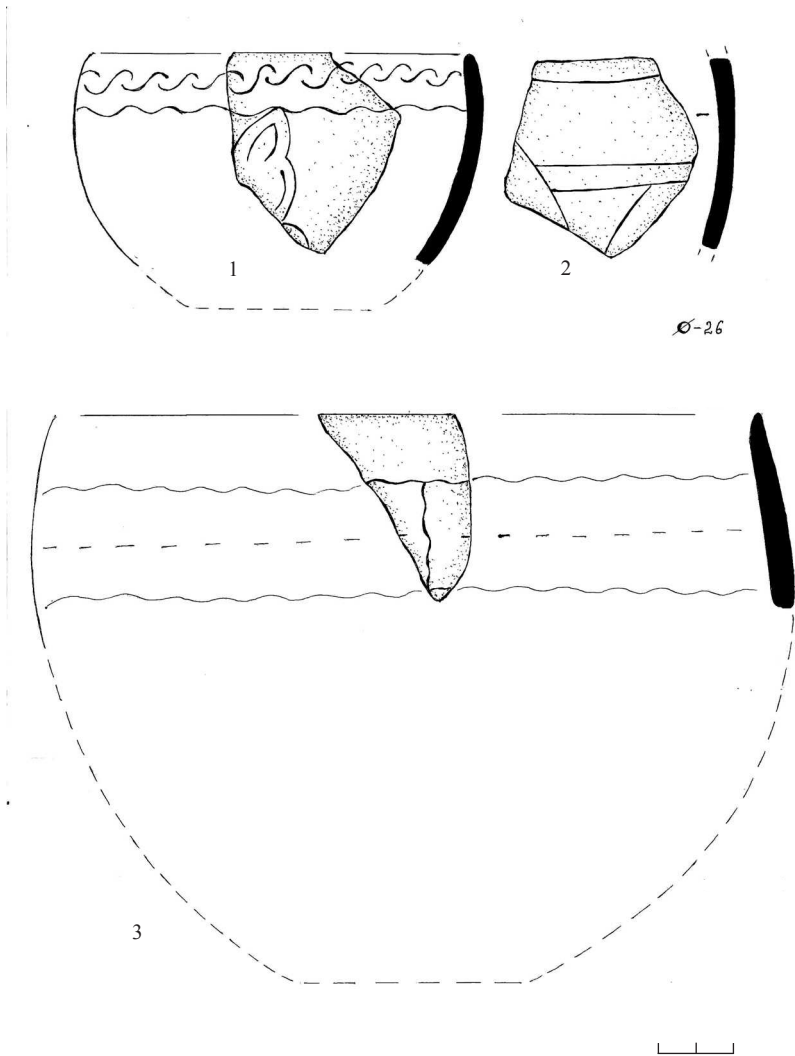

Рис. 11. Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

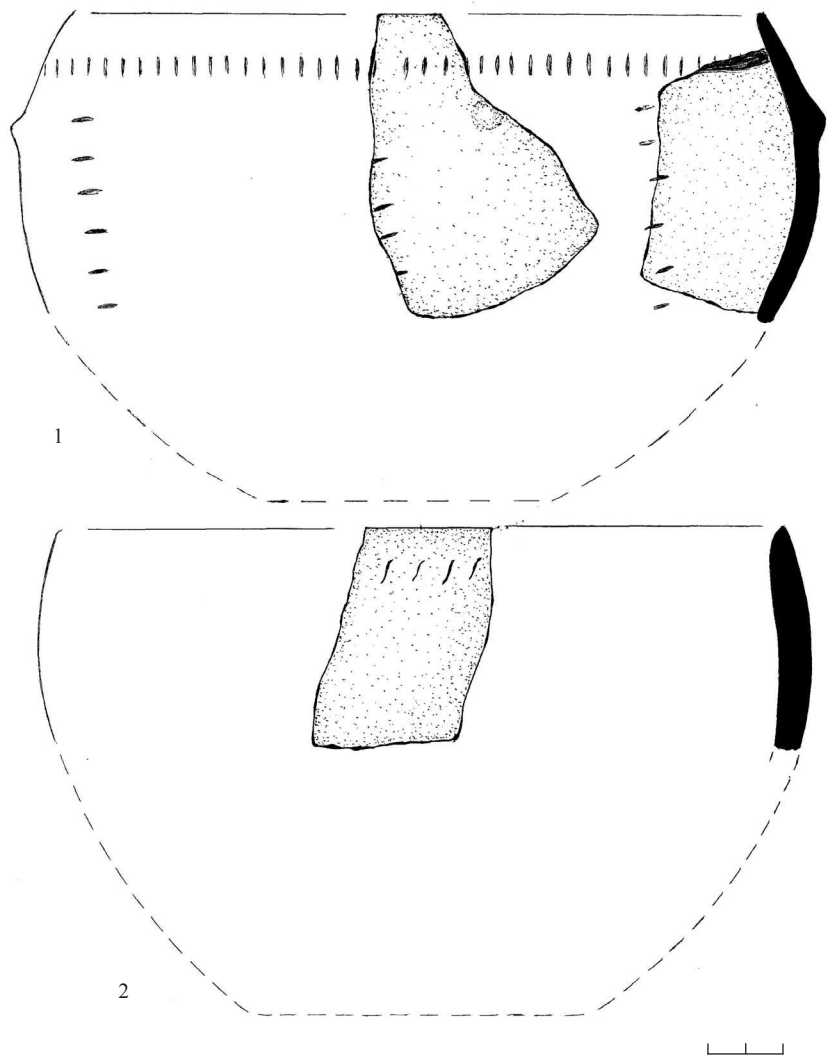

Рис. 12. Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

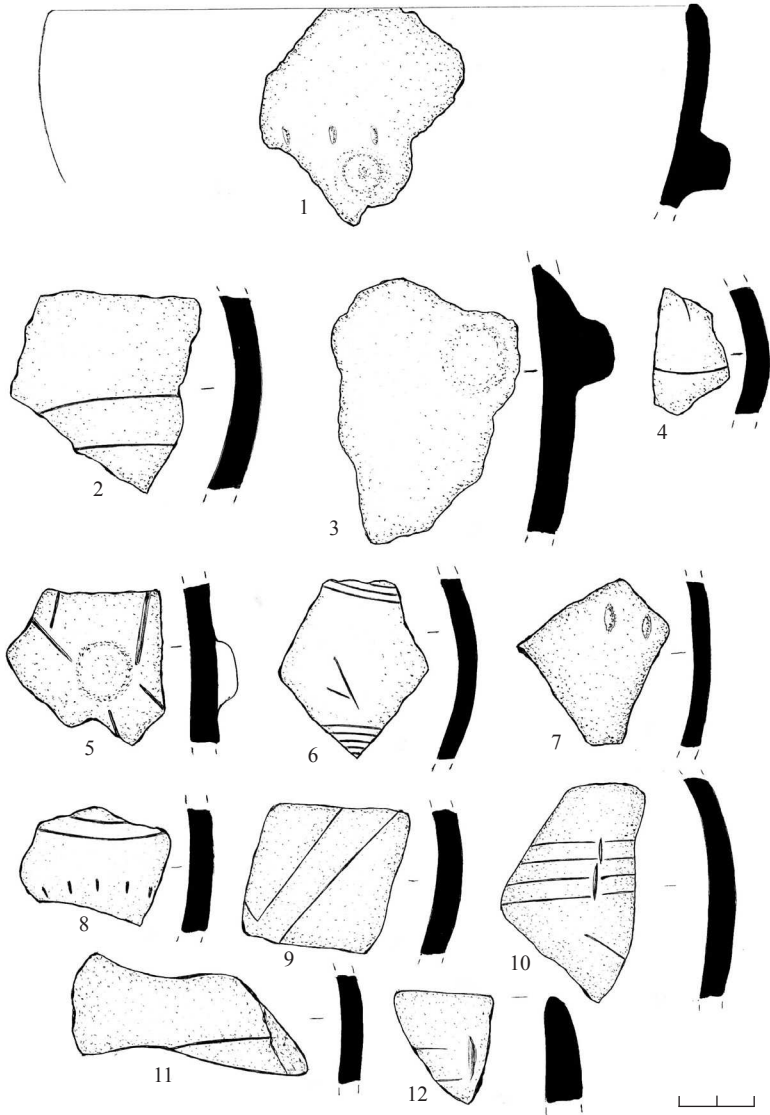
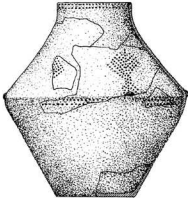

Рис. 13. Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

МАЛІЦЬКА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ: ПАМ'ЯТКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Історія виникнення маліцької культури. Термінологія. Велике значення для господарського та духовного життя населення Західної України мало перебування на її території носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, маліцької та волинолюблінської культури з розписною керамікою (Рис. 1), Кукутені-Трипілля, культури кулястих амфор та ін. [Нариси культури..., 2006, с. 302].

На початку IV тис. до н. е. на території сучасної Угорщини виникла лендельська культура, яка пізніше поширилася в Південно-Західну Словаччину, Австрію, Моравію та Малопольщу. У дещо зміненому вигляді вона проникла й на територію Західної Волині та північно-східного Передкарпаття. Очевидно, на територію України це населення притягували, перш за все, родючі ґрунти, помірний клімат, мисливські угіддя й, що, напевно, найголовніше – поклади високоякісного кременю, який використовувався для виготовлення різноманітних знарядь праці [Нариси культури..., 2006, с. 302-303].

Внаслідок міграцій, взаємодії та змішування лендельських племен з місцевими групами відбувалося вироблення “синкретичних рис нових етносів, які, будучи віддаленими від основних епіцентрів наддунайської протоцивілізації, формували хоч і периферійні, але також досить розвинуті, порівняно численні спільноти” [Археологія..., 1990, с. 4].

Пам'ятки видозміненої так званої лендельської культури відомі на території Волинської, Рівненської та Львівської областей. У вітчизняній літературі вона мала назви “культура пізньострічкової розписної кераміки”, “культура Гоща-Вербковиця

(Вербковиця-Костянець)”, “культура Зимне-Злота”. Однак на сьогодні загальноприйнятими є терміни “маліцька культура”, яка за даними А. Закостельної, С. Кадрова та А. Броніцького існувала на Волині в період з 4800 р. до н. е. до 3600 р. до н. е., та “волино-люблінська культура” – з 4300 – до 3300 р. до н. е. [Bronicki, Kadrow, Zakosćielna, 1999].

Населення МК та ВЛК відносять до ранньоземлеробських спільнот, які досягли значних успіхів у господарстві, ремеслах. Серед останніх особливо важливим був розвиток металургії, поява перших мідних виробів, нових мідних копалень.

М. Пелещишин розглядав ці культури як одне ціле, але з різними фазами розвитку, обґрунтовуючи свою думку подібністю топографічних умов поселень, типів жител, керамічних комплексів, виробів з кістки, каменю, кременю [Пелещишин, 1974, с. 107-116]. Різницю він вбачав лише в особливостях кераміки: в Зимному, Лежниці вона відзначається старанністю виготовлення, розписом чаш, а в Голишеві, Костянці та інших посуд простіший, товстостінний, позбавлений розпису та прикрашений відтисками. Цей поділ дещо штучний і застарілий. Проте процес розселення прийшлого з Подунав'я населення складний для вивчення.

Дослідження поселень маліцької культури. Зазвичай поселення МК розташовані на берегах Західного Бугу, Луги, Стиру, Черногузки, Сарни, Ікви, Горині та інших річок. Особливо улюбленими були мисові підвищені частини, острівні останці, дюнні підвищення серед заплавл, в місцях злиття двох річок.

На території Західної Волині одночасно з трипільською культурою етапу В II співіснувала маліцька культура (за українською номенклатурою, костянецький етап лендельської культури), періодизацію й хронологію якої на території Польщі детально розроблено С. Кадровим та А. Закосцельною [Kadrow, Zakosćielna, 2000, s. 200-208]. Дослідниками виділено дві фази маліцької культури – старшу й молодшу (жешовську) (Рис. 2).

На Волино-Люблінській височині найраніші (“класичні”) пам'ятки маліцької культури належать до фази Ів [Kadrow, 1990, s. 9-76]: Луцьк-Луг, Мишів [Супкаловський, 1961, s. 31], Стжижув

[Podkowińska, 1960, s. 47, tabl. 1: 2, 4), Вербковіце [Glosik, 1962, s. 316], Комарна на Поділлі, Залісці в Подністров'ї [Бандрівський, Крушельницька, 2002, с. 441-452], Жешов, Лас Стоцькі [Zakościelna, 1984, s. 3-6]. Типовими для фази Ів є біконічні кубки з виділеною шийкою й без неї, горщики S-подібного профілю, приземкуваті горщики з м'яким профілюванням плічок, посудини на пустотілій ніжці. З погляду технології, вони виразно поділені на дві групи: з домішками середньозернистого піску й невеликою домішкою дрібного піску або без нього.

До наступної фази Іа (жешовської) віднесено Майдан-Новий(?), Клементовіце-Колонію, Жешов, Краснистав, Вербковіце, Костянець, Гощу. До фази Іб (також жешовської) – Жешов, Хорів; до пізньомаліцької – Острів, Ярославичі, Лище [Zakościelna, Gurba, 1997, s. 202, Rys. 1].

Жешовська фаза представлена профільованими й конічними мисками, мисками на пустотілій ніжці, вазоподібними посудинами, чарками тощо. Переважає кераміка з маси, до якої додано незначну кількість дрібного шамоту. Найхарактернішою рисою орнаменталії є мотив звисаючого трикутника із глибоких наколів, горизонтальний ряд на зламі ребра або по краю вінець [Kadrow, 1996, s. 53-68; Kadrow, Zakoscielna, 2000, s. 204-209].

А. Закостельна та Я. Гурба називають вісім західно-волинських пам'яток МК: Луцьк-Луг, Мишів, Гоща, Костянець, Хорів, Острів (уроч. Попів Горб), Ярославичі, Лище (уроч. Вигаданка). До цих пам'яток потрібно додати Голишів, Торчин, Могиляни, Білів, Хорів-Підлужжя, Листвин-Гострий Горб, Листвин-Протеріб, Бодаки, Ракобути [Арх. пам..., 1981, с. 178-182; Охріменко, Склярєнко, 2007, с. 319-402; Конопля, 1990, с. 4-10].

Наведемо опис деяких з них.

Білів Рівненського р-ну Рівненської обл. Багатошарове поселення розташоване на високому мисі р. Стубли. Знайдено фрагменти посуду МК (Рис. 15). Розкопки проводив В. Ауліх у 1967 р. Матеріали й документи зберігаються в Інституті українознавства НАН України [Пелещин, 1974, с. 114; Арх. пам..., 1981, с. 181].

Гоща Рівненської обл. У 1955 р. розвідкою Ю. Кухаренка в культурному шарі знайдено фрагменти кераміки МК та мідне

тесло. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства НАН України [Кухаренко, 1958, с. 84].

Зозів Рівненського р-ну Рівненської обл. Поселення розташоване на схилі лівого берега р. Устя (уроч. Кут). На площі 552 кв. м. І. Свешніковим у 1964 р. виявлено фрагменти посуду МК. Матеріали зберігаються в Рівненському краєзнавчому музеї, документи в Інституті українознавства НАН України [Арх. пам..., 1981, с. 181].

Костянець Дубнівського р-ну Рівненської обл. Пам'ятка розташована на південному сході від села, на виступі Збитинського плато (уроч. Листвянщина). Культурний шар залягає на глибині 0,4-0,5 м. У 1947 р. досліджено 100 кв. м. І. Свешніковим, у 1967 р. – М. Пелещишиним. Знайдено зооморфну фігурку та уламки посуду МК (Рис. 3). Матеріали й документи передано в Інститут українознавства НАН України [Свешніков, 1952, с. 181; Пелещишин, 1968, с. 199; Арх. пам..., 1981, с. 181].

Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. Пам'ятка розташована на західній околиці села на високому виступі (уроч. Протереб). Досліджено 300 кв. площі та виявлено 10 ям, кілька вогнищ, вироби з кременю та кераміку МК (Рис. 4; Рис. 5). Роботи проведені М. Пелещишиним у 1971 р. [Пелещишин, Чайка, 1972, с. 314; Арх. пам..., 1981, с. 181].

Лище Луцького р-ну Волинської обл. В уроч. Вигаданка біля колишнього с. Ставок Ю. Захаруком у 1971 р. розкопано 276 кв. площі. Виявлено землянку та господарську яму МК. Матеріали й документи зберігаються в Інституті суспільних наук НАН України.

Мишів Іванічівського р-ну Волинської обл. У довоєнний період за даними О. Цинкаловського, викопано уламки посудини попелясто-брунатного кольору, виготовленої з відмуленої глини, прикрашеної дрібноямковим орнаментом (kultura wstęgowa kluta) – маліцька культура [Супкаловський, 1961, с. 32].

Могиляни Острозького р-ну Рівненської обл. Двошарове поселення ПТК – Вербковіце-Костянець на схилі берега потоку в уроч. Помірки. Культурний шар залягає на глибині 0,6 м. Розвідкою Ю. Захарука 1959 р. тут знайдено уламки посуду та не-

лику чашу. Матеріали зберігаються в Острозькому краєзнавчому музеї та в Інституті українознавства НАН України [Плещишин, 1961, с. 140-141].

Острів Дубнівського р-ну Рівненської обл. Багатошарова пам'ятка розташована за 1 км на північний захід від села (уроч. Городище). Пам'ятку відкрив М. Пелещишин у 1970 р. На глибині 0,4 м – уламки посуду МК. Матеріали й документи – в Інституті українознавства НАН України [Арх. пам..., 1981, с. 181].

Острів Радивилівського р-ну Рівненської обл. Поселення розташоване в уроч. Попів Горб біля села. Розкопками І. Свешнікова 1970, 1971, 1974 рр. на площі 252 м. кв. відкрито 7 господарських ям, багато фрагментів кераміки (Рис. 14), кременю. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства НАН України та Рівненському краєзнавчому музеї [Свешніков, Конопля, 1975, с. 351; Арх. пам..., 1981, с. 181].

Остріг (уроч. Земан) Рівненської обл. На окраїні міста, на мисі, який розорюється, О. Позіховським та В. Самолюком досліджено могильник лендель-полгарської культурно-історичної спільноти з участю трипільського населення. Тут також знайдено матеріали трипільської культури [Позіховський, Самолюк, 2008, с. 28-41].

Ракобути Бузького р-ну Львівської обл. Розкопками В. Д. Барана у 1959-1960 рр. виявлено кераміку та крем'яні вироби. Пам'ятка розташована на високому березі р. Західний Буг у місці впадіння в нього р. Рудка. Матеріали зберігаються в археологічному музеї ЛНУ, документи – в ІСН АН УРСР [Пелещишин, 1974, с. 114].

Торчин II Луцького р-ну Волинської обл. На правому березі р. Сарни, біля цегельного заводу О. Гуртовим, В. Коноплею зібрано кераміку та крем'яні вироби МК (Рис. 7) [Конопля, Ревуцький, 1998, с. 61-73].

Хорів Острозького р-ну Рівненської обл. На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь в уроч. Підлужжя на південь від села, поблизу хутора Бродівського у 1960 р. на території поселення МК знайдено чашу на піддоні, а в 1974 р. експедицією ЛНУ – фрагменти кераміки (фонди музею археології ЛНУ) [Пелещишин, 1974, с. 113; Арх. пам..., 1981, с. 180]. Про

кераміку так званої лендельської культури, виявлену в кількох пунктах біля с. Хорів та Острога Острозького району Рівненщини йдеться в дослідженнях М. Пелещишина та О. Позіховського [Пелещишин, Позіховський, 1998, с. 73-84; Позіховський, 1998, с. 85-92].

Старожитності маліцької культури відомі більше як у 20 пунктах на території Волинської, Рівненської, Львівської й Тернопільської областей. Поселення цієї культури є на території Малопольщі, Волині, від Вісли на заході до р. Горинь на сході; південною межею її є верхів'я рік Західний Буг, Стир, Іква та Горинь.

Описані вище пам'ятки МК та ВЛК становлять значний інтерес для вивчення особливостей життя та світогляду носіїв цих культур на території Західної України доби енеоліту. Матеріали, зібрані в цих пунктах, дають можливість дослідникам відтворити картину тогочасного життя, зокрема, основні риси матеріальної та духовної культури.

Вперше на пам'ятки культури Вербковіце-Костянець звернув увагу Ю. Захарук, виділивши їх в окремий тип [Захарук, 1971, с. 214-216; Пелещишин, 1974, с. 112-116]. Керамічні вироби маліцької культури (МК) описані також І. Свешніковим, В. Коноплею, Я. Гурбою, С. Кадровим, М. Качановською [Kaczanowska, 1996, s. 5-29; Kadrow, 1996, s. 51-70], А. Закостельною, Я. Гурбою [Zakościelna, Gurba, 1997, s. 201-207]. Значну кількість матеріалів МК одержано М. Пелещишином поблизу сіл Костянець та Листвин у Західній Волині [Пелещишин, 1997, с. 4-78]. За багато років завдяки роботам І. Свешнікова [Свешніков, 1952, с. 131-139], М. Пелещишина [Пелещишин, 1997, с. 3-78], В. Коноплі, які проводили розкопки в багатьох місцях, вивчали кераміку, зібрану попередниками, джерельна база МК значно зросла. Найповніший опис цієї культури знаходимо в роботах В. Коноплі [Конопля, 1990, с. 7-8]. Усю кераміку дослідник поділяє на столову (70%) та кухонну (беручи за критерій поділу – домішки до тіста). Проте щодо Волині тема вивчення маліцької культури потребує подальшого опрацювання, розробки типології, узагальнення нових матеріалів, визначення раніших та пізніших пам'яток.

Особливості керамічного комплексу МК. Керамічний комплекс МК представлений різноманітними типами посуду: миски, миски-чаші, горщики, кубки, амфори.

До найпоширеніших відносимо конічні миски з прямими або вигнутими стінками (розміри окремих значні – висота 30 см, діаметр горла 40 см). У кераміці МК наявні невеликі профільовані біконічні миски, інколи гостроробристі з двома колінчастими вушками під краєм (Рис. 10). Трапляються невеликі мисочки – низькі, широко відкриті, а також овальні миски. Є миски-чаші на високих піддонах, суцільних або порожнистих (Гоща, Хорів (Рис. 9), Костянець). Верхня частина чаш має форму зрізаного конуса, а нижня – циліндрична. Серед них, ймовірно, є культові чаші. До поширених форм посуду МК належать невеликі горщики з опуклим тулубом та низькими вінцями. В окремих горщиків вінця високі, плавно розхилені. Серед столового посуду виділяються кубки з загнутими до середини вінцями. Амфори зазвичай стрункі, витягнутих пропорцій. На кераміці МК розвинута система орнаментатії: штампової та пластичної. Орнамент утворений відтисками прямокутного, трикутного, округлого штампу, нігтьовими вдавненнями, нарізами. Кераміка МК прикрашалася карбуванням на зрізі вінець, на плічках, перегині тулуба. Накольчастий орнамент укладений в геометричні композиції – трикутники, ромби, пластичний декор, представлений конічними наліпами або сегментоподібними горизонтальними виступами на краю вінець.

До пластичних декоративних деталей також належать гострі, овальні виступи під вінцями або в середній частині тулуба. Защипами робився відтягнутий валик. Характерними є і наліпні валики. Частина кераміки зафарбована в коричневий або червоний колір [Конопля, 1990, с. 7-8].

Розглянемо особливості кераміки кожного з поселень МК Західної Волині.

Костянець. На поселенні Костянець виявлено керамічний комплекс однієї житлової споруди. За особливостями формотворення й функціональним призначенням виділяємо такі типи посуду: миски, миски-чаші, горщики, амфори (Рис. 3). Кераміка,

виготовлена з домішкою дрібного піску та шамоту, відзначається добрим випалом, крихкістю, прогладжена, темно-сіра. У Костянці (як і в Ракобутах) посуд покритий темно-бурою фарбою – ангобом [Пелешишин, 1974, с. 112-116].

В ямі I (однієї з двох розкопу № 4), яка мала розміри 2,5 x 0,8 м на глибині 1,2 м знайдено чашу на піддоні [Пелешишин, 1997, с. 8]. В ямі II (1,85 x 1 м глибина 0,6 м) зібрано фрагменти від 14 посудин: 4 горщиків, 6 мисок, 3 амфор та чаші. За межами ями знаходилися фрагменти горщиків та мисок. Горщики з Костянця переважно присадкуваті, біконічні “з високо піднятим ребристим згином”, вінця відігнуті, з навскісним карбуванням або “вертикально вигнутими виступами на згині”. Діаметр вінець – 18-28 см. Приблизна висота – 20 см. У деяких горщиків тулуб кулястий.

Миски (близько 10 екз.) невисокі, частина зі скісним карбуванням краю вінець, а по ребру – двома рядками ямок та округлими виступами [Пелешишин, 1997, с. 8, 9]. Одна з рідкісних мисок має сплюснуту, видовжену форму, двоє вушок під краєм: висота 9,1 см, діаметр дна – 9 см, вінець – 17 та 19 см. Інші миски – з плавно заокругленими стінками, тонким краєм, ріжкоподібними вертикальними виступами, навскісним карбуванням (висота 15 см, діаметри дна – 10 та 11,8 см, вінець – 21 та 23,5 см). Трапляються й мініатюрні мисочки. Цікавою знахідкою є миска-чаша грушоподібної форми з двома овальними вертикальними виступами, висотою 8 см.

Амфори мають ріжкоподібні ручки в найбільшій випуклості. На поселенні знайдено також рідкісну антропоморфну фігурку зі скісними заглибленнями з краю [Пелешишин, 1997, с. 9-11].

Листвин. Неподалік від с. Костянець розташоване село Листвин, біля якого знайдено два поселення МК: в розміщених поряд урочищах Гострий Горб та Протереб.

В урочищі Гострий Горб, розташованому на високому пагорбі, де є джерело та виходи крем'яних конкрецій у шарі вапняку, в заповненні та поряд з ямою № 46 знайдено орієнтовно 40 фрагментів від кількох мисок (Рис. 5). Всього на поселенні в ямах та біля черенів підібрано уламки від 30 посудин. У кожно-

му житлі виявлено по 3-4 посудини. Це, очевидно, був необхідний мінімум посуду в житлах майстрів, які спеціалізувалися на виготовленні крем'яних знарядь. Всі миски, за словами М. Пелещишина, відзначаються одноманітністю: мають домішку піску та шамоту, прогладжену поверхню сірого кольору, біконічний профіль, ребро, розміщеним вище половини висоти посудини. Виділено миски двох типів: низькі, широкогорлі з заокругленим згином і з розхиленими опуклими стінками [Пелещишин, 1997 с. 20-24]. Рідкісним є дугоподібний валик-фестон, нанесений на мисці. Подібний елемент декору помічений М. Пелещишином на посудині з Гоці (на правому березі Горині). На його думку, це була “своєрідна стилізована ідеограма” певного поняття або уявлення. Знайдено також нижню частину миски-чаші з піддоном [Пелещишин, 1997, с. 24-27, Рис. 8; Рис. 9]. За словами автора, подібних виробів на Волині є мало, а в похованнях вони зовсім невідомі. Уламки чаш виявлено нами біля с. Маяки, Полонка (остання зі слідами червоної фарби). Три таких вироби знайдено в Зимному (волино-люблінської культури – Г. О.). Поділяємо думку М. Пелещишина, що їх могли використовувати під час обрядів.

Амфор у Листвині знайдено небагато. Вони невеликі, з вушками під краєм або на згині тулуба, проте бувають і більші, з різкоподібними вухами-виступами. Відомі вироби, подібні до черпаків. Нанесений на них орнамент з відтисків (округлих, підтрикутних) виконано по зрізу вінець або по ребру із защипів. Доповнювався він пластичними наліпами, вушками, вертикальними валиками. Серед інших керамічних виробів відомі прясла та керамічна трубка. Такими трубками могли користуватися під час доїння корів. З Листвина походять і керамічні коліщатка до модельок возів, які М. Пелещишин назвав “глиняними втулками” [Пелещишин, 1997, с. 26, рис. 9: 6, 7].

На поселенні Листвин, в урочищі Протереб, зібрано кераміку в межах жител (Рис. 4). Виготовляли її з домішками піску, кварцу, зрідка – з товченим паленим кременем. Випал робили на вогнищі – злам черепка темний. Поверхня або ангобувана або залощена. Колір керамічних виробів – коричнево-сірий.

За функціональним призначенням частина керамічних виробів використовувалися як горщики, інші як миски [Пелещишин, 1995, с. 32]. Діаметри виробів – 18-14 см. Краї посудин плавно відігнуті, як і в Голишеві. Профіль виробів переважно біконічний. Більшість із 35 посудин прикрашена на вигині стінок овальними, дугоподібними, підтрикутними, округлими відтисками. Конічні й овальні виступи розміщені у верхній частині посудин або на згині. На краях донець робилися відтиски, на самих донних частинах також, але округлі (подібні деталі є на кераміці Голишева – Г. О.). На поселенні знайдено уламки від двох амфор, конічної миски та 2-3 чаш. Одна миска з дуже тонкими стінками має висоту 6 см, діаметр дна – 11,5 см, вінець – 22 см. Виготовлялися тут і грушоподібні тонкостінні чаші (знайдено дві). Крім того, виявлено й банкоподібний горщик висотою 3,5 см. Серед предметів побутово-господарського призначення є залощена темна глиняна ложка.

Хорів. Поблизу с. Хорів роботи проводилися в 1974 та 1976 роках. Поселення розміщені на низькій надзаплавній терасі р. Горині та в заплаві річки. Поселення біля с. Хорів – в урочищі Підлужжя розташоване на мисоподібній терасі лівого берега р. Горинь. Тут виявлена кераміка різних її періодів т. зв. лендельської культури.

До костянецької групи належать уламки біконічних мисок, одна з яких оздоблена – карбована по краю вінець, по виступі ребра підтрикутними ямками, а на верхній частині – вертикальними валиками з насічками. Подібний виріб МК відомий з поселення Голишів. Миски ангобовані з обох боків. Кухонне начиння подібної форми тонкостінне, виготовлене з домішками піску та шамоту, має дещо нерівну поверхню, прикрашене одинарними або спареними виступами. До пізнього періоду (ВЛК) належать конічні чаші “з незначним нахилом до середини у верхній частині” [Пелещишин, Позіховський, 1998, с. 73-74]. Вони підлощені, чорно-сірого кольору.

Поселення в урочищі Ожогоща (Хорів) розташоване на пагорбі, в заплаві правого берега Горині. Розвідки на цій території проводили С. Березанська (1958 р.) та М. Пелещишин (1960 р.). Внаслідок розкопок 1976 р. досліджено 156 м. кв. площі. Тут зі-

брано столовий та кухонний посуд (Рис. 8). Столовий посуд старанно виготовлений, сірого й коричневого кольорів. Серед форм – півсферичні, конічні миски, чаші. Краї мисок мають карбування. Є фрагменти чаш на піддоні. Більша кількість виробів належить до кухонного посуду. У ньому наявні домішки кварцового піску, паленого каменю. Поверхня менш прогладжена. Ця група посуду складається з біконічних мисок з ребром та різноманітним профілюванням верхньої частини. Орнамент утворений з рядів відтисків, пластичних виступів. Трапляються опуклобокi посудини. Окремі з них мають півсферичні виступи. У придонній частині інколи є ряди підтрикутних ямок. Таке декорування відоме з Білева в Погоринні [Пелещишин, Позіховський, 1998, с. 74, 75].

Поселення в ур. Дубова (Хорів) розміщене на піщаній дюні (300 x 100 м). Тут знайдено фрагменти дна чаші.

Гоща-Вербковиця. Кераміка культури Вербковиця-Костянець має своєрідні особливості. М. Пелещишин серед її визначальних ознак називає більшу домішку піску, меншу шамоту, не так дбайливо оброблену поверхню (порівняно з пізнішими пам'ятками Зимне-Злата або волино-люблінської культури (ВЛК)). Ю. Захарук маліцьку культуру (пам'ятки Гоща-Вербковиця) характеризує так: кераміка виготовлялася з відмуленої глини з домішками піску (Могиляни, Гоща, Вербковиця), товченого граніту або шамоту. Поверхня ангобувалася, лощилася, прогладжувалася. Кераміка Гоща-Вербковиця вирізняється бідністю орнаментатії – в основному це невеликі ямки на перегині корпусу та біля основи вінець. Рельєфний орнамент представлений загостреними або округлими наліпами, валиками з насічками [Захарук, 1961, с. 214-216] (Рис. 11).

Голишів. Під час розкопок Г. Охріменка 2004-2006 рр. на поселенні Голишів одержано значну колекцію кераміки маліцької культури – близько 300 фрагментів, а також дві повністю відреставровані О. Романчуком посудини (Рис. 12; Рис. 13). Перша з них – горщик, розміри якого такі: висота – 17,4 см, діаметр вінець – 20,6 см, діаметр дна – 10,7 см. Нижче від зрізу вінець нанесено неглибокі нігтеві відтиски, сконцентровані в дев'ять груп, у кожній з яких є по 6, 6, 5, 6 (?), 6 (?), 8, 6, 6, 6 відтисків. Можливо,

кількість ямок була не випадковою, а мала певну символіку. Повтор з п'яти (або й семи) відтисків у кількох місцях вказує на це. Виріб старанно вирівняно з обох боків аж до блиску, але видно неглибокі сліди прогладжень навскіс. Колір переважно сірий з темно-сірими плямами. Черепок міцний, на зламі одноколірний. Домішка складається з невеликої кількості піску та дрібного шамоту (Рис. 13:1).

Інший горщик більших розмірів, але подібної форми: висота – 25 см, діаметр вінець – 25,2 см, діаметр дна – 12,2 см. Поверхня темно-сіра з синюватим відтінком, вирівняна або потріскана від випалу. На зламі черепок одноколірний – сірий. Домішка в тісті складається з піску та дрібно товченого шамоту. Форма посудини конусоподібна, присадкувата. Діаметр горловини дорівнює висоті. Вінець дещо вужчі від максимальної ширини посудини, край їх звужено-заокруглений. На 3,5 см нижче від зрізу вінець нанесено ряд суцільних, глибоких відтисків нігтя (Рис. 13:2). Крім горщиків, на площі поселення Голишів виявлено такі керамічні вироби маліцької культури: миски, амфори, блюдця (можливо, покритишки?), кухлі, чаші з піддоном, кухлики. Складається враження, що серед форм переважають миски-чаші та горщики. Елементи декору – ряди нігтевих відтисків, округлих або видовжених ямок (останні, як у культурі лінійно-ямкової кераміки); відтиски або карбування по краю вінець, донець; ямки на денцях; псевдоручки зі здвоєних або потрійних валиків під зрізом вінець; валики різної форми, прикріплені на тулубі; ряди овальних, видовжених вдавлень під краєм вінець в один або два ряди; масивні дугоподібні ручки; вертикальні насічки на перегині тулуба; вертикальні та горизонтальні видовжені валики з поперечним карбуванням на них; відтиски краєм нігтя, що утворюють ряди скобок тощо [Охріменко, Скляренко, 2007, рис. 14: 4; рис. 23: 2; рис. 24: 1, 2; рис. 28: 1-3].

Торчин. В. Коноплю та С. Ревуцьким із зборів біля Торчина представлено невелику, проте виразну колекцію кераміки. Тут є чаші, амфори, горщики, чарки. Ці вироби прикрашені округлими або сплющеними гудзками, рядами дрібних горизонтальних наколів, скобоподібних відтисків, рядів косих насічок, прокреслених ліній, підокруглих ручок [Конопля, Ревуцький, 1998, рис. 1] (Рис. 7).

Луцьк-Луг. Комплекс кераміки з ранньомаліцької пам'ятки Луцьк-Луг залишається маловивченим [Конопля 1990, с. 12, рис. 3: 6-8, 13, 14]. Є певний сумнів, чи матеріали належать до одного періоду. Серед форм тут наявні миски, дворучні вази, амфори (?), горщики. Орнаментованість окремих фрагментів порівняно з іншими пам'ятками МК досить різноманітна. Тут бачимо ряди овальних, округлих відтисків, “паркетного” декору, обрамленого рядами ямок, як у баденській культурі, прокреслених ліній, нігтевих вдавлень по зрізу вінець тощо. Все-таки складається враження змішаності комплексу – крім кераміки МК тут, імовірно, наявні матеріали ВЛК. За 0,7 км на південь від пам'ятки Луцьк-Луг на невеликих підвищеннях серед заплави Стиру відомі сліди поселень цієї культури (Рис. 16).

Бодаки. У фондах та в експозиції Кременецького краєзнавчого музею зберігаються матеріали з розкопок Олександра Миколайовича Цинкаловського в с. Бодаки. Виявлення та дослідження цієї пам'ятки стало значною подією в археології. З часу її розкопок (1938 р.) починається період дослідження трипільської культури на Волині. Поселення в Бодаках виявилось нерядовим. Вже в післявоєнний період та останнім часом тут постійно працюють міжнародні експедиції з участю російських (Н. Скакун – керівник групи), українських, французьких, болгарських фахівців. Особливістю пам'ятки є її місцеположення поряд з родовищами високоякісного волинського кременю. Майстри, які тут проживали, з нього виробляли пластини – заготовки для знарядь, що поширювалися на сотні кілометрів – в басейн Дніпра на схід, до Дунаю – на захід. О. Цинкаловським в часописі опубліковано матеріали з розкопок Бодаків. Мальований трипільський посуд подано в кольорі [Cynkałowski, 1969, s. 225].

Унікальність старожитностей Бодаків пояснюється й іншими обставинами: крім трипільського посуду, першовідкривачем тут зібрано матеріали ще однієї культури раннього мідного віку – маліцької, відомої й під іншими назвами, зокрема лендельської костянецького етапу. Лише показових (діагностичних) уламків МК зібрано тут біля 30. Це переважно фрагменти вінчиків і бічних частин мисок та чаш середніх розмірів – висотою 13 см, діаметром верхньої частини – 18-25 см. Вони

виготовлені з глини, що містить невелику домішку дрібнотовченого посуду (шамоту) та піску. Поверхня добре вирівняна й має сіро-коричнєве забарвлення. Вироби прикрашені скромно: на зрізі вінець карбування поперечними вдавленнями, ряд горизонтальних вдавлень в середній, найбільш розширеній частині тулуба, а також пластичні наліпи різної форми. Раніше на цю групу виробів не звертали увагу – їх відносили до трипільської культури. Проте дослідниками Я. Фітцке, Ю. Захаруком, М. Пелешишиним, І. Свешніковим, В. Коноплею, Д. Козаком, О. Позіховським, С. Ревуцьким, Г. Охріменком в різні роки одержано (під час розкопок та розвідок) значні колекції матеріалів, які відносять до лендель-полгарського культурного кола, що дає можливість виокремлювати кераміку МК з-поміж інших матеріалів (Рис. 17). Згадані дослідники вивчали, зокрема, такі пам'ятки вихідців з Подунав'я та басейну Вісли, як Амбуків, Зимно Володимир-Волинського району, Торчин, Городок, Голишів Луцького району Волинської області, Ярославичі Млинівського району (Рис. 18; Рис. 19), Листвин, Костянець Дубнівського району Рівненської області.

Вивчення лендель-полгарських пам'яток належить до пріоритетних (так само, як і трипільських) завдань європейської науки. Рівень розвитку цих племен V – IV тис. до н. е. визначається як протоцивілізаційний (Рис. 20). Їх називають ранньоземлеробськими спільнотами. Значний внесок у вивчення пам'яток МК зроблено завдяки науковим розробкам Анни Закостельної, Яна Гурби, Славомира Кадрова, Миколи Пелешишина, Віталія Коноплі та ін. Наявні матеріали маліцької культури є свідченням значної заселеності волинських земель у ранньому енеоліті. Подальше вивчення особливостей керамічного комплексу цих етноісторичних груп дозволить ідентифікувати нові пункти на траєкторії обживання Волині, встановити подібність з розселенням племен у Подунав'ї, ймовірні точки зіткнення з трипільським населенням, еволюцію форм і декору кераміки МК в часі та просторі.

Література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо). – К. : Наук. думка, 1990. – 189 с.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наукова думка, 1981.
3. Бандрівський М., Крушельницька Л. Відкриття поселення класичної фази малицької культури у Верхньому Подністров'ї // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССХІV. – С. 441-452.
4. Захарук Ю. Археологія Української РСР. – К. : Наукова думка, 1971.
5. Захарук, 1961, с. 214-216.
6. Конопля В. Лендельская культура // Археология Прикарпатья Волыни и Закарпатья. – К.: Наук. думка, 1990. – 185 с.
7. Конопля В., Ревуцький С. Поселення малицької культури Торчин-Замчисько // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 61-73.
8. Кухаренко Ю. Из разведок на Волыни //КСИИМК. – М., 1958. – Вып. 72. – С. 84.
9. Нариси культури давньої Волині / За заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – 600 с.
10. Охріменко Г., Скляренко Н. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – 740 с.
11. Пелещишин М. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин. – Львів, 1997. – 78 с.
12. Пелещишин М. Раскопки у с. Костянец на Волыни // АО. – 1967. – М., 1968. – С. 199.
13. Пелещишин М. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наук. думка, 1974.
14. Пелещишин М., Позіховський О. Поселення лендельської культури біля с. Хорова у середньому Погоринні // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, ЛДУ, 1998. – Вып. 3. – С. 73-84.
15. Пелещишин М., Чайка Р. Раскопки у с. Листвин на Волыни // АО. – 1971. – М., 1972. – С. 314.
16. Плещи шин М. Нові матеріали до археологічної карти Волині // МДАПВ. – 1961. – Вып. 3. – С. 140-141.
17. Позіховський О. Поселення лендель-полгарської культурно-істо-

ричної спільності в м. Острозі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, ЛДУ, 1998. – Вип. № 3. – С. 85-92.

18. Позіховський О. Л., Самолук В. О. Енеолітичний кремацийний могильник в околицях Острога на Західній Волині // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 28-41.

19. Cynkałowski A. Materiały do pradziejow Wołyni i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s.

20. Cynkałowski A. Osedee kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne. – Warszawa, 1969. – Т. XXXIV. – З. 2. – С. 225.

21. Glosik J. Wolyńsko-podolskie materialy z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Panstwowym muzeum Archeologicznym w Warszawie // MS. – 1962. – Kraków, 1962. – Т. 8. – С. 316.

22. Kaczanowska M. Ceramika kultury malickiej z Krakowa Nowej Huty // Kultura malicka / Red. I. K. Kozłowski. – Kraków, 1996. – С. 5-29.

23. Kadrow S. Faza rzeszowska kultury malickiej // Faza rzeszowska kulturu malickiej. – Kraków, 1996. – С. 51-70.

24. Kadrow S. O. Osada neolityczna na stan. nr. 16 w Rzeszowie na Osiedly Piastow // Spr. Arch.– 1990. – Т. 41. – С. 9-76.

25. Kadrow S., Zakościelna A. An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Malopolska and Western Ukraine // Baltic-Pontic Studies.– 2000. – Vol. 9. – С. 187-255.

26. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, Woj. Lublin w latach 1935-1937 oraz 1939 // Archeologia Polski. – 1939. – № 5. – С. 39-60.

27. Zakościelna A. Las Stocky, stan. 7, gm. Końskowola, woj. Lubelskie // Spr. UMCS. – 1984. – С. 3-6.

28. Zakościelna A., Gurba J. Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wolyńskiej // Archeologia Polski środkowowschodniej. – 1997. – Т. II. – С. 201-209.

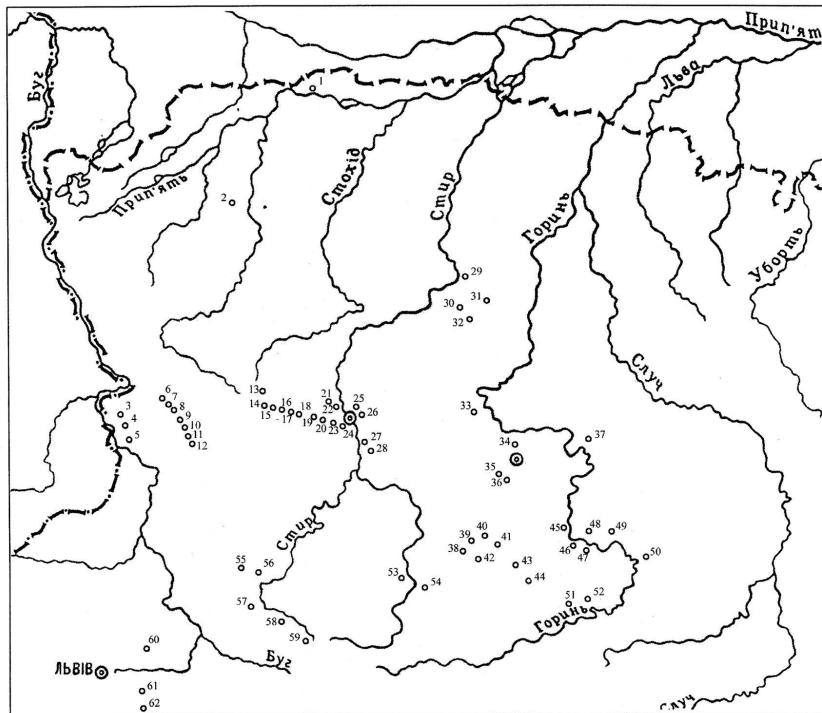

Рис. 1. Пам'ятки (поселення та окремі знахідки) малицької (МК) та волино-люблінської (ВЛК) культур на Волині (за Г. Охріменком, І. Маркусом): 1 - Ветли; 2 - Гредьки; 3 - Амбукив; 4 - Лежниця; 5 - Морозовичі; 6 - П'ятидні; 7 - Федорівка; 8 - Володимир-Волинський; 9 - Зимно; 10 - Черчичі; 11 - Сілець; 12 - Бубнів I (Бубнів II, Маркостав); 13 - Торчин; 14 - Валентинів; 15 - Сьомаки; 16 - Городок; 17 - Гірка Полонка; 18 - Голишів I; 19 - Голишів II; 20 - Коршівець; 21 - Антонівка; 22 - Рокині; 23 - Новостав; 24 - Луцьк-Красне I (Луцьк-Красне II); 25 - Лище; 26 - Луцьк-Гнідава; 27 - Яловичі; 28 - Малі Дорогостаї; 29 - Мала Осниця; 30 - Майдан-Липно; 31 - Великий Мідськ; 32 - Липно; 33 - Білів; 34 - Тютьковичі; 35 - Зозів I; 36 - Зозів II; 37 - Гоща; 38 - Острів I; 39 - Острів II; 40 - Мирогоща; 41 - Костянець; 42 - Сапанів; 43 - Острів; 44 - Листвин; 45 - Бродів; 46 - Хорів; 47 - Розваж; 48 - Могиляни; 49 - Кургани; 50 - Вельбівно; 51 - Зіньки; 52 - Вілія; 53 - Лішня; 54 - Білокриниця; 55 - Павлів; 56 - Нестаничі; 57 - Кам'янка Бузька; 58 - Ракобути; 59 - Йосипівка; 60 - Кукезів; 61 - Звенигород; 62 - Колоколен

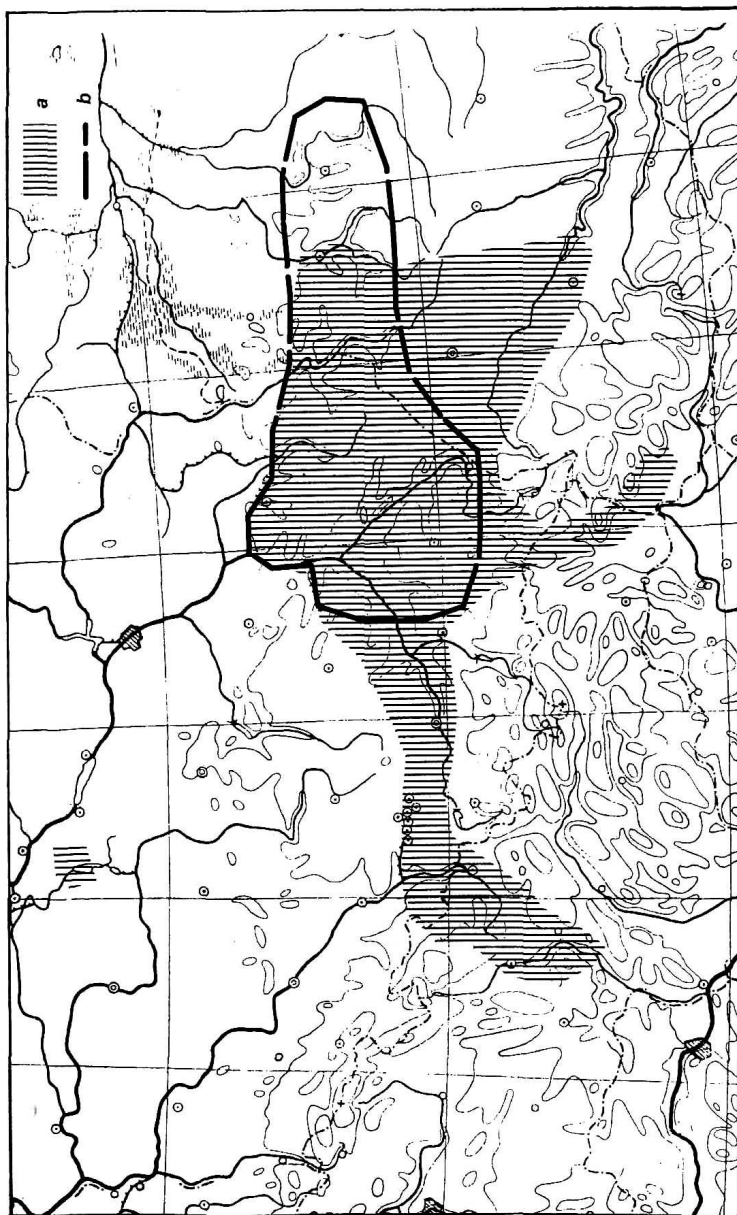

Рис. 2. Поширення мальцької культури у класичній (а) та жешовській фазах (b) (за А. Закостельною)

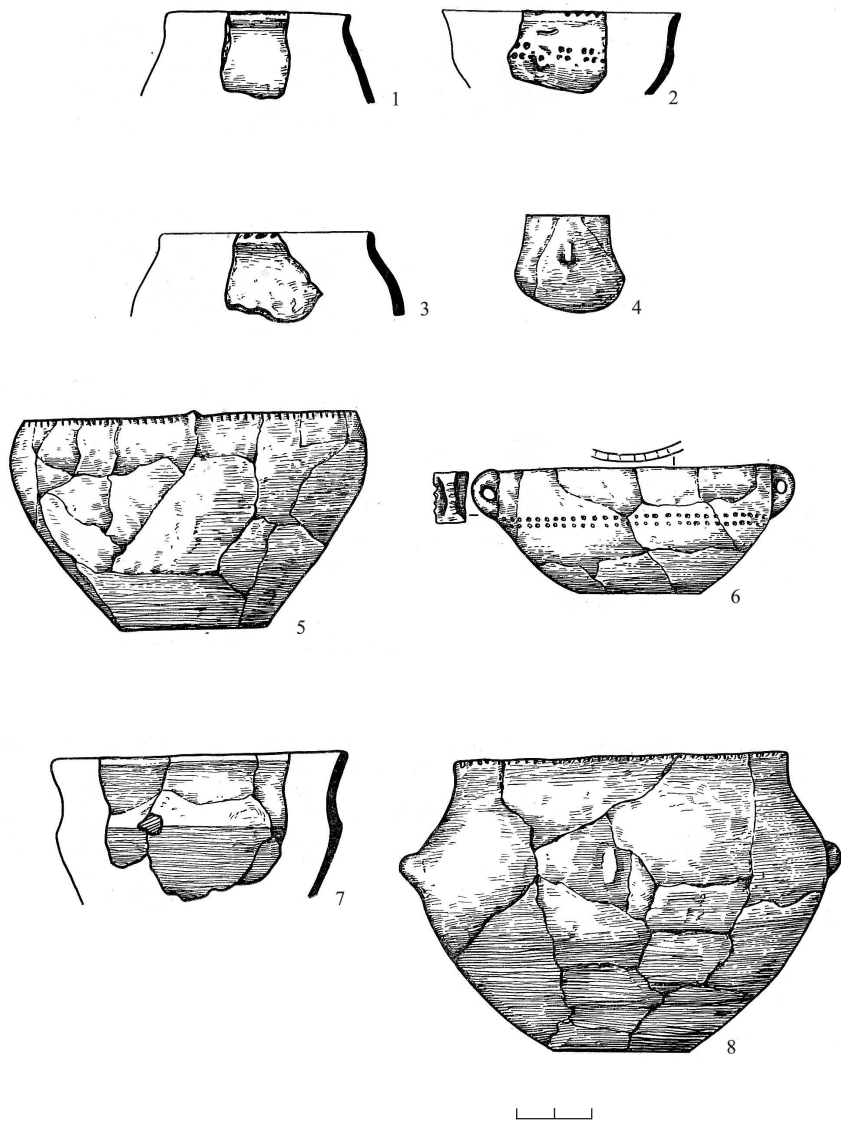

Рис. 3. Костянець Дубнівського р-ну Рівненської обл. Посуд МК

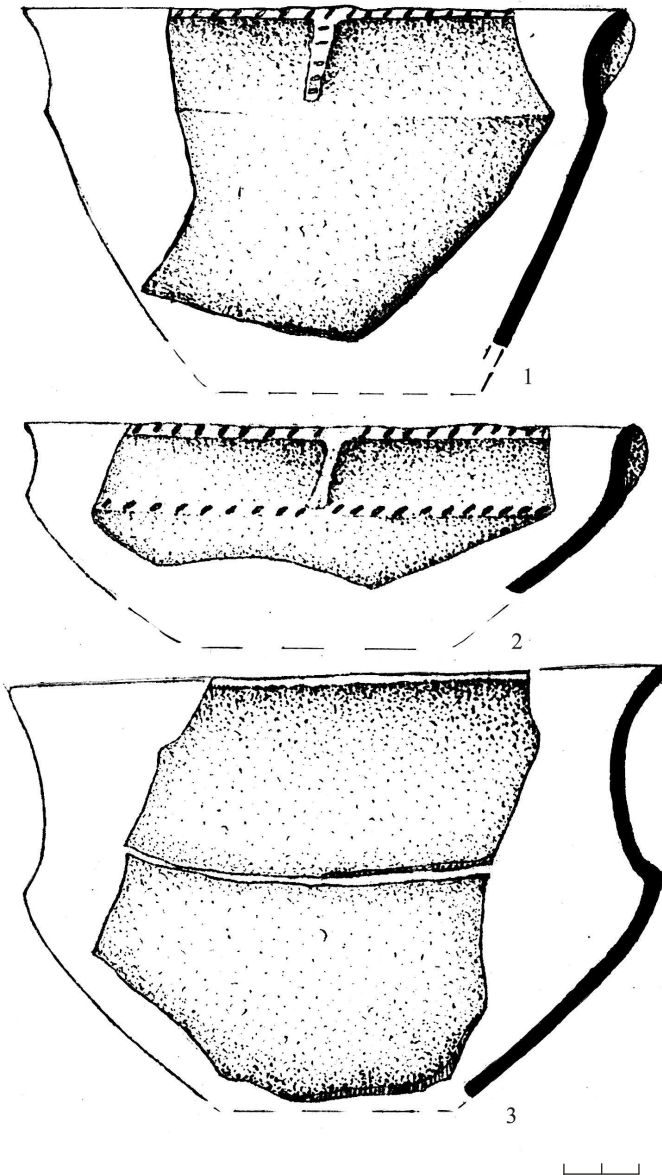

Рис. 4. Листвин (уроч. Протереб) Дубнівського р-ну Рівненської обл. Фрагменти кераміки МК (за М. Пелецишиним)

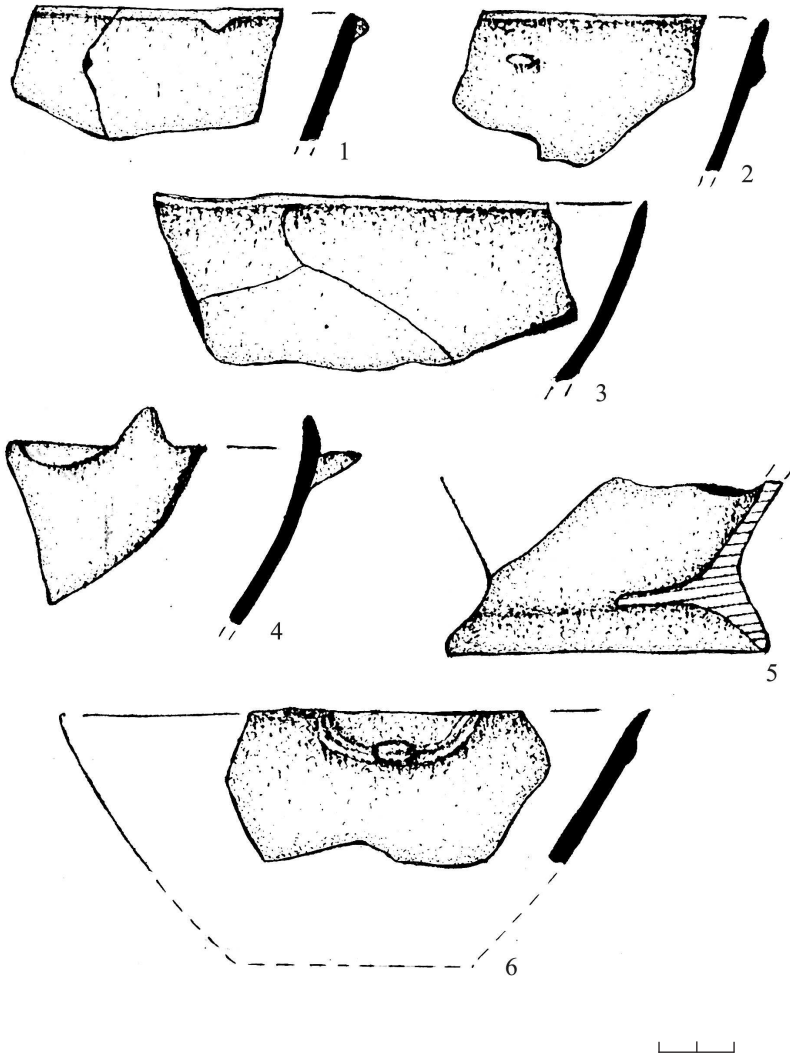

Рис. 5. Листвин (уроч. Гострий Горб) Дубнівського р-ну Рівненської обл.
Фрагменти кераміки МК (за М. Пелецишиним)

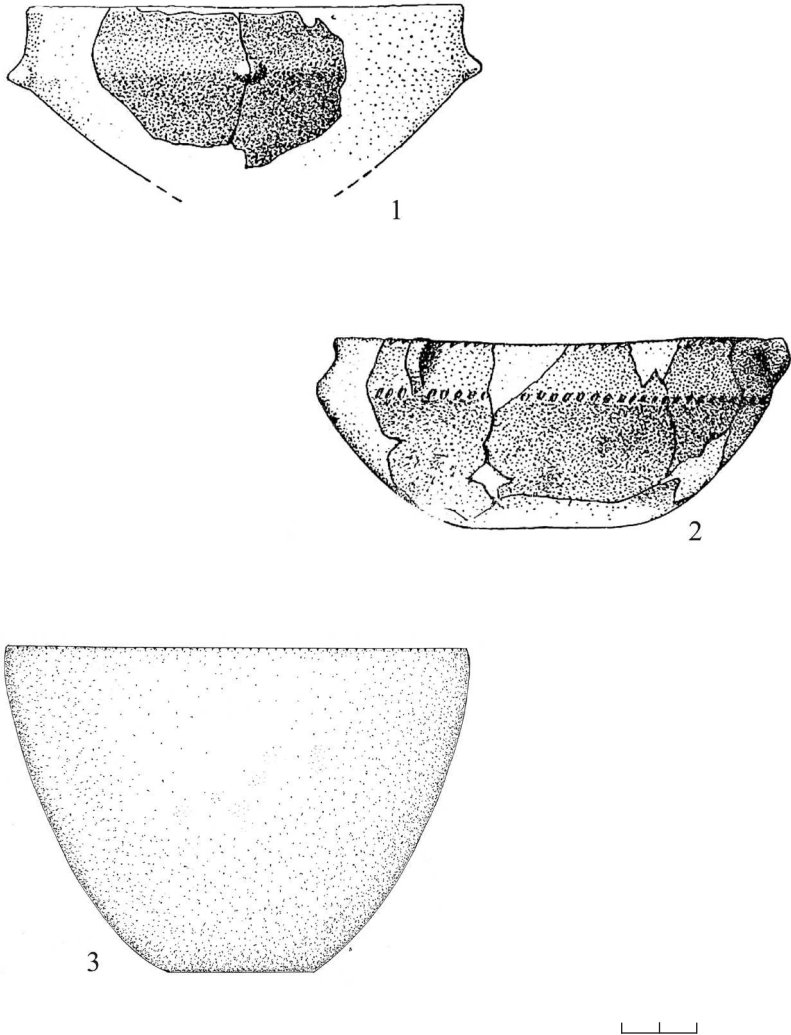

Рис. 6. Могиляни Острозького р-ну Рівненської обл. Кераміка МК:
1-2 – за І. Свешніковим (без масштабу), 3 – за Г. Охріменком

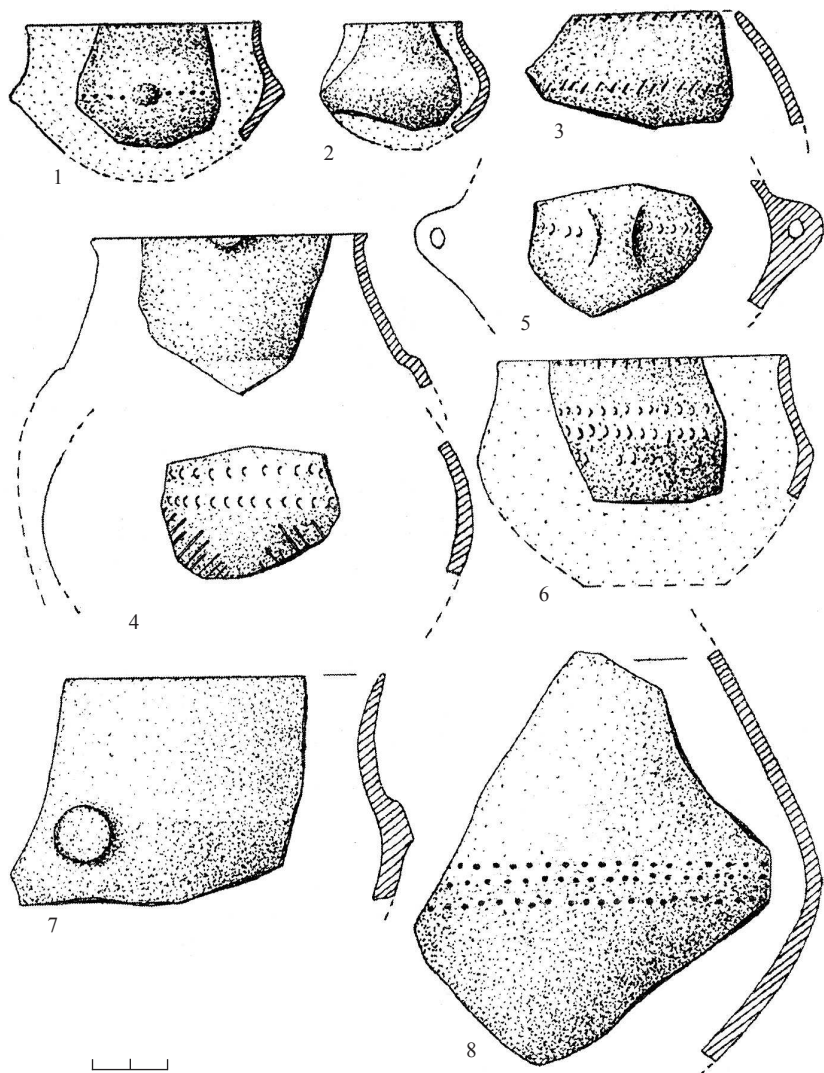

Рис. 7. Торчин Луцького р-ну Волинської обл. Фрагменти кераміки МК (за В. Коноплею, С. Ревуцьким)

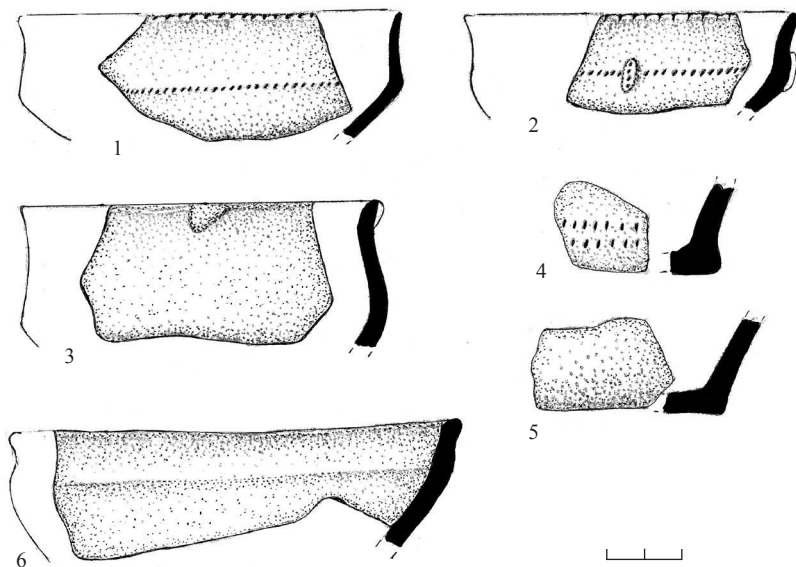

Рис. 8. Хорів (уроч. Ожогоща) Острозького р-ну Рівненської обл. Фрагменти кераміки МК (за М. Пелещишиним)

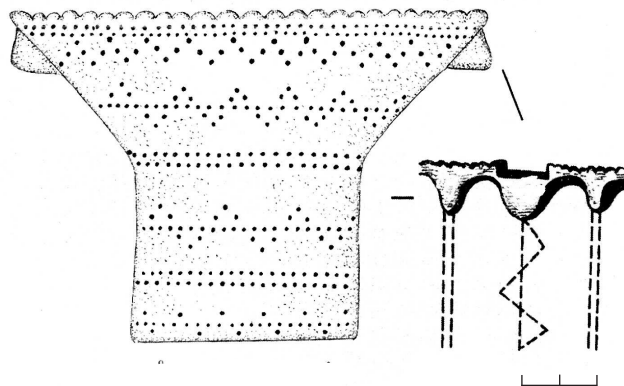

Рис. 9. Ритуальна (поховальна ?) посудина МК з Хорова (за М. Пелещишиним)

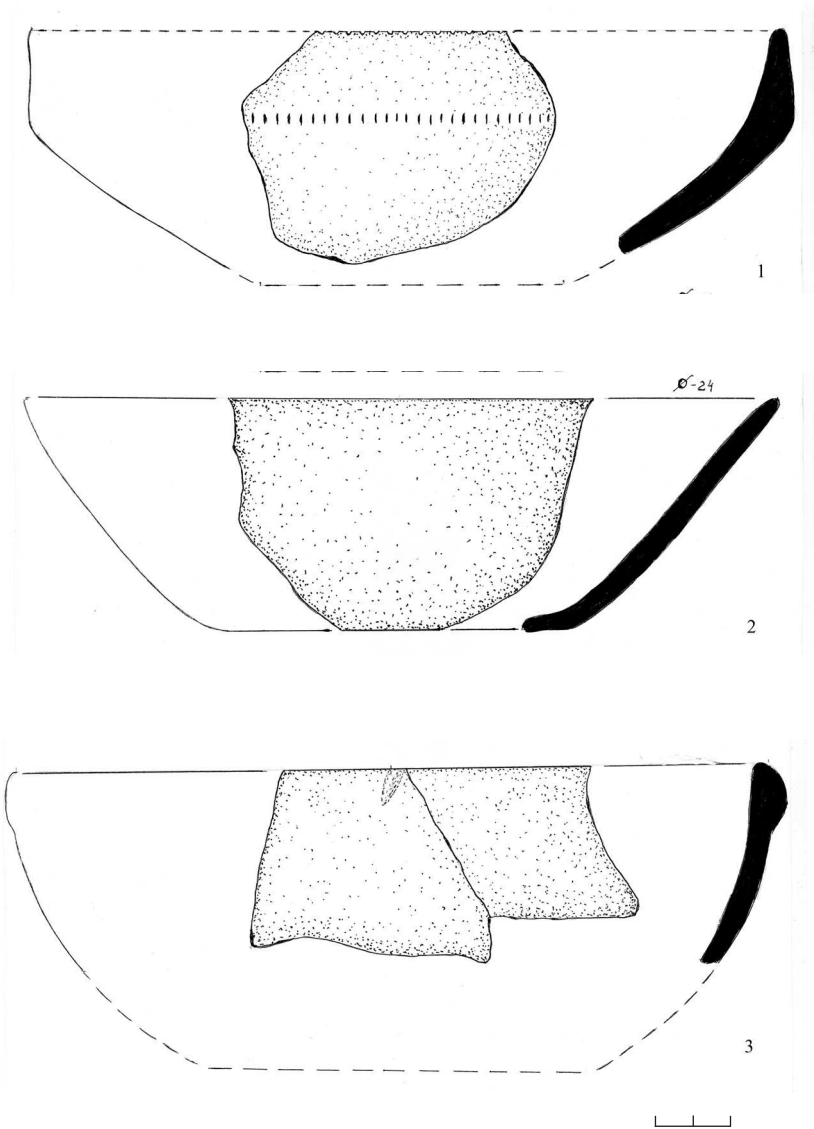

Рис. 10. Баїв-Острів. Реконструкція мисок МК та ВЛК (за Г. Охріменком)

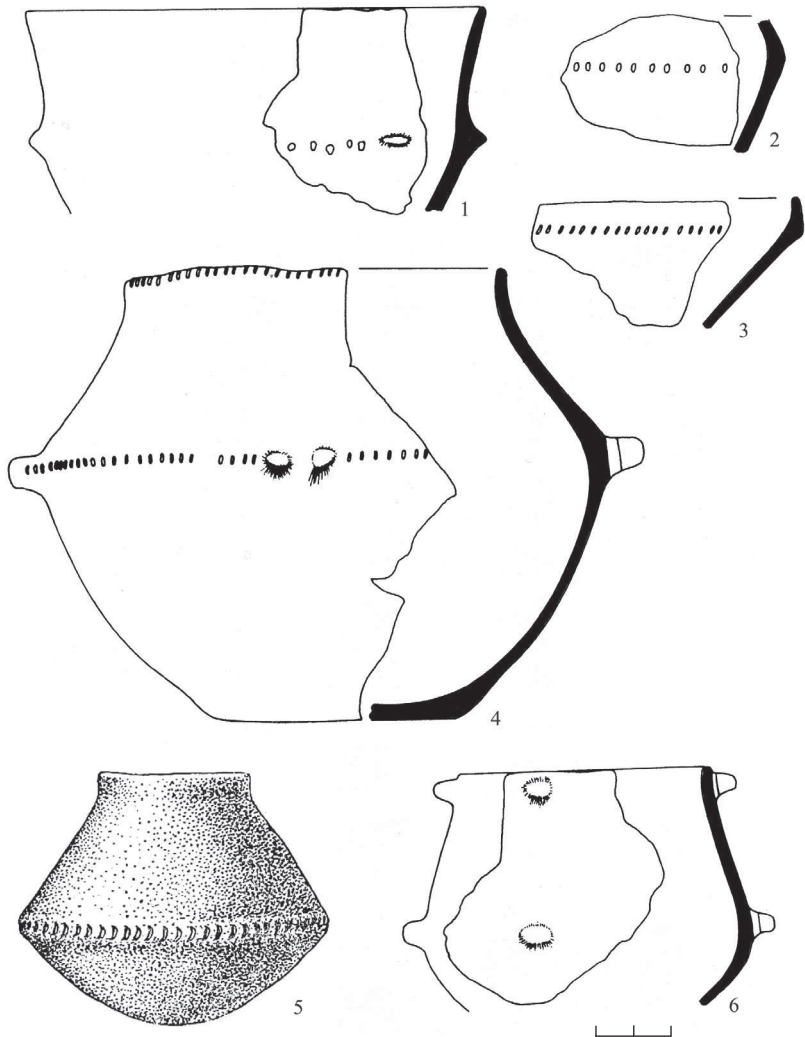

Рис. 11. Матеріали фази 2а з Вербовіце
(за Й. Глосіком, В. Сладковським, І. Свешніковим)

Рис. 12. Голишів. Кераміка МК
(фото Г. Охріменка)

Рис. 13. Острів. Розкопки І. Сवेशнікова,
експозиція Рівненського історичного
краєзнавчого музею (фото І. Маркуса)

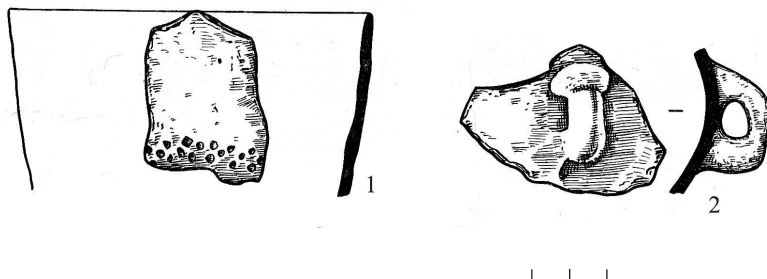

Рис. 14. Білів Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти кераміки МК.
Розкопки В. Ауліха

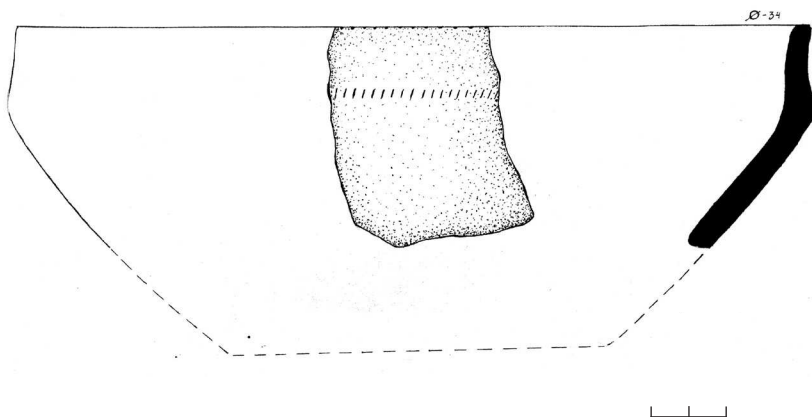

Рис. 15. Реконструкція миски МК з Гнідави (за Г. Охріменком)

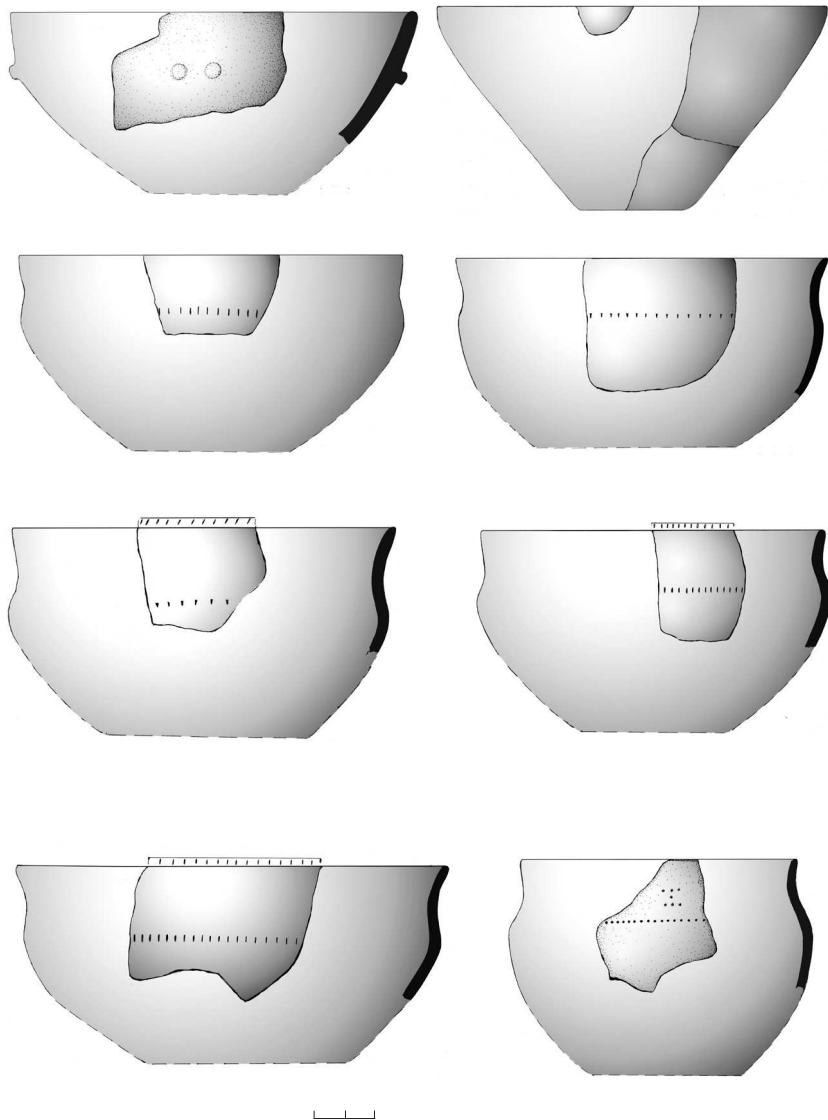

Рис. 17. Бодаки. Кераміка МК (за Г. Охріменком, Н. Скляренко)

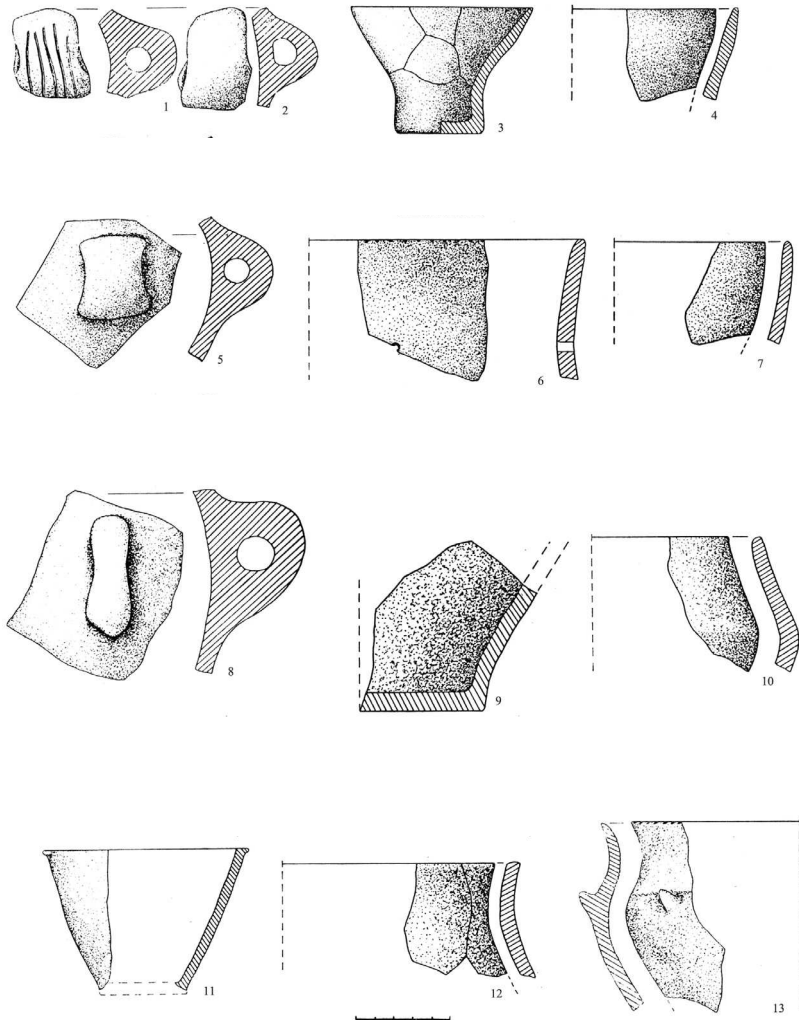

Рис. 18. Ярославичі I. Фрагменти кераміки МК (за В. Коноплею)

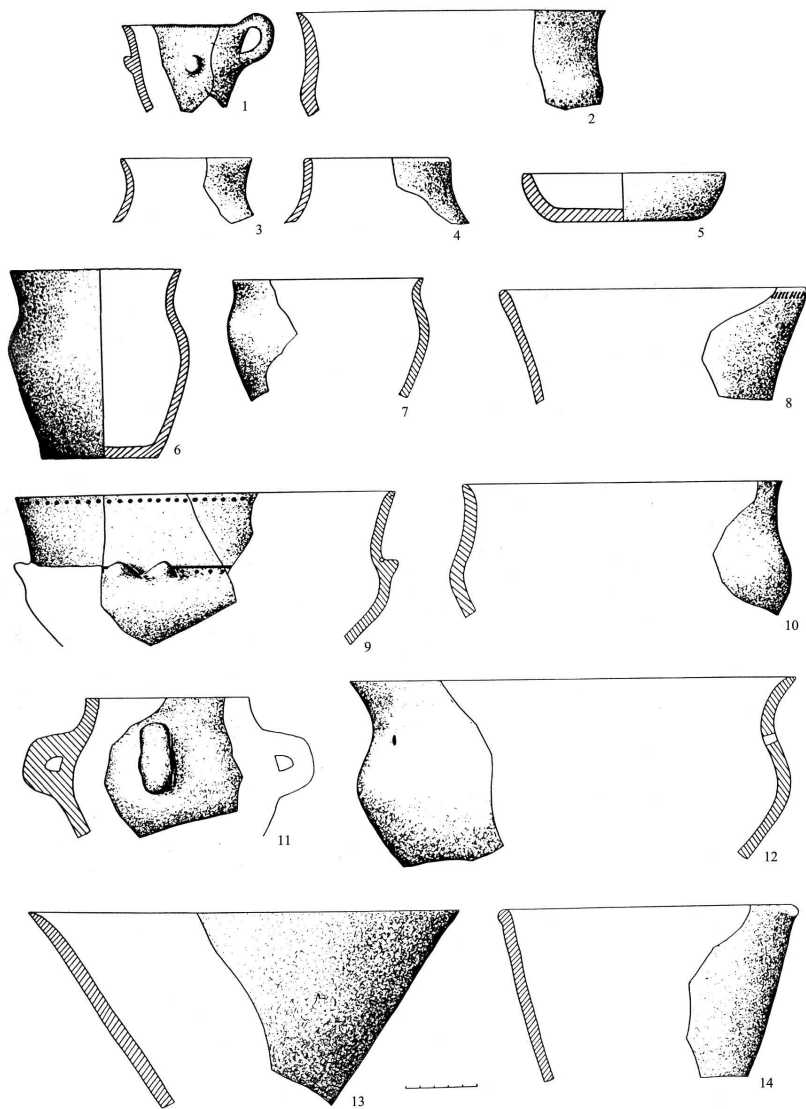

Рис. 19. Ярославичі I. Фрагменти кераміки МК (за В. Коноплею)

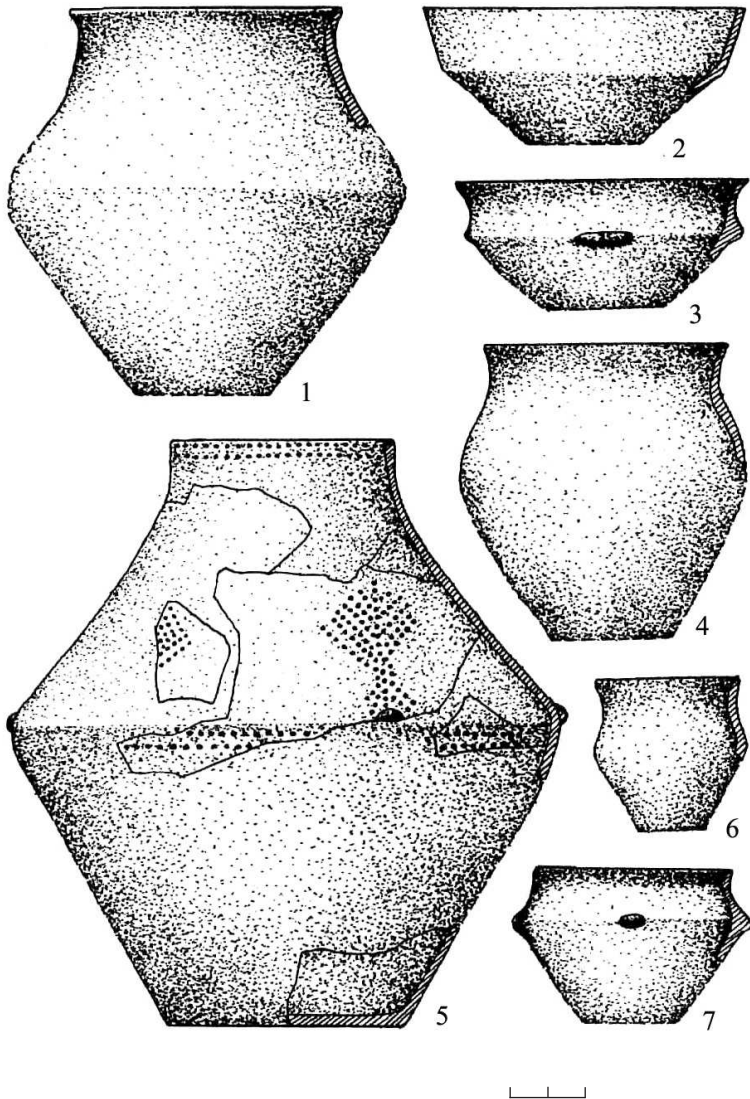
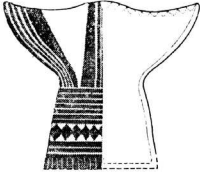

Рис. 20. Винники-Лазки. Кераміка МК (за В. Коноплею)

КЕРАМІКА РАННЬОЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ ВОЛИНО-ЛЮБЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (історія, типологія, художні особливості)

З 4700-4500 рр. до н. е. на лесових землях Волині з'явилися нащадки вихідців із Подунав'я (земель сучасної Чехії, Словаччини, Угорщини) – носії маліцької (МК), а пізніше волино-люблінської культури (ВЛК). Час їхнього перебування в басейнах Стиру, Горині, Західного Бугу тривав понад тисячу років. Поселень та поховань ВЛК у басейні Стиру та його лівобічного доплаву – Черногузки відомо чимало: Голишів (розкопки М. Пелещина, Г. Охріменка, О. Позіховського), Гірка Полонка, Городок (роботи Д. Козака), Малі Дорогостаї, Ярославичі (розкопки В. Коноплі), Полонка, Коршівець, Коршів (розвідки В. Коноплі, Г. Охріменка, С. Ревуцького), Новостав та інші. Близько розташовані одне від одного в радіусі 15 км такі поселення ВЛК, як Луцьк-Гнідава, Луцьк-Луг (ур. Красне) (маліцька та ВЛК-?), Полонка, Голишів, Коршівець, Гірка Полонка (ур. Низ), Гірка Полонка II, а по сусідству – Цеперів, Городок-Пасовище, Коршів (біля церкви), Коршів-Липовець (поблизу ферм с. Баїв). Безперечно, не всі вони є синхронними.

На сьогодні на території Західної Волині відомо приблизно 20 пам'яток ВЛК та накопичено достатньо археологічних матеріалів. Це дає можливість докладніше вивчати прояви матеріальної культури носіїв ВЛК, зокрема однієї з найбільш діагностичних категорій – кераміки. Пам'ятки ВЛК раннього мідного віку Волині справді виявляються досить загадковим етнокультурним явищем. У дослідженнях послуговуються різними назвами цього поняття: любельсько-волинська культура мальованої кераміки (за термінологією польських археологів) або лендельська (зимненського етапу – за В. Коноплею [Археологія Прикарпаття..., 1990, с.4-17]), лендель-полгарська культурно-історична спіль-

ність, Зимне-Злота (за Ю. Захаруком [Захарук, 1971, с. 214-216]) чи Гоща-Вербковиця (за М. Пелешишиним [Пелешишин, 1974, с. 107-116]). Різnobій у термінології певною мірою відображає недостатню вивченість такого етнокультурного явища давньої історії Волині, яким була волино-люблінська культура. Кожен із дослідників, досліджуючи пам'ятки цієї культури (Юрій Захарук [Захарук, 1971], Микола Пелешишин [Пелешишин, 1974], Ігор Свешніков [Археология Прикарпаття..., 1990; Археология Прикарпаття..., 1987], Віталій Конопля [Конопля, 1990], Олександр Позіховський [Позіховський, 2006; Позіховський, 2005], Анна Закостельна [Zakościelna, 1996], Ян Гурба, Славомір Кадров [Prähistoria ziem..., 1979] та інші) вкладає в них своє розуміння і зміст. Складність та феномен вищезазначеного культурно-історичного явища пояснюється багатьма причинами:

1) різні культури наддунайського походження, що виникали на теренах сучасних Угорщини, Словаччини, Чехії та сусідніх з ними територій, подібно до культури лінійно-стрічкової кераміки, мігрували по Європі в різних напрямках;

2) всі ці різновекторні переміщення супроводжувалися етнічними контактами та змішуваннями аборигенного й автохтонного населення; внаслідок цього кожна з груп одержувала власне етнографічне обличчя, дещо відмінне від початкового та інших споріднених;

3) етнічні процеси відбувалися порівняно довгий час, на територіях, часто значно віддалених одна від одної, і тому чітко визначити культурну належність, походження, хронологічні межі існування окремих спільнот дуже складно. На теренах західної України, напевно, можна виділити три регіони, де розвивалося прийшло наддунайське населення: Закарпатський, Придністровський, Західно-Волинський. У межах Західної Волині, бачимо відмінні комплекси кераміки з багатоманітними рисами: мальованою поверхнею (в червоний або білий колір), своєрідною орнаментациєю. Взяти хоча б поселення Луцьк-Красне, Голишів, де наявний скромний декор або майже повна його відсутність;

4) недостатня вивченість ранньонеолітичних матеріалів Волині пояснюється, крім того, неповнотою публікацій раніше від-

критих комплексів або взагалі незадовільним станом джерельної бази;

5) причини ще, можливо, в дещо схематичних підходах до історії заселення та шляхів міграцій населення на волинських землях. Спрощена картина залюднення Волині така: з басейну Дунаю на Краківщину, Сандомирщину доходять нові культурні впливи, які поступово приводять до формування маліцької культури. На основі останньої на теренах Малопольщі та Волині розвинулася волино-люблінська культура. Проте рух енеолітичних груп лендель-полгарської традиції міг відбуватись і прямо на схід – в Потисся через Карпатські перевали, від Краківщини в напрямку Пшемисля і далі на схід – до Подністров'я, потім на північ – у бік Волині. Цей напрямок супроводжувався взаємодією мігрантів з трипільським населенням басейну Дністра. Як наслідок, могли бути етнічно змішані громади, що зберігали притаманний їм посуд та інші етнографічні ознаки. Можливо саме цей етап співжиття демонструє унікальна пам'ятка Острог-Земан, детально досліджена О. Позіховським та В. Самолюком, яка, на думку А. Закостельної, не належить до волино-люблінської культури (усна інформація).

Для з'ясування особливостей кераміки ВЛК звернемося до витоків цього явища. Обґрунтовуючи поняття “лендельська культура” або “коло лендельських культур”, варто згадати, що перші знахідки цього типу походять з Угорщини (Ленд'ел біля Канпошвару). Коло лендельських культур склалося з таких груп та культур, як: 1) група Лужянки; 2) група Aszod; 3) група Zengovarkony (трансдунайська); 4) культура словацько-моравської мальованої кераміки (раніше вживаний термін – моравської розписної кераміки); 5) група самбожецько-опатовська, група Сводін, а також культура маліцька, яка належить до полгарського кола [Kozłowski, Kozłowski, 1977, s. 270-271].

Питання історії складання культур ранньоенеолітичних племен середнього Подунав'я, Південної Польщі (Західної Волині також) складне для розв'язання і тепер. Тут, очевидно, мала місце “багатокомпонентність” під час формування їх субстрату з переважанням у певні періоди різних впливів [Zakościelna,

1996, с. 201-209; Kozłowski, Kozłowski, 1977, с. 270-272]. Коло лендельських культур виникло на основі железовської групи (Словаччина, Угорщина) [Титов, Эрдели, 1980]. У період розвитку горизонту I еволюціонують угорські групи лендельської культури та моравсько-словацька культура мальованої кераміки. Впливи на північ останньої призводять до утворення самбожецько-опатовської групи при участі полгарських елементів. На етапі горизонту II помітний розвиток груп в Моравії та Східній Словаччині. Матеріали горизонту III показують, що на цій території розвивається “молодша кераміка, мальована на біло” [Kozłowski, Kozłowski, 1977, с. 270-272].

Господарство. Населення ВЛК перебувало на волинських лесових землях за сприятливих природних умов – теплий, вологий клімат. Багатий рослинний і тваринний світ зумовлювали благодатні обставини екзистенції прийшлому населенню. Основним напрямком господарства носіїв ВЛК було землеробство та скотарство. Свідченням землеробства є знахідки зернівок пшениці (двозернівки), дворядного ячменю, жита, а також мотик з рогу, крем’яних вкладнів до серпів, зернотерок тощо [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 4-15]. Домашнє стадо складалося з великої рогатої худоби, овець, кіз, собаки, коня (поселення Лище). Одночасно зі скотарством та землеробством племена ВЛК (групи Костянець-Зимно) займалися мисливством, риболовлю, збиральництвом. Із мисливством пов’язані знахідки наконечників стріл та кістки диких тварин, збиральництвом – рештки диких яблук, рибальством – кісточки риб [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 4-15]. З імпортованої міді майстри ВЛК виготовляли знаряддя й прикраси. Про прядіння й ткацтво свідчать округлі та біконусоподібні прясла [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 29, 37-38].

Особливості керамічного комплексу ВЛК. Значне місце в господарстві населення Західного Полісся займало виготовлення глиняного посуду, що було зумовлено побутовими потребами, наявністю великих покладів глин на цій території. Кераміка ВЛК вирізняється своєрідністю виготовлення. За спостереженнями Ю. Захарука, сировиною були відмулена глина та пісок [Захарук, 1971, с. 218]. М. Пелешин також відзначав високу майстер-

ність виготовлення виробів, наявність у кераміці піску та шамоту, добрий випал на вогнищі [Пелешин, 1974, с.109]. Домішки в тісто складалася здебільшого з дрібнотовченого шамоту, піску, інколи – з грудочок вохри [Пелешин, 2004]. Без гончарного круга (хоча ймовірність його використання незаперечується) майстри-гончарі досягали правильних пропорцій, бездоганної обробки поверхні шляхом вирівнювання, лощення до блиску (посуд з Острова), ангобування (Луцьк-Красне, Баїв та ін.).

Типологія кераміки ВЛК. Відмінності кераміки різних територій особливо чітко помітні завдяки певним особливостям формотворення, а саме: приземкуватість або видовженість посудин, більша чи менша профільованість та положення місця найбільшого розширення тулуба – у середній, нижній частинах або верхній третині посудини. Хронологічні зміни вносять лише часткові корективи у формотворення посуду, що ґрунтується на традиціях використання, звичаях приготування та споживання їжі, обрядах. Значно швидше й виразніше змінювалася верхня частина – шийка і форма вінчика. За цими ознаками виділяють варіанти в межах типологічних підгруп і типів кераміки.

Визначення типології кераміки ВЛК зумовлене морфологічною класифікацією, яка спирається на функціональні й формотворчі засади. Для її всебічного аналізу (згідно з класифікацією М. Станкевича у декоративно-прикладному мистецтві) застосуємо таку диференціацію: вид – підвид – рід – типологічна група – типологічна підгрупа – тип – художній твір (виріб) [Станкевич, 1992, с. 25-29]. Глиняному посуду носіїв ВЛК властиве значне розмаїття типологічних груп, підгруп і типів (Табл. 1).

За технікою формотворення розрізняємо такі підвиди: ручне ліплення та, ймовірно, формування на гончарному крузі. На основі особливостей технологічного процесу формування, художніх ознак виробів, їхніх функціональних відмінностей було виділено такі родові форми – посуд, інші побутово-господарські речі, а також предмети ритуального призначення. Подальший поділ на типологічні групи, підгрупи і типи визначається зовнішніми формотворчими ознаками виробів, які дають уявлення про особливості кераміки ВЛК. На основі сформованої типології

можемо проаналізувати особливості формотворення виділених родів виробів, а також окремих типологічних груп, підгруп і типів та виявити, як конструкція пов'язана з функціональним призначенням.

Посуд. Посуд ВЛК утворює найголовніший рід кераміки й потребує детальної характеристики його складових типологічних груп (миски, горщики, глекоподібний посуд, дзбани, кубки) та їхніх підгруп (Табл. 1). Усі групи посуду об'єднує техніка творення – ручне ліплення. Ймовірно, населення ВЛК використовувало ручний (?) гончарний круг, підтвердженням цього є дуже якісно виготовлені керамічні вироби.

Миски. Миски представляють розгалужену типологічну групу кераміки ВЛК з такими типологічними підгрупами – миски, миски-чаші, черпаки. Типова посудина – миска – плавно розширюється від дна до вінець, має опуклий профіль стінок, без колінчастого зламу. Значна частина виробів характеризується стрімким розширенням до верху: із збереженням широкого діаметру вінець, миски набувають конічної форми.

Враховуючи пропорції зовнішнього абрису посудин на зібраних матеріалах із території Західної Волині виділяємо кілька типів мисок ВЛК: 1) миски півкулястої форми (Рис. 1; Рис. 2); 2) миски конусоподібної форми з прямими розхиленими стінками (Рис. 3); 3) миски з колінчастим зломом на тулубі (Рис. 4); 4) миски-покришки (Рис. 5).

Найпоширенішим типом на Західній Волині є миски півкулястої форми, співвідношення діаметра вінець (Двін.) до діаметра дна (Дден.) яких коливається від 2:1 до 2,5:1 см. Діаметр вінець становить 15-30 см (Рис. 1: 1-6). Частина таких мисок має два або чотири маленькі наліпні вертикальні чи горизонтальні валики-виступи на вінцях. Валики розташовані на одному рівні з вінцями або ледь виступають над ними і, ймовірно, є елементом декору (наприклад, посудини з Голишева, Баєва, Рованців) (Рис. 1: 1-2, 7-9; Рис. 2: 1-7, 13, 16). Аналогічні вироби відомі на території Польщі (Грудек Надбужний (Рис. 9: 8)). Унікальним зразком, що засвідчує функціональність ручок-виступів, є миска з Великого Мідська (Рис. 2: 12). Ручки-виступи на цій

посудині розташовані на вінцях і мають горизонтальні отвори, можливо, для підвішування над вогнем. У межах цього типу потрібно окремо виділити вироби з пелюсткоподібними вінцями, які можемо розглядати як морфологічну трансформацію наліпів на вінцях (Рис. 2: 14-16). У деяких екземплярах мисок цього типу наліпні елементи з вінець плавно переходять у стінки, утворюючи пелюсткоподібні вінця (Зимно). Така конструктивно-технологічна особливість вінець і в інших типологічних підгрупах мисок (мисках-чашах, чашах з піддоном (Рис. 6: 2, 4) тощо).

Поширений тип утворюють миски конусоподібної форми з прямими розхиленими стінками без колінчастого зламу (Рис. 3). У межах цього типу виділяємо підтипи, залежно від співвідношення висоти (Н) та діаметра вінець (Двін.): високі конусоподібні миски із співвідношенням (Н:Двін.) – 1:1,5-1:1,8 (Рис. 3: 1-7); середні конусоподібні миски (Н:Двін.) – 1:2,5-1:3,3 (Рис. 3: 8-14); конусоподібні миски-тарілки (Н:Двін.) 1:3,8-1:4,5 (рис. 3: 15-18). Зібрані матеріали з Західної Волині також засвідчують наявність горизонтальних або вертикальних наліпів на вінцях (Голишів, Луцьк-Красне, Баїв), у деяких посудинах чітко виділене денце (Рованці, Зимно, Голишів, Зубків) і ретельно опрацьована форма (Рис. 3:1-7, 13).

Нечисленними, проте дуже вишуканими, є миски конусоподібної форми з колінчастим зломом на тулубі (Рис. 4), аналоги яких відомі на території Польщі (Стжижув) (Рис. 9: 5). Стінки їх плавно без вигину піднімаються вгору і на відстані 3-4 см від вінець роблять колінчастий злам, над яким йдуть вертикально або дещо нахилиються до середини. Повністю збережена мініатюрна посудина такого типу походить з Хрінників (Рис. 4:4). Проте потрібно відзначити локальні відмінності, що виявляються у більшій округлості профілю стінок та більшому діаметрі денця виробів. Відхилені назовні вінця дозволяють простежити зв'язки з формотворенням пізніших макітроподібних посудин. Особливої уваги заслуговують глибокі миски, які для зручності по боках стінок мали дві або більше ручок (виступів). Їх використовували як допоміжний посуд, що слугував, імовірно, для приготування їжі. Нами знайдено миску такого типу – з округлим силуетом

стінок, пелюсткоподібними вінцями і двома ручками – в Голишеві (Рис. 4:6). З території Польщі (Стжижув) походить аналогічна посудина, проте дуже акуратно виготовлена (ймовірно, на примітивному гончарному крузі?), яка має, замість ручок у місці колінчастого зламу, чотири наліпні спіралеподібні валики (Рис. 4:7). Малі розміри знайдених виробів дозволяють гіпотетично говорити про їхнє ритуальне призначення.

Серед знахідок трапляються тарілкоподібні покоришки – конічної форми, низькі, з прямими стінками й рівним дном (Рис. 5). Розвиток покоришок, ймовірно, пов'язаний із розвитком “плечистих” посудин. Іноді на стінках покоришок є два або чотири округлих наліпи. Загалом миски могли використовуватись як покоришки. Така традиція побутує на території Волині та Волинського Полісся до сьогодні.

Миски-чаші як типологічна підгрупа належать до унікальних мистецьких взірців. Вони увібрали в себе конструктивні ознаки мисок і кубків – глибокі посудини з опуклими стінками, переважно пелюсткоподібними вінцями, нахиленими до середини, та на ніжці-піддоні (порожній або цілісній). До рідкісних виробів відносять чаші на порожній ніжці з Зимного (Рис. 6:2), Стжижува (Рис. 6:3), Вонвольниці (Рис. 6:4) та низькому цілісному піддоні – з Городка (знахідка Я. Фітцке) (Рис. 6:1). Особливий інтерес представляє миска-чаша з Зимного, графічно реконструйована О. Позіховським [Позіховський, 2006, с. 286]. Вона має циліндричну пустотілу підставку, що плавно розширюючись догори, переходить у конусоподібну миску з чотирма заокругленими пелюсткоподібними виступами, розташованими симетрично з протилежних боків. У плані вона має овальну форму.

У межах типологічної групи мисок вартою уваги підгрупою виступають черпаки. Своєю формою вони подібні до мисок. Черпаки трапляються в керамічних комплексах рідко, проте збереження конструктивної подібності, конічність або незначна опуклість стінок дозволяє говорити про ці вироби, як про окрему типологічну підгрупу посуду ВЛК. Мистецьки декорованим витвором є миска-черпак з Голишева (Рис. 7:1); подібна посудина походить з Стжижува (Рис. 7:2). Черпаки мають високі розши-

лені прями стінки та одну чи дві ручки. До типологічної групи мисок відносимо також ванноподібні чотирикутні посудини, які трапляються в керамічному комплексі Трипілля (Рис. 8).

Отже, поліфункціональність мископодібного посуду спричинила виникнення багатьох його різновидів, а також численних локальних варіантів. Поліфункціональними, ймовірно, були найдавніші глиняні посудини у формі глибокої миски або чаші зі сплющеним або округлим дном.

Горщики. Горщики – це посуд закритого типу, вироби середніх розмірів, біконічної форми з ручками або без них, що утворюють важливу типологічну групу, в якій можемо виділити чотири типи (Табл. 2:1) біконічні горщики з чітко вираженим колінчастим зламом тулуба (прикрашені штамповим декором); 2) горщики кулястої форми; 3) горщики грушоподібної форми; 4) горщики видовженої форми із дещо профільованим тулубом. Конструктивні ознаки начиння типологічної групи горщиків визначаємо за приземкуватістю (видовженістю) посудин, ступенем профільованості тулуба та характером форми вінець. Приземкуватість (видовженість) виробів характеризується співвідношенням висоти тулуба (Н) і діаметра його максимального розширення (Дтул.). Величина (Н:Дтул.) у горщиках ВЛК коливається від 1:1 до 1,2:1 см (переважно найширше місце тулуба виробів дорівнює висоті), що свідчить про видовженість пропорцій (Звенигород, Зимно, Амбуків – тип 2, 3), хоча в Баєві, Голишеві, Кукезові (тип 1, 3) вироби приземкуваті (1:1,2–1:1,5 см).

Чіткі відмінності кераміки ВЛК помітні в місці найбільшого розширення тулуба. Для горщиків 1 і 2 типів (Голишів, Городок) характерне розміщення найширшого місця корпусу майже посередині або трішки вище середини предмета, тоді як у виробах типу 2 (Баїв) ця лінія різко переміщується вгору, а типу 3 – вниз, що, відповідно, позначається на пропорціях виробів. Стінки горщиків з Голишева та Городка стрімкіше, майже без вигину піднімаються до найширшої частини тулуба, утворюючи чітко виражений колінчастий злам (тип 1). Горщики цього типу біконічної форми, серед яких виділяються гострореберні посудини. У більшості випадків ребро всередині горщика не простежується-

ся, а плавно переходить у потовщення стінок. Зазвичай у місці реберчастого вигину розміщено два або чотири колінчасті вушка-наліпи. Стінки нижньої частини біконічних горщиків прямі, а верхньої – різнотипні: вигнуті, прямі або увігнуті. Від їхніх абрисів залежить профіль вінчиків, край яких розгорнутий назовні або відігнутий всередину посудини. Стінки горщиків усіх інших типів стають опуклими, що в цілому властиве не лише території Західної Волині, а й Польщі (Гарбатовка Колонія, Любче, Злота, Грудек Надбужний тощо). Опуклість стінок виробів характерна для усіх горщиків маленького розміру.

Характер форми вінець відображає варіанти в межах типів горщиків. Вінця виробів типу 1 здебільшого розхилені, у деяких посудин типу 2 і 3 – вертикальні, їхня висота коливається від 2 до 2,5 см. Середня товщина черепка маленьких горщиків – 4–5 мм, великих – близько 8 мм. Найпомітніша відмінність між горщиками полягає в наявності (або відсутності) ручок, які задовільняли ергономічні вимоги (зручність використання горщиків). Ручки виконували ужиткову й декоративну функції. Залежно від функціонального призначення та способу кріплення виділяємо декілька видів ручок: 1) ручки, прикріплені до місця найбільшого розширення тулуба (тип 1); 2) ручки, прикріплені одним кінцем під вінцями, другим – до тулуба (тип 2); 3) псевдоручки (наліпи), прикріплені до стінок або в місці найбільшого розширення тулуба (тип 1, 4). Поява псевдоручок у вигляді чотирьох горизонтальних (Городок) або вертикальних наліпів (Голишів) засвідчують конструктивно-технологічні взаємозв'язки з типологічною групою мисок. Горщик із с. Городок Луцького району (розкопки Д. Козака), ймовірно, ритуальний. Це біконічний виріб із дещо розхиленими вінцями, чотирма конічними виступами в місці максимального розширення тулуба. Його можна віднести до унікальних. Аналоги відомі на території Польщі (Гарбатовка-Колонія). Горщики (типи 1-2) з двома повноцінними функціональними ручками належать до найчастіших знахідок на всій території поширення ВЛК.

Варті уваги горщики маленького розміру грушоподібної форми (тип 3), аналоги яким знаходимо в Польщі (Рис. 10). Про-

те локальними формотворчими особливостями (грушоподібність, найширше місце тулуба у нижній частині, стінки верхньої частини нахилені до середини, вінця ледь розхилені назовні або прямі) вирізняються горщики із Зимно та Злотої, розписані білою фарбою.

За розміром горщики поділяємо на малі (діаметр яких коливається від 6 до 10 см) та великі (діаметром 15,5 – 20 см). Незалежно від розмірів, усі вони мають сплющено-кулястий тулуб, високу конічну шийку, відігнуті назовні заокруглені по краю вінця з валикоподібним потовщенням або без нього, заокруглене не виділене дно [Позіховський, 2006, с. 286].

Серед горщикоподібних посудин потрібно відзначити важливий тип начиння – перехідну форму від горщика до глечика, що характеризується видовженістю форми, незначною профільованістю плічок, розхиленими назовні вінцями. Діаметр горловини цих виробів більший за найширше місце тулуба (тип 4). Такі горщикоподібні посудини на території Волині та Волинського Полісся сьогодні називають “горналі”. Конструктивні особливості горналів ВЛК майже не зазнали змін аж до початку ХХ ст. на території Волині та Волинського Полісся (Кульчин).

Розглянувши тектоніку горщиків ВЛК, можна зробити висновки щодо формотворення начиння цієї типологічної групи. Всі предмети створені за принципом функціонально-геометричної побудови: бочкоподібна форма, кулястий тулуб, невелике дно, характерна конічність нижньої частини корпусу, округлість плічок.

Глекоподібний посуд. Поширеною типологічною групою посуду ВЛК є глекоподібний посуд. За морфологічними ознаками виділяємо два основні різновиди: амфори та глеки (Табл. 1). Типологічна підгрупа амфори – для зберігання і носіння переважно рідини представлена посудом з рівним денцем, високою циліндричною шийкою (Табл. 3). Ці вироби невеличкі, кулястої або біконічної форми з двома ручками біля вінця. Амфори побутували на усій території поширення ВЛК, хоча й мали значні відмінності в конструкції та декоруванні. Типова амфора ВЛК Західної Волині – посудина з кулястим тулубом і прямою або

дещо розхиленою шийкою. У досліджуваному регіоні виробляли також амфори з розширеним у нижній частині тулубом, найбільший діаметр якого міститься на середині висоти або нижче. Діаметр денця в усіх випадках був значно більшим від діаметра горловини. Чітке розмежування шийки й корпусу майстри підкреслювали ритуванням (Зимно) і, навпаки, плавний перехід між тектонічними частинами амфор не потребував декорування (Баїв, Зимно, аналогічно на території Польщі – Грудек Надбужний, Любче). Ручки з двох боків прикріплені на всіх досліджуваних виробах у місці найбільшого розширення тулуба. Деякі з них мають чотири або два різкоподібні виступи (псевдоручки). Амфори на території Західної Волині були й без ручок, із широкою горловиною і дещо вигнутою шийкою.

Типологічна підгрупа – глеки – для зберігання й носіння різних продуктів та рідини – представлена рідкісними формами з Голишева (Рис. 11). Їх можемо вважати перехідною формою від горщика до глечика, випуклий тулуб яких завершується горловиною з розхиленими назовні вінцями й ручкою (або без ручки).

За сукупністю формотворчих ознак доцільно виділити в окрему типологічну підгрупу дзбани. Це посудини видовженої яйцеподібної форми для зберігання запасів (зерновика) (Табл. 4). На території Західної Волині виявлено два типи дзбанів. У першого типу дзбанів (Гнідава) вінця відігнуті назовні, стінки злегка профільовані, найширше місце тулуба і псевдоручки розташовані на 2/3 висоти, денце вужче за горловину. Аналогічні вироби цього типу походять із Стжижува, хоча мають локальні відмінності конструкції ручок. Другий тип дзбанів характеризується відсутністю чітко виділеної горловини, стінки верхньої частини виробів нахилені до середини (Колоколин).

Отже, глекоподібні посудини Західної Волині різноманітні за формами – від яйцеподібних із чітким розмежуванням шийки й тулуба до майже циліндричних, злегка профільованих. Конструктивні особливості та характер кріплення ручок засвідчує спорідненість типологічних груп у керамічному комплексі ВЛК.

Кубки. Окремої типологічну групу становлять кубки – конусоподібні посудини з прямими або опуклими стінками без ручок (Табл. 5) для пиття рідини. У цій групі виділяємо дві підгрупи: кубки і кухлі. Кубки ВЛК на Західній Волині за особливостями формотворення поділено на два типи: 1) конусоподібні, із широкою горловиною та плоским дном або з кільцеподібним суцільним піддоном; 2) конусоподібні, з опуклими стінками. Для кубків характерні пелюсткоподібні вінця, які спостерігаємо також у формотворенні типологічної групи мисок.

До шедеврів керамічного мистецтва належить тонкостінний декорований кубок із Зимного (реконструкція О. Позіховського). Обидва типи властиві керамічному комплексу ВЛК з Польщі, до складу якого входить ще один тип кубків – дзвоноподібні, з розширеним доверху тулубом (Любче, Стжижув). Кухлі – невеликі (до 8 см висоти) посудини циліндричної форми з ручкою або без неї (Рис. 12).

Кухлі на Західній Волині представлені такими різновидами: з дещо розхиленими прямими стінками (Баїв, Острів) (Рис. 12: 1-2); з трохи опуклими стінками (Млинів) (Рис. 12:3); циліндричної форми (Гнідава, Зубків) (Рис. 12: 4-5). Унікальна знахідка відома з смт Млинів – кухлик з ручкою біля вінця (Рис. 13:3), який можна вважати прототипом сучасних чашок. Деякі зразки кухликів циліндричної форми мають наліпні валики на вінцях, які утворюють виступи (Зубків).

Отже, специфіку виділених типологічних груп і підгруп визначає формотворення виробів, поєднання доцільності та виразності конструкції з декором, що відображає цілісне злиття їхніх функціональних ознак і декоративно-виражальних якостей.

Предмети побутово-господарського та ритуального призначення. Окремий рід у керамічному комплексі Волинського Полісся представляють предмети побутово-господарського та ритуального призначення, до яких відносять такі типологічні групи: ложки, мініатюрний посуд, прясла, модельки возиків, глиняна пластика.

Ложки. Важливою знахідкою виявилось глиняне столове приладдя – ложка з круглою стрижнеподібною ручкою, аналогі якої відомі в трипільській культурі (Рис. 13).

Мініатюрний посуд. Мініатюрний посуд складає численну типологічну групу кераміки ВЛК. На основі виділених функціонально-конструктивних особливостей можна виокремити такі типологічні групи: миски (Рис. 1: 11-12; Рис. 2: 10-12; 16; Рис. 3: 9-11, 18; Рис. 4), горщики (Табл. 2, тип 1, 3; Рис. 10), глекоподібні посудини (Табл. 3; Табл. 4; Рис. 11), кубки (Табл. 5; Рис. 12). Це зменшені аналоги звичайного побутового посуду. У фондах музеїв України представлені мініатюрні глиняні посудини, пропорції яких відповідають основним співвідношенням звичайних побутових посудин і є яскравим виявом закону масштабності.

Прясла. Про розвиток ткацтва в носіїв ВЛК свідчать знахідки пряслиць. Трапляються плоскі (Голишів) та біконічні (Баїв) прясельця (Рис. 14). Колір виробів коливається від темно-сірого до золотаво-вохристого.

Модельки возиків. Ця категорія археологічних артефактів несе цінну інформацію про духовну культуру періодів енеоліту – доби бронзи. Особливості коліс добре передані на моделях глиняних возиків, які, не виключено, мали певне сакральне значення, тобто особливий зміст, а не були дитячими іграшками. Їхні ритуальні функції пов'язані, швидше всього, з поховальними обрядами. На території Західної Волини знахідки моделей коліщаток воза трапилися у Голишеві (знахідка Г. Охріменка) та Листвині (два такі вироби відомі з розкопок М. Пелещишина) [Пелещишин, 1998, с. 175-192] (Рис. 15).

Коліщатко з Голишева Луцького району з початковими можливими розмірами 4,8 x 3,2 см та з отвором посередині (Рис. 15:1-2) не належить до групи пряслиць, оскільки на ньому чітко посередині виділяються виступи-втулки, що було дуже типовим для дерев'яних, часто виготовлених із суцільної частини дерева найдавніших коліс для возів. Воно має темно-сірий колір, не дуже рівно випалене в середині, де помітне чергування темного та сірого кольорів. У тісті є домішки дрібного шамоту та піску, поверхня відносно добре вирівняна, але пошкоджена по краях, відбитий один бік ступиці. Зважаючи на технологію виконання виробу, його можна віднести до волино-люблінської культури.

Моделі коліщаток можуть вказувати на досить раннє (IV тис. до н. е.) знайомство жителів Волині (волино-люблінська культура) з колісним транспортом. Наявність подібних модельок возів та коліс, імовірно, є наслідком впливів та поширення новацій з Подунав'я або Малополющі, хоча подібні знахідки на території останньої, здається, невідомі.

Глиняна пластика. Носії ВЛК водночас з утилітарним посудом виготовляли глиняну пластику – антропоморфні (можливо, і зооморфні) глиняні фігурки. З Ласу Стоцького походить глиняна схематична жіноча фігурка, висотою 45 мм (розкопки А. Закосьгельної) (Рис. 16).

Широкий спектр декоративно-ужиткових гончарних виробів Західної Волині вказує на розгалужену морфологічну систему, яка сформувалася в носіїв ВЛК цього регіону.

Особливості декорування кераміки ВЛК. Показовим є декорування кераміки ВЛК. Для ВЛК Західної Волині характерна риса кераміки – наявність розвинутої системи орнаментування. Виходячи із технічно-технологічного виконання посуду, можемо виділити три типи орнаментики:

1. посуд (переважно кухонний, товстостінний), декорований пластичними наліпами;
2. посуд мальований (або ангобований);
3. посуд лощений та прикрашений штамповим (пунктирно-ямковим) орнаментом.

Вироби першої групи прикрашалися півкулястими та конусоподібними гудзиками на вінцях або на тулубі. Деякі посудини мають рогоподібні вуха, проколені вертикально. Пластичний декор також представлений різними одиничними, спареними й навіть потрійними конічними наліпами на стінках посудин або сегментованими горизонтальними виступами по краю вінчиків. Своєрідним прийомом орнаментациї є заціпи, які створюють відтягнутий валик. Інколи валики наліпні. Вони розміщені під вінчиками й розчленовані прямою насічкою [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 8].

Краї мисок, деякі глекоподібні посудини та кубки прикрашені чотирма або двома вертикальними чи горизонтальними вали-

ками-виступами (Рис. 1: 1-2, 7-8; Рис. 2: 1-7, 13; Рис. 3: 2-5, 9-10; Рис. 9: 8-9; Табл. 5; Рис. 12: 5).

Мальований посуд оздоблювався всередині або ззовні геометричними мотивами: трикутниками, лініями. Найчастіше носії ВЛК користувалися білою крейдяною фарбою, до якої додавався жир, та робили ангобування розведеною глиною, від чого одержували коричневі барви різних відтінків. Малі амфори іноді занурювали в червоний барвник, і на отриманому тлі малювали білі візерунки. Червона фарба, можливо, виготовлялася з розчину каолінової глини та залізистих включень. Розмальований посуд піддавався термічній обробці на відкритому вогнищі, від чого колір ставав інтенсивнішим [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 40]. На деяких мисках-чашах є розписний орнамент, нанесений білою фарбою. Ним покривалися посудини із зовнішнього та внутрішнього боків.

Один з провідних мотивів – геометричний візерунок з трикутників, які стикаються кутами (Зимне, Злата) (Рис. 10). Вишуканим декором вирізняються горщикоподібні посудини із Зимного та Злотої. Вся поверхня цих виробів вкрита смугами білої фарби, які утворюють мотив ромба, між зовнішніми незамкненими кінцями розташовані обернені вершинами донизу трикутники. Короткими лініями орнаментовано і верхній внутрішній край [Позіховський, 2006, с. 286].

Поверхні мисок-чаш із розписом, за словами Ю. Захарука, “надзвичайно точно розбиті на однакові за розміром трикутники” [Захарук, 1971, с. 218]. Трикутники, суцільно вкриті білою фарбою, на окремих виробах чергуються з трикутниками, які заштриховані косими лініями або не замальовані зовсім. Придонна частина інколи орнаментована колами з косими смужками. На внутрішньому боці шийки наносилися навскісні або вертикальні стрічки [Пелещин, 1974, с. 109-110]. Такий орнамент відзначається чітким композиційним розміщенням окремих деталей. Варто звернути увагу на кубок із Зимного (реконструкція О. Позіховського) (Табл. 5: 2). На зовнішній поверхні конічної частини кубка нанесено смуги білої фарби, що утворюють мотив трикутника, вершина якого укладена горизонтально, а внутрішня його частина заповнена прямими косими лініями. Від краю пелюстки

вертикально відходить смуга, обрамлена вузькими лініями. В ній розміщені ромби й трикутники [Позіховський, 2006, с. 286].

Для декорування посудин використовували й червону фарбу (посудина з Новомильська біля Здолбунова та виріб з Колоколина). Кілька мініатюрних посудинок з Баєва мають червоний суцільний розпис. Особливою своєрідністю вирізняється оздоблення кубків ВЛК. Деякі з них мають розписні деталі білою фарбою на коричневому або темному тлі у формі чотирикутних, ромбоподібних полів із навскісними рисками біля вінець (Любче, Польща). Вишукані зразки подібного орнаментування представлено виробами зі Злотої, Стжижува [Kozłowski, Kozłowski, 1977, с. 193], а також з Голишева та Зимного (розкопки М. Пелешишина, реконструкція О. Позіховського) [Пелешишин, 2004, с. 288; Позіховський, 2006, с. 210], проте на них розпис укладено в лінії, трикутники.

Штамповий декор у третій групі утворює окремі орнаментальні зони: край вінчиків (Рис. 4: 6), вигин шийки посудини (Табл. 2:2, 6), максимальна випуклість корпусу (Табл. 2:2; Табл. 3:7) або їх комбінації (Рис. 6: 3-5; Табл. 3: 7). Наприклад, горщик із с. Городок Луцького району до блиску лощений, декорований орнаментом із горизонтальних рядів заглиблень у три та чотири ряди. З внутрішнього боку вінця також нанесено ряди ямок (Табл. 2:2) (фонди ВКМ). На Гнідаві виявлено кухлик із заглиблено-крапковим орнаментом, укладеним в паралельні косі лінії (Рис. 12:4). Основні елементи штампного орнаменту – відтиски прямокутного, трикутного й округлого штампів (Рис. 1:2). Іноді застосовувалися нігтьові втиснення й прямі або скошені нарізи по краю вінчиків (Рис. 6:5). Окремі посудини прикрашені накольчастим орнаментом, що утворює геометричні композиції з трикутників або ромбів (Табл. 2:6, 15; Табл. 5:5). Щодо пам'яток ВЛК на Волині, можливо, варто поставити питання про доцільність хронологічного поділу відповідно до звичаю використання різних кольорів для розмальовування посуду – білого, червоного. Кераміку (миски, кубки) з подібним розписом виявлено в Побужжі: Зимне (розкопки Ю. Захарука, М. Пелешишина), Грудеку Надбужному, поховання № 10, пункт 1 с та ін. [Kokowski, Ściebiorowie, 1994, s. 17, гус. 2: 2, Пелешишин, 1974, с. 106, рис. 29: 5].

Наявні матеріали волино-люблінської кераміки на Волині та Волинському Поліссі демонструють значну кількість форм та відносно скромні засоби декору. У різних місцях керамічні вироби мають певні регіональні особливості. Вони зумовлені належністю до певного періоду, етнічним компонентом, різними іншокультурними впливами, проте загалом характеризуються подібністю на значній території поширення волино-люблінської культури від Вісли до Погориння.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / Э. А. Балагури, Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля и др. / Отв. ред. А. П. Черныш; АН УССР Ин-т обществ. наук. – К.: Наук. думка, 1990. – 188 с.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век) / Отв. ред. А. П. Черныш; АН УССР Ин-т обществ. наук. – К.: Наук. думка, 1987. – 132 с.
3. Захарук Ю. Пам'ятки культури пізньострічкової розписної кераміки // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 217-219.
4. Конопля В. М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 9-13.
5. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вид-во Волин. держ. ун-ту “Вежа”, 1995. – 168 с.
6. Охріменко В., Скляренко Н., Охріменко Г. Духовна культура енеолітичного населення Волині // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 101-217.
7. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2001. – 140 с.
8. Пелешин М. Племена мідного віку Прикарпаття і Західної Волині // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 104-112.
9. Пелешин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль, 2004. – 155 с.
10. Позіховський О. Виробничий комплекс волино-люблінської культури в с. Зимне // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 285-295.
11. Позіховський О. Поселення Лендель-Полгарської культурно-істо-

Особливості керамічних виробів ранніх землеробів

ричної спільноти біля с.Вільбівне на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 206-215.

12. Станкевич М. Є. Морфологія – наука про систему видів // Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів: Світ, 1992. – С. 25-29.

13. Титов В., Эрдели И. Археология Венгрии. – М.: Наука, 1980. – 418 с.

14. Kokowski A., Ściebiorowie Y. Dziesiąty grób kultury Wołyńsko-Lubelskiej ceramiki malowanej ze stanowiska I c. w Grodku nad Bugiem, Woj. Zamojskie // Sprawozdania z badań terenowych katedry archeologii UMCS w 1994 roku. – Lublin, 1994. – S. 14-19.

15. Kozłowski J., Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. – Warszawa: PWN, 1977. – S. 270-283.

16. Prahistoria ziem Polskich. – Wrocław-Warszawa, 1979. – T. II. – 452 s.

17. Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. – Lublin, 1996. – 266 s.

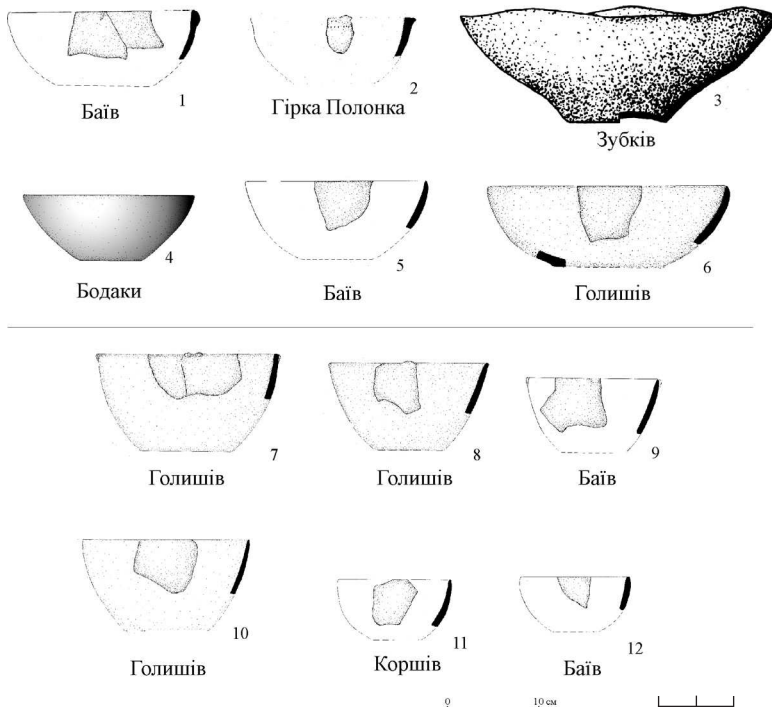
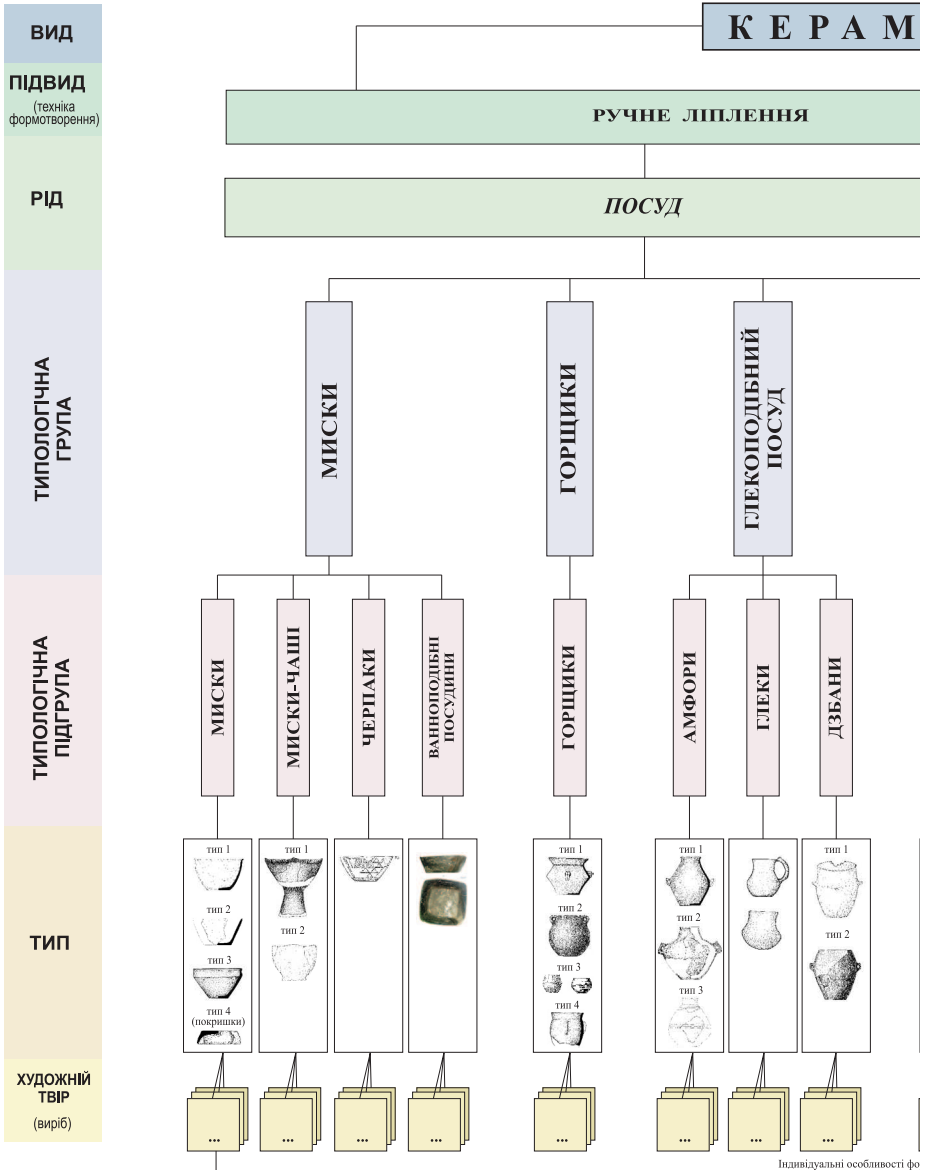
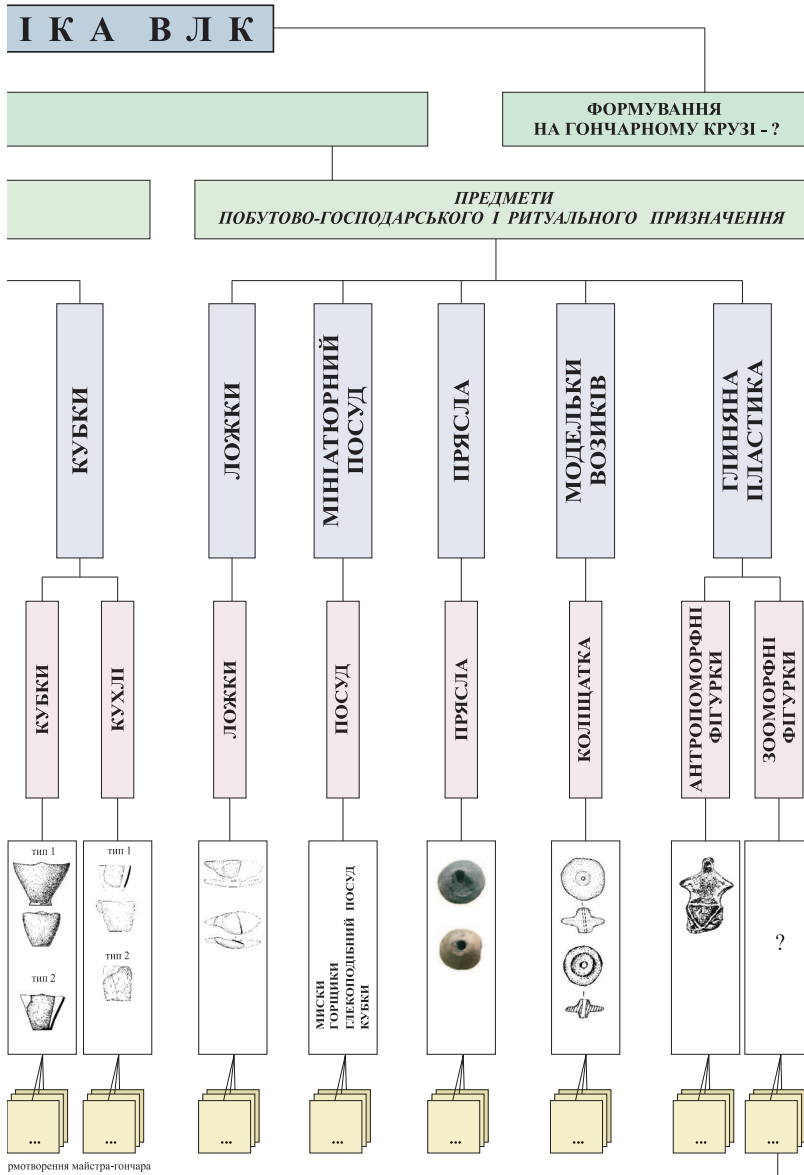

Рис. 1. Чаші ВЛК.

Таблиця 1

м кераміки ВЛК

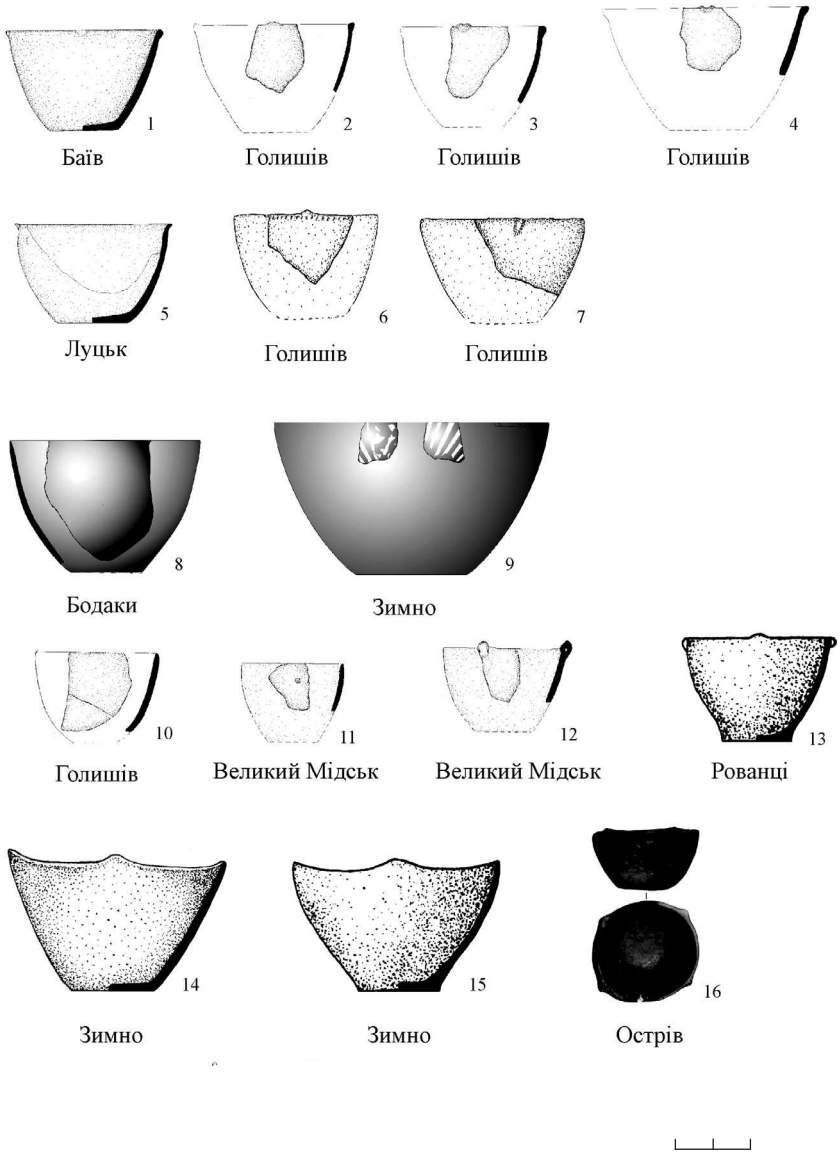

Рис. 2. Миски ВЛК.

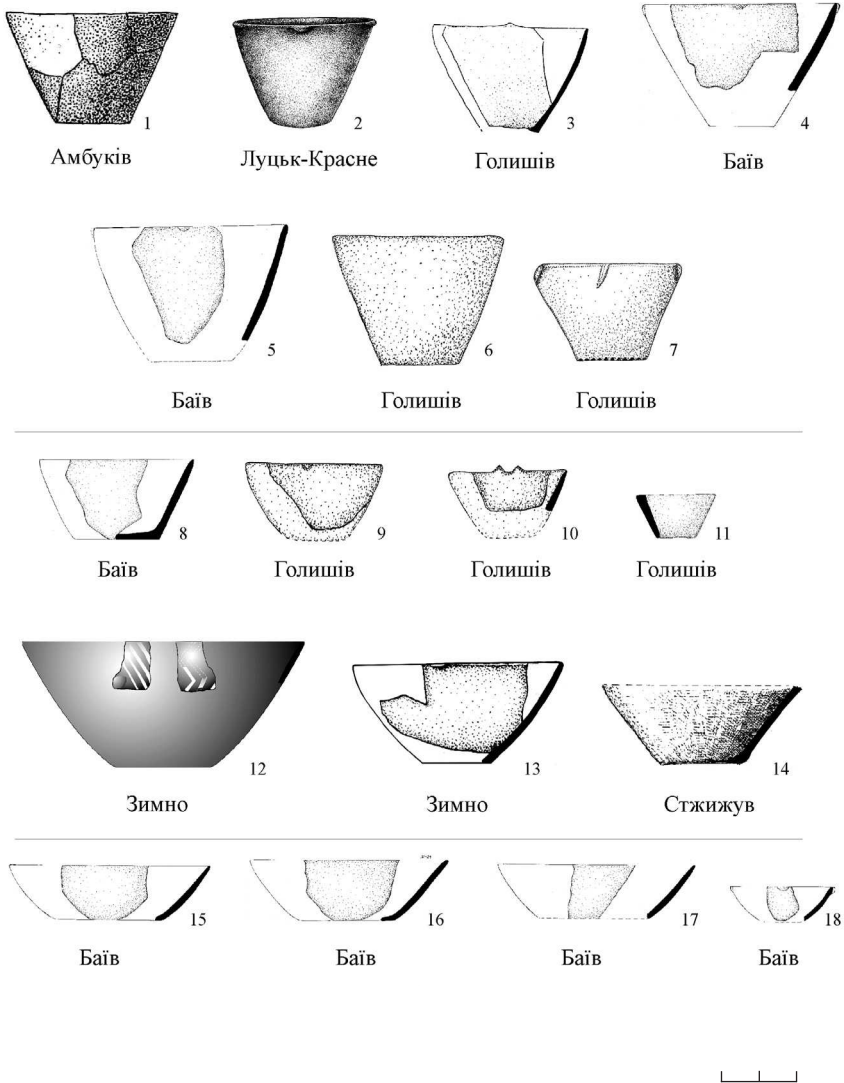

Рис. 3. Миски ВЛК.

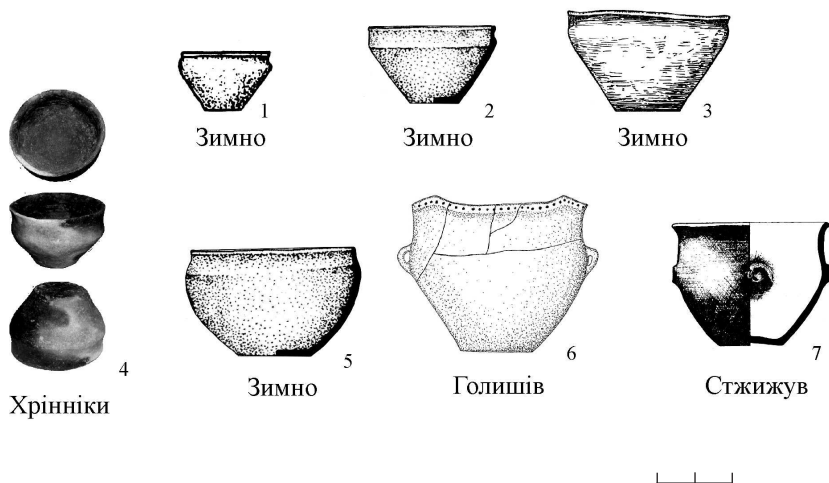

Рис. 4. Кубки ВЛК.

Рис. 5. Накривки ВЛК.

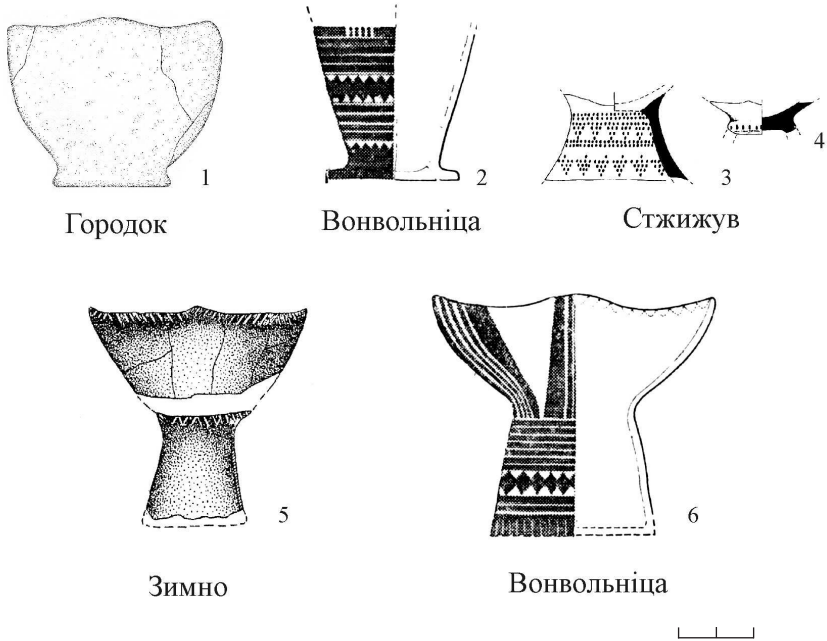

Рис. 6. Чаші ВЛК.

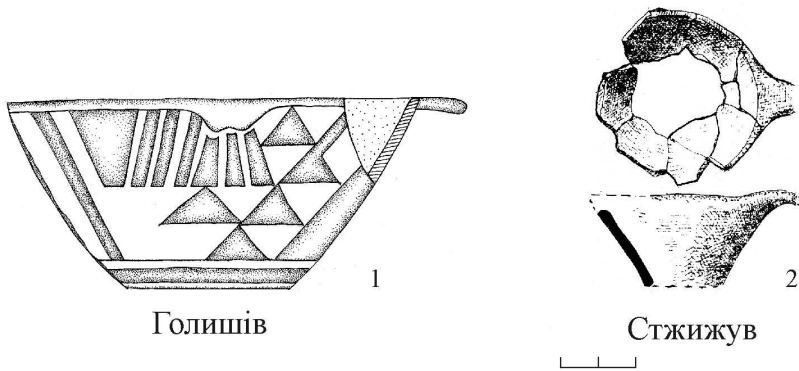

Рис. 7. Черпаки ВЛК Західної Волині та Польщі

I

Рис. 8. Ванноподібна посудина чотирикутної форми з Острова
(експозиція Рівненського краєзнавчого музею) (розкопки І. Свешнікова)

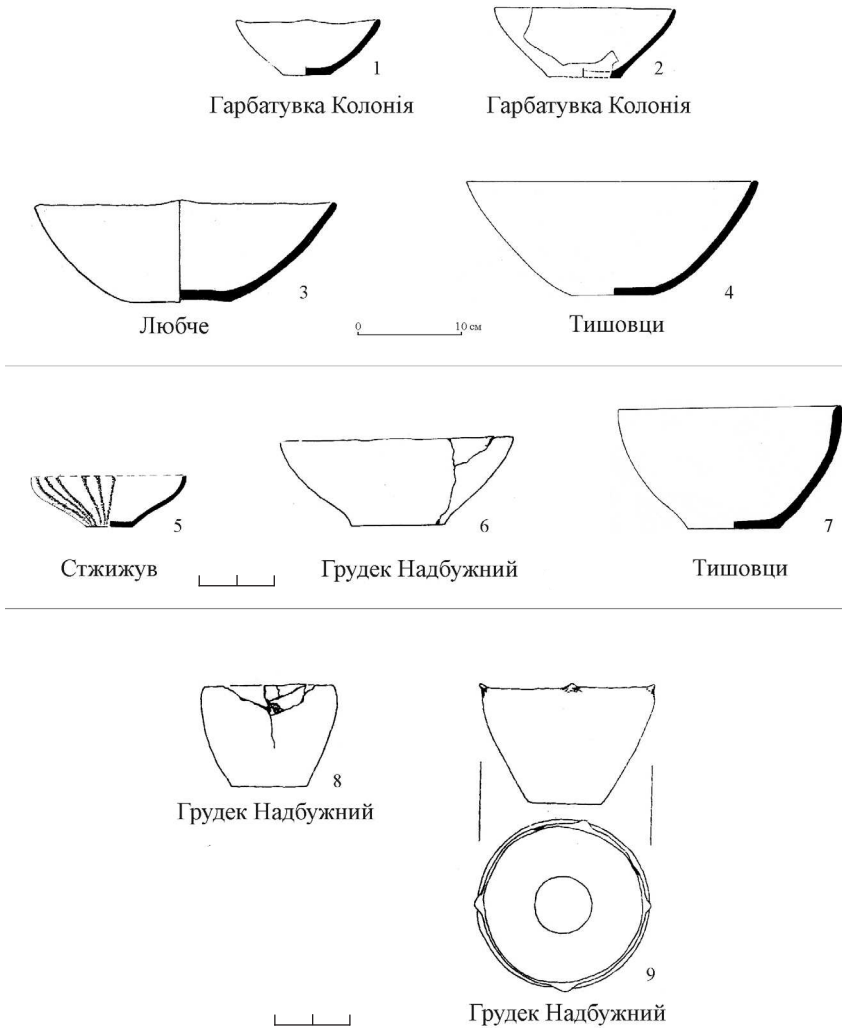

Рис. 9. Миски ВЛК з території Польщі

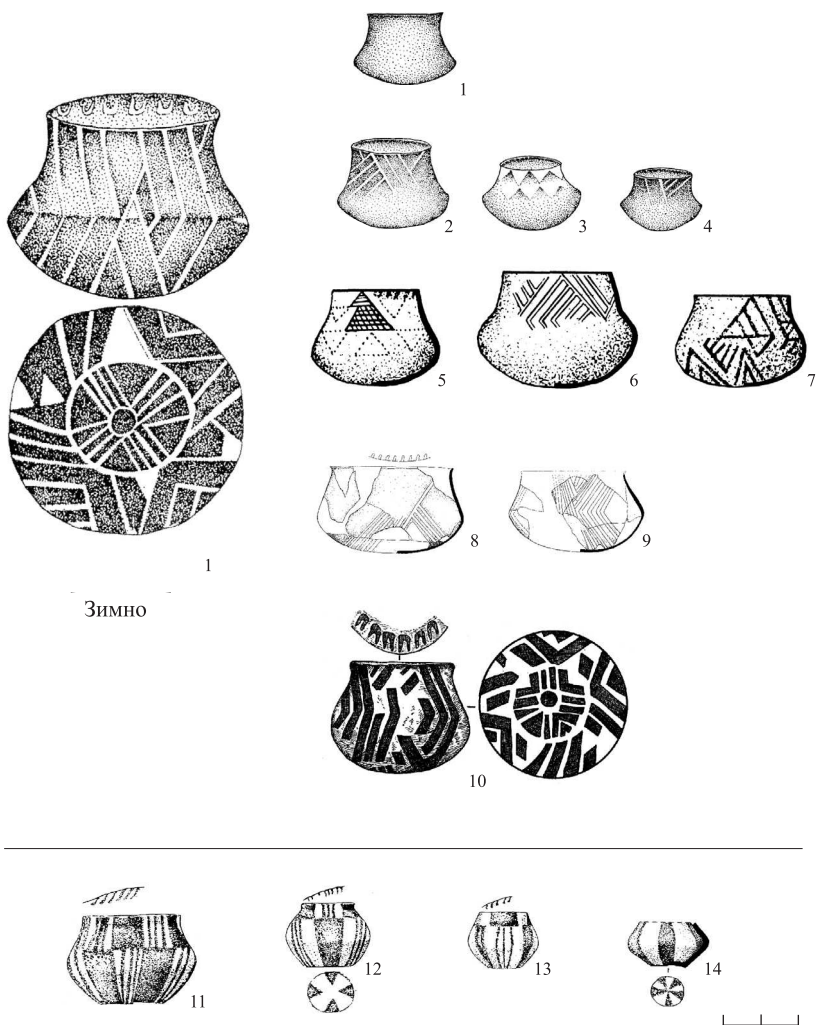
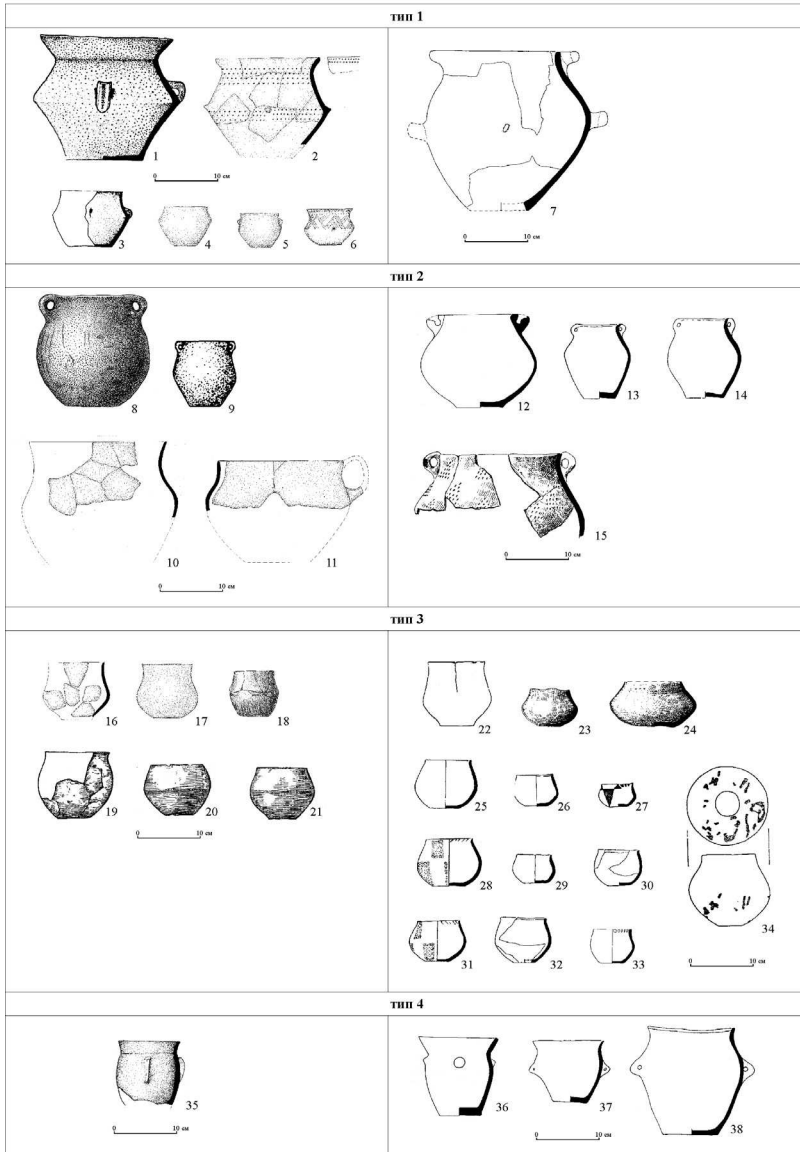

Рис. 10. Горщики (горнятка) ВЛК Західної Волині (1–10 – Зимно) та Польщі (11–14 – Злота)

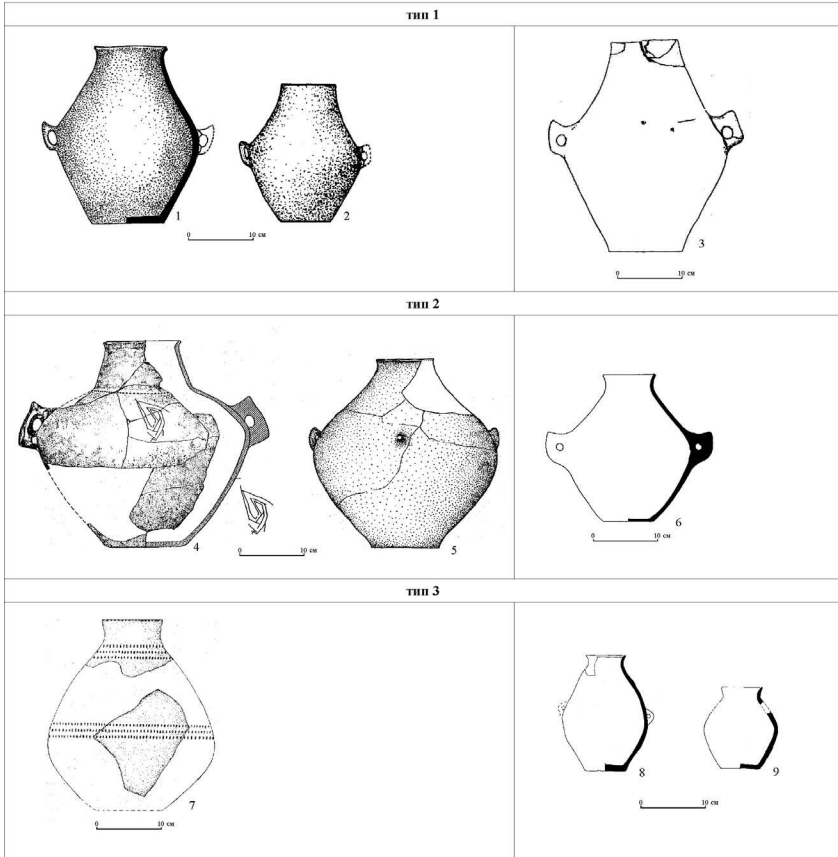
Порівняльний аналіз горщикоподібних форм ВЛК Західної Волині та Польщі

Таблиця 2: 1-6, 35 - Голишів; 7, 13-14, 30, 32, 37-38 - Гарбагувка Колонія;
 8 - Звенигород; 9 - Зимно; 10-11, 16 - Баїв; 12, 25, 28, 31 - Любче; 15 - Злата;
 17-18 - Амбуків; 19-21 - Кукезово; 22, 34 - Грудек Надбужний;
 23-24, 33 - Стжижув; 26-27, 29 - Гусинне; 36 - Тишовци

Таблиця 3

Порівняльний аналіз амфор ВЛК Західної Волині та Польщі

Таблиця 3:

1 - Баїв; 2, 5 - Зимно; 3 - Грудек Надбужний; 4 - Хрінники; 6 - Любче;
7 - Хрінники; 8 - Гарбатувка Колонія; 9 - Стжижув (за Д. Козаком)

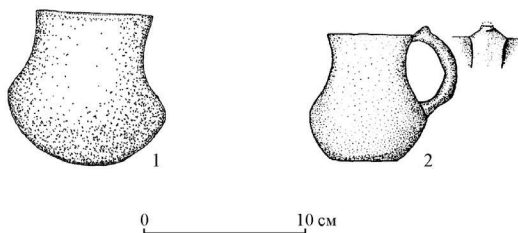

Рис. 11. Глечики ВЛК з Голишева (1-2)

Таблиця 4

Порівняльний аналіз дзбанів ВЛК Західної Волині та Польщі

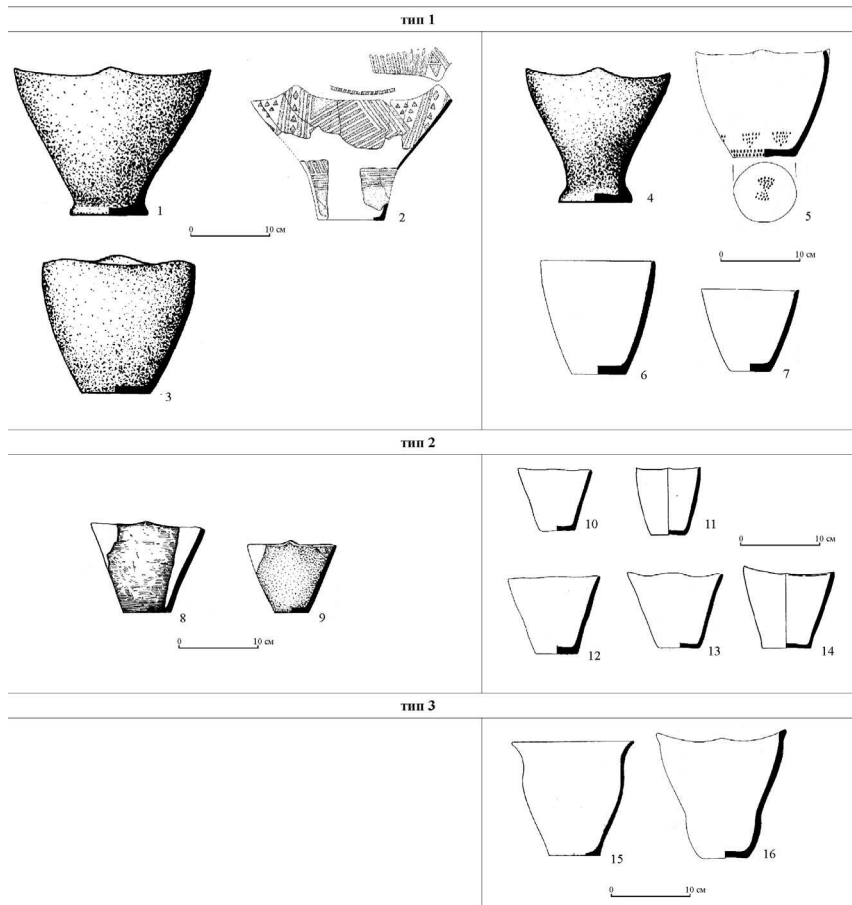
тип 1	
<p>1</p>	<p>2 3</p>
тип 2	
<p>4</p> <p>Колоколин</p>	

Таблиця 4:

1 - Гнідава; 2-3 - Стжижув; 4 - Колоколин

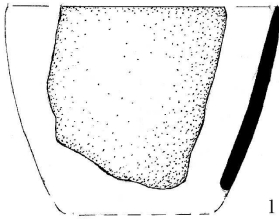
Таблиця 5

Порівняльний аналіз кубків ВЛК Західної Волині та Польщі

Таблиця 5:

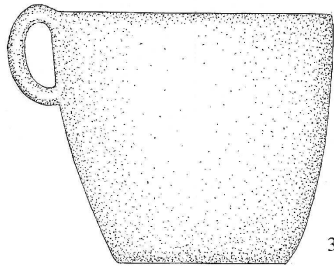
1 - Рованці; 2, 8-9 - Зимно; 3 - Зубків; 4 - Белз; 5 - Лас Стоцький; 6-7 - Тишовці;
10, 12, 13 - Гарбатувка Колонія; 11, 14 - Гусинне; 15 - Любче; 16 - Стжижув

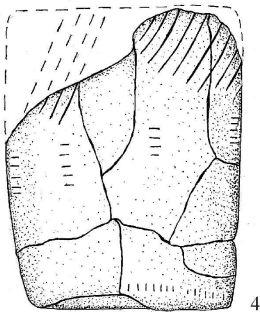
Баїв

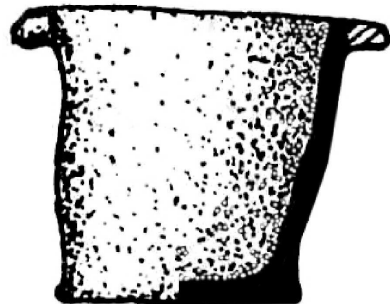
Острів

Млинів

Гнідава

Зубків

Рис. 12. Кухлі ВЛК з території Західної Волині

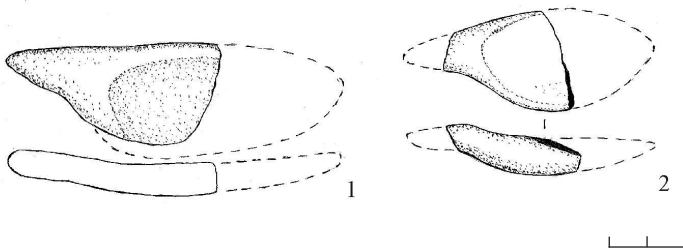

Рис. 13. Ложки ВЛК з Голишева

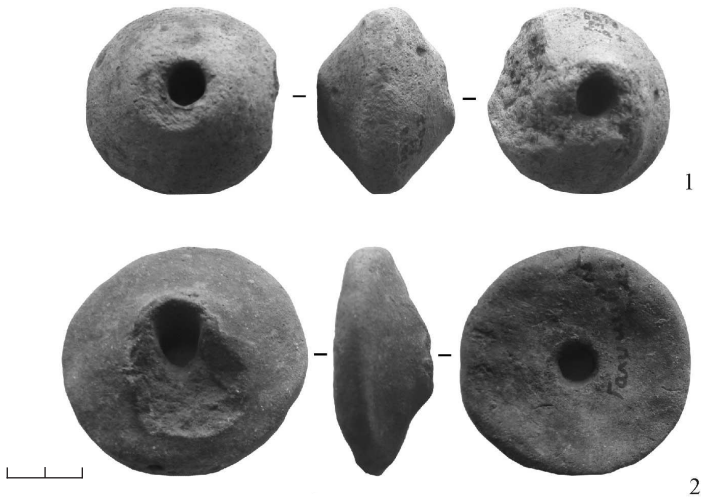

Рис. 12. Прясла ВЛК з території Західної Волині
(1 – Баїв; 2 – Голишів)

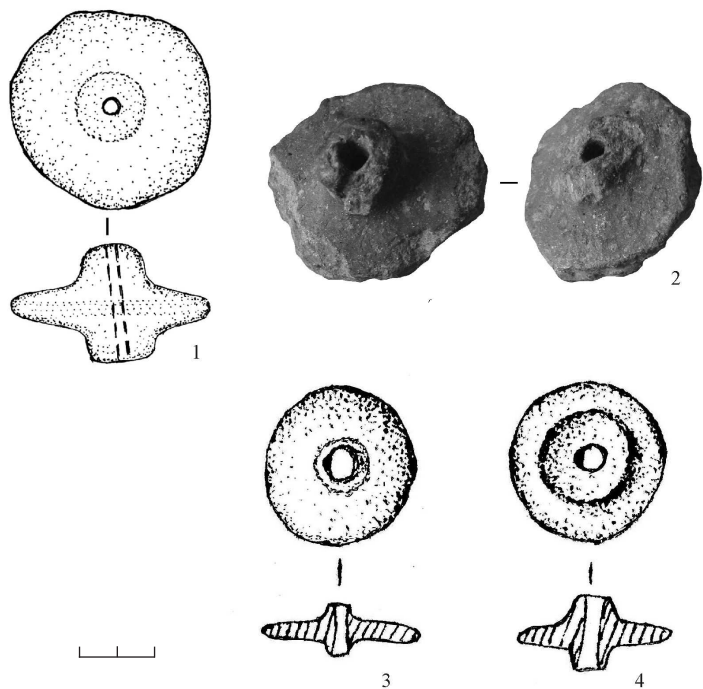

Рис. 15. Глиняні коліщатка ВЛК до ритуальних возів:
1-2 - Голишів; 3-4 - Листвин, ур. Гострий Горб (ВЛК або пізня МК ?)

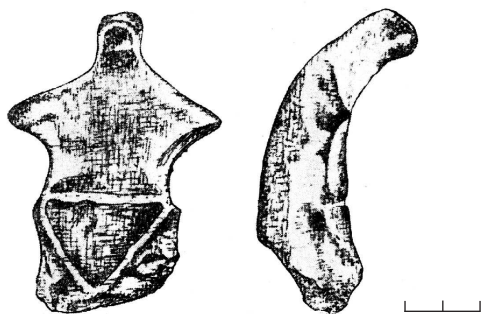

Рис. 16. Глиняна жіноча фігурка з Ласу Стоцького (висота 45 мм)
(за А.Закосьцельною)

Запитання та завдання.

1. Назвіть основні визначальні риси неолітичної (КЛСК) та енеолітичної кераміки Західної Волині.
2. Охарактеризуйте форму, декор, керамічну масу посуду КЛСК.
3. Назвіть основні риси керамічних виробів маліцької культури.
4. Чим вирізняється посуд волино-люблінської культури?

Ходмезовашархей-Кекендомб.
Антропоморфна посудина культури
Тиса. Висота 23 см.

Ходмезовашархей-Кекендомб.
Антропоморфна посудина культури
Тиса. Висота 21,7 см

ПОСЕЛЕННЯ ВОЛИНО-ЛЮБЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАЇВ

У 2004 році під час огляду побережжя р. Черногузки в с. Баїв Луцького району автором виявлено багатошарову пам'ятку Баїв–Острів. Тут, у місцях, порушених земляними роботами, трапляються в невеликій кількості матеріали пізнього Трипілля (початок етапу С II), кулястих амфор, доби бронзи та шнурової кераміки, пізньої бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу (декілька фрагментів). Проте 96% усіх виявлених матеріалів належить раннім землеробам, зокрема приблизно 2% – носіям культури лінійно-стрічкової кераміки, 2% – пізньотрипільській культурі та 92% – волино-люблінській культурі мальованої кераміки (за термінологією польських археологів) або лендельської (зимненського етапу – за В. Коноплею (Археологія... ст. В. Коноплі), 1990, с. 4–17, Зимне–Злота (за Ю. Захаруком (1974) чи Гоща–Вербковиця (за М. Пелещишиним). Різnobій у термінології певною мірою відображає невивченість такого етнокультурного явища давньої історії Волині, яким була волино-люблінська культура (ВЛК).

Для з'ясування особливостей ВЛК потрібно простежити типи планувань поселень, жител, гончарських споруд, печей, ям, дослідити своєрідність кераміки, її форми, орнаментацию на різних етапах розвитку, особливості крем'яних та кістяних виробів – знарядь праці й озброєння. Типологія крем'яних знарядь ВЛК була запропонована Анною Закостельною з Любліна, проте наші матеріали доповнюють її спостереження [Zakościelna, s. 1996, 2665].

Поселень та поховань ВЛК у басейні Стиру і його лівобічного доплаву Черногузки відомо чимало: Голишів (розкопки

М. Пелешцишина, Г. Охріменка, О. Позіховського), Гірко-Полонка, Городок (роботи Д. Козака), Малі Ярославичі, Яловичі (В. Конопля), Полонка, Гірко-Полонка, Коршівець, Коршів (розвідки В. Коноплі, Г. Охріменка, С. Ревуцького), Новостав та інші. Найбільш близькими в радіусі 15 км є такі поселення ВЛК, як Луцьк – Гнідава, Луцьк – Луг (ур. Красне), Полонка, Голишів, Коршівець, Гірка Полонка – ур. Низ, Гірка Полонка II, а найближчими – Цеперів, Городок – Пасовище, Коршів (біля церкви), Коршів – Липовець, поблизу ферм с. Баїв. Безперечно, їх не можна назвати синхронними.

Унікальною пам'яткою цього регіону є Баїв – Острів. Своєрідність поселення ВЛК Баїв – Острів полягає: 1) у його топографічному розміщенні – на острові, оточеному в давнину непрохідним болотом та руслом річки (ще 40–50 років тому сюди добиралися лише човнами); 2) у значних розмірах – близько 1 га; 3) у довгочасовості, зважаючи на значну кількість кераміки (на площі орієнтовно 500 м² зібрано 2200 фрагментів); 4) із знайдених близько 300 крем'яних виробів (знарядь та відходів) видно, що обробіток кременю проводився на місці, для чого використовували розташовані за кілька сот метрів родовища; найбільш частими знахідками серед знарядь є пластини та різці; 5) в унікальності розміщення – виключній захищеності, родючих землях першої та другої надзаплавних терас, де могли бути поля та ліси, що простежується зараз по значному шарові родючого ґрунту до 0,6–0,7 м (гумус та підґрунтя). Корінний берег був, більш за все, у той час без лісу, що підтверджується слабкою гумусованістю й тепер.

Отже, наявність поряд з поселенням багатьох джерел крем'яної сировини, пасовищ, родючих ґрунтів становило значні екологічні вигоди для ранніх землеробів, котрі тут проживали. Ймовірно, місцева група носіїв ВЛК вибрала острів основним місцем для поселення, враховуючи його особливу захищеність. Допускаємо, що на береговій частині розташовувалися й інші, менші осередки їхнього проживання – хутори. Так само добре захищеною водним бар'єром була пам'ятка Коршів (урочище Липовець), відкрита В. Коноплею і досліджувана С. Ревуцьким,

що розташована за 4–5 км на південний захід. Потрібно зауважити, що подібних острівців на досліджуваному відтинку заплави Черногузки виявлено нами 5, але в енеоліті вони не були заселеними. Згадані вище оборонні заходи свідчать, можливо, про складну етнічну обстановку в той період. Оскільки синхронних іншокультурних популяцій майже не було, крім нечисленних носіїв волинської неолітичної культури на півночі, то збройні сутички, напевно, відбувалися між окремими спільнотами (родами?) самої волино-люблінської культури. У цей час на Західну Волинь проникали окремі групи населення пізньотрипільської культури, однак їх було мало. Не виключено, що й хижі звірі становили для людей та їхніх свійських тварин значну небезпеку.

Пам'ятка Баїв – Острів має підокруглу форму, діаметром близько 100 м і розміщена ближче до лівого берега Черногузки. Її краї плавно опускаються в заплаву. Висота острова над рівнем води 4–5 м. У центральній частині це підвищення відносно рівне, поверхня вкрита невисокою травою. Південно-східна, північна та північно-західна частини острова закінчуються мисоподібними короткими виступами, на які, напевне, звернули увагу його жителі, щось там будуючи, можливо, закладаючи поховання. Від берегової частини острів віддалений на 300 м, до протилежного правого берега майже 1 км, тобто долина річки досить широка. Шари ґрунту і підґрунтя в різних місцях мають неоднакову товщину – на краях невелику (0,2–0,15 м), а по центру – 0,5 – 0,6 м. У центральній частині острова шар гумусу становить 0,25 – 0,3 м, прошарок підґрунтя такої самої величини.

Основний розкоп закладено в південно-західній частині острова, паралельно до берега та сучасного русла річки на довжину 28 м і ширину 10 м. На цій ділянці виявлено два скупчення матеріалів: одне з них належить культурі лінійно-стрічкової кераміки – невелике житло, інше скупчення, що містить кераміку, печину, крем'яні вироби, кістки, розташоване по центру розкопу і, ймовірно, є житлом волино-люблінської культури. Особливого пониження на місці житла ВЛК не помічено.

Окремі знахідки КЛСК трапляються в різних частинах острова. Не виключено, що вони дещо різночасові, зокрема належать

до середнього та пізнього залізничного типу (Рис. 14). У центральній частині розкопу знайдено скупчення кераміки від двох – трьох посудин (миски та чаші). Останні з лінійним і “нотним” орнаментом. Звертають на себе увагу “нотки” – вони досить видовжені, навіть на Гнідаві таких відомо мало.

Важливою проблемою, яку необхідно вирішити в ході розкопок, є з’ясування особливостей забудови селища, типів житлових споруд. Її розв’язання ускладнюється тим, що слідів стовпів під час зачисток не зафіксовано. На відсутність ямок від стовпів звертає увагу М. Пелешин на інших пам’ятках ВЛК. Очевидно, глибоких стовпових ям не копали. Можна припустити, що житла зводилися з тонких жердин, тобто були легкої конструкції. Проте С. Ревуцький на пам’ятці Липовець – Коршів дослідив житло цієї культури з трьома рядами стовпців, хоча плану його й не подав. Знарядь для зрубування також не виявлено, крім двох малих сокирок з опоки (одна з них потріскана).

Особливих заглибин на місці жител не простежується, проте передумови для їх фіксації все ж є. Розташування жител визначається за двома ознаками: 1) ґрунт на місці їх знаходження темніший і має товщину 0,1–0,2 м; 2) тут концентрується найбільше знахідок: кераміка, кремені, печина. Остання може бути або рештками обмазки жител, або рештками печей простої конструкції. Шматки печини мають рожевий колір, на місці вогнищ – ще й темне забарвлення. Одні фрагменти містять домішку половини, інші – ні. Важко сказати, чи обмазка стін обпалювалася, оскільки необпалена не мала б такого кольору і змішалася б із землею. На обмазці печини не виявлено відбитків прутів, стовпів, очерету, як у житлах КЛСК Гнідави, Голишева, Гірко-Полонки. Фрагменти печини можуть бути залишками печей, але велика їх розпороченість на площі розкопу спростовує таке припущення. Якщо в житлах КЛСК обмазка була, то мала б бути і в хатах ВЛК, оскільки це одна і та ж балкано-дунайська традиція житлобудівництва стовпових підчотирикутних споруд із двосхилим дахом.

Дуже важливим моментом у вивченні поселень та житлобудівництва є ями. Вони зафіксовані в шарі нижньої частини підґрунтя під час проведення зачистки, виділяючись темнішим за-

барвленням – плямою на горизонтальній поверхні. Ями могли бути як в середині жител ВЛК (подібно до КЛСК Волині), так і за їхніми межами – ззовні (як у пізньотрипільській культурі на західноволинських землях). Ями, виявлені на поселенні в Баєві, різняться між собою: 1) глибиною, 2) кількістю та “асортиментом” знахідок, 3) наявністю залишків вогнища та печини або їх відсутністю. Складається враження, що в житлах ВЛК одне заглиблення робилося для вогнища, два – для зберігання речей чи продуктів. В останні ями пізніше могли скидати битий посуд, непридатні до використання вироби тощо.

Якщо припустити, що забудова поселення волино-люблінської культури велася не хаотично, то, ймовірно, житла зводилися в одному напрямку – по лінії північ–південь або захід–схід. На нашу думку, будівлі розташовувалися з півночі на південь. У такому випадку сонце першу половину дня обігрівало східну сторону хати, де, мабуть, були двері та вікна (вікно), а по обіді – західну. Так, у розкопі № 2 (південно-східна частина острова) за знахідками і темним ґрунтом фіксуються залишки споруди, зорієнтованої по лінії N–S. Її приблизні розміри – до 12 м довжини та близько 4 м ширини. З північного боку будови виявлено частину великої ями (№ 2): 2, 7 x ≈ 2 м, глибиною до півметра в центрі. Цілком можливо, що яма розташовувалася поряд із житлом, тоді його розміри становлять лише 8 – 9 м довжини.

Ґрунт на острові вирізняється особливою зволоженістю та структурою (основа – лес), в якому кістяки неолітичного та енеолітичного часу майже не зберігаються.

Серед крем'яних виробів найбільше знайдено різців (кілька десятків), пластин з ретушню, вкладнів до серпів з однієї цілої пластини, що мають струменеву ретуш. Крім цього, виявлено скребки та скребла, два прясла волино-люблінської культури (одне розколоте навпіл), ногу від фігурки ВЛК, фрагмент фігурки пізньотрипільської культури, уламки мініатюрних посудинок ВЛК з розписом червоною фарбою із зовнішнього боку.

Отже, поселення Баїв – Острів заселялося, ймовірно, протягом довшого часу носіями волино-люблінської культури мідного віку та іншими невеликими групами. Різноманітність форм кера-

міки свідчить про розквіт гончарства. Це ж саме можна сказати про кременярство.

Наявність в ямах кераміки двох культур: волино-люблінської та пізнього Трипілля, є ознакою їхньої певної синхронності. На нашу думку, жителі ВЛК прийняли до себе невелику трипільську групу, близьку хронологічно до хорівських пам'яток (вивчалися М. Пелецишиним, О. Позіховським), або мали з ними стосунки обміну.

Література

Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wolińsko-lubelskiej ceramiki malowanej. – Lublin, 1996. – 236 s.

Результати палеоетноботанічного дослідження з розкопок ранньоенеолітичного поселення волино- люблінської культури біля с. Баїва Луцького р-ну Волинської обл. 2008 р.

Матеріал Г. В. Охріменка.

Для аналізу отримано 10 шматків обмазки та 24 фрагменти кераміки.

На обмазці є значна кількість слідів від загладжування соломою й один відбиток зернівки ячменю плівчастого.

Результати дослідження фрагментів кераміки такі:

1. фр. № 22, р. 1 – на стінці всередині зафіксований 1 відбиток зернівки ячменю плівчастого *Hordeum vulgare* розміром 7. 8x3.0 мм;
2. фр. №35 – два невиразні відбитки всередині стінки;
3. № к. 7б – один відбиток на зовнішній поверхні стінки схожий на насінину коноплі *Cannabis sativa* розміром 4. 0x2. 8 мм;
4. фр. к. 6 б, г. 30 – невиразний відбиток;
5. фр. к. 3 б, г. 0. 3 – невиразний відбиток;
6. фр. 7 в – на денці зовні – відбиток насінини коноплі *Cannabis sativa*? Розміром 5. 0x3. 0 мм;

7. фр. без № – ззовні стінки – відбиток насінини вики ервілії *Vicia ervilia* розміром 5.2 мм;
8. фр. №25, к. 4 б – на зовнішній поверхні стінки – 3 відбитки насінини проса звичайного *Panicum miliaceum*;
9. фр. 30, к. 5 б – на зовнішній поверхні стінки – відбиток насінини вики ервілії *Vicia ervilia* розміром 4. 0 x 3. 0 мм;
10. фр. к. 3 в – два невиразні відбитки всередині стінки і два назовні;
11. фр. №107 – на вінчику ззовні – відбиток зернівки пшениці голозерної розміром *Triticum aestivum s. l.* 5. 0x3. 5 мм;
12. фр. к. 3 б – відбиток на зовнішній поверхні стінки насінини гороху посівного *Pisum sativum* розміром 5. 2 мм;
13. фр. к. 6 б, г – 30 – на зовнішній поверхні – два невиразних відбитки;
14. фр. № 53 – без відбитків;
15. фр. без № – відбиток насінини невизначений;
16. фр. р. 4а – виразний відбиток зернівки ячменю плівчастого *Hordeum vulgare* розміром 7.2x2.8 мм;
17. фр. без № – без відбитків;
18. фр. без № – відбиток уламку зернівки бур'янової рослини стоколосу *Bromus sp.* розміром 4. 0x1. 4 мм;
19. фр. без № – без відбитків;
20. фр. к. 3 б, г. 0. 3 – невиразний відбиток на стінці ззовні;
21. фр. без № – без відбитків;
22. фр. без № – без відбитків;
23. фр. без № – без відбитків;
24. фр. без № – без відбитків.

Інститут археології НАНУ
Пров. наук. співробітник,
Доктор біол. наук Г. О. Пашкевич

Листопад 2008 р.

Опис об'єктів ВЛК, КЛСК, залізного віку

№ п/п	Розкоп	Об. №	Розміри, м	Глибина в матеріку, м	Залишки вогнища	Знахідки
1	I	1	3,5x1,75	0,35	+	п, ×, •
2	I	2	1,7x1,65	0,3	+	п, ×, •
3	I	3	2x2,3	0,3	+	×, •
4	I	3а	2,2x1,6	0,2	+	п, ×, •
5	I	4	1,6x1,62	0,47	+	×, •
6	I	4а	1,3x1,2	до 0,45	-	×
7	I	5	4x2,9(3)	0,2	-	
8	I	6	2,5x2,4	0,4	+	×, •
9	I	6а	1,8x1,9	0,3	+	×, •
10	I	7	3,7x3,8	до 0,25	+	п, ×
11	I	7а	3,3x2,4	0,3-0,4	+	×, •
12	I	7б	2,7x1,6	0,3	+	п, ×
13	I	7в	1,3x1,4	0,3	-	п, ×
14	I	7г	1x0,9	0,3	-	п, ×
15	I	8	5,3x4,2	0,5-0,6	+	п, ×, •
16	I	8а	2,1x0,81(0,9)	0,3	-	п, ×
17	I	9	3,4x2,3	0,4	+	п, ×, •
18	II	1	2,5x2,8	0,7	+	п, ×, •
19	II	2	1,3x4,1 (частина)	0,3	-	п, ×, •
20	II	3	1,8x4,2 (частина)	0,7	-	п, ×, •

Отже, з 20 відкритих у межах двох розкопів ям в семи не виявилось слідів вогнищ. Кераміка та крем'яні вироби виявлені в дев'ятнадцяти об'єктах, крім об'єкту № 5. Фрагменти трипільської кераміки знайдено в об'єктах № 9 (розкоп I) та № 1, 2, 3 (розкопу II).

Опис об'єктів з поселення ВЛК Баїв-острів

Розкоп I, яма 1.

Розміри: 4,2×2,5 м, глибина – 0,2–0,35 м, загальна глибина від поверхні – 0,6–0,75 м.

В центрі ями на глибині 0,4 м в матеріку виявлено ямку діаметром 0,2 м, глибиною 0,15 м. Майже скрізь в об'єкті наявна печина різних розмірів. Особливо багато було її в північній частині.

Всього знайдено 65 фрагментів кераміки від приблизно, 6 посудин: 1 вушко від невеликого кубка, прикрашеного відтиском нігтя, 1 горщик (фрагментований) середніх розмірів світлого кольору з коричневим ангобом, 3 чаші темного та коричневого кольору, фрагмент від 1 горщика з ангобом малинового кольору, уламок темно-коричневого горщика та 2 фрагменти від трипільського посуду рожевого кольору.

Серед кераміки – 14 уламків темного кольору, 51 фрагмент світлого, світло-коричневого та рожевого кольорів:

- 1) 3 фрагменти дна посудин;
- 2) 7 фрагментів вінчиків посудин;
- 3) 2 уламки вушок;
- 4) інші знахідки – бокові уламки посудин.

В ямі знайдено 13 крем'яних виробів:

- 1) 1 провертка;
- 2) 1 коротка пластинка і струменевою ретушшю;
- 3) 1 різець на уламку серпа;
- 4) 3 різці на коротких уламках пластини (бокові та серединно-бокові);
- 5) 3 пластини без ретуші;
- 6) 3 уламки пластин з ретушшю.

Розкоп I, об'єкт 2.

Об'єкт мав розміри 1,9×1,75 м, майже округлої форми, глибина – 0,3 м, загальна глибина від денної поверхні 0,65 м. Тут знайдено вуглинка, печину. Очевидно у цьому місці було вогнище. Кераміка та кремінці траплялися рідко, так само і кістки.

Кераміки – 32 фрагменти; з кременю – 3 вироби, печини – 3 уламки.

Серед фрагментів кераміки – 1 рожевого; 25 світлого та світло-коричневого кольорів:

- 1) ручка округла, невелика, можливо, від амфори;
- 2) фрагмент посудини з ручкою;
- 3) 3 фрагменти дна;
- 4) 4 вінчики;
- 5) 6 бічних фрагментів темного кольору.

Серед крем'яних виробів:

- 1) уламок великої пластини із зубчастою ретушшю;
- 2) уламок великої пластини з кременю темного кольору;
- 3) різець серединно-боковий, зроблений на уламку серпа.

Розкоп І, об'єкт 3.

Розміри: 2×2,3 м. Глибина – 0,5 м. На рівні 0,25 м траплялися невеликі фрагменти кераміки, кременю та крихких кісток. Нижче простежувалися великі шматки печини. На рівні 0,3 м в материку фрагменти посуду були більші, кістки теж. Дно ніби вимощене печиною, в якій є багато полови. Під печиною знайдено кістку довжиною близько 0,2 м, поряд – дрібні та трухляві. На дні було більше вуглинок. Загальна глибина її від денної поверхні – 0,84 м.

Кераміки – 11 виробів; з кременю – 8, печини – 1 уламок.

Серед кераміки 5 фрагментів темного та 6 світлого та світло-коричневого кольорів:

- 1) 1 фрагмент дна;
- 2) інше – бокові фрагменти посудин.

Серед крем'яних виробів:

- 1) 1 різець;
- 2) пластина з ретушшю утилізації.

Розкоп І, яма 3а.

Розміри: 2,2×1,6 м. Глибина – 0,2, загальна глибина – 0,5 м.

Розташовано поряд з об'єктом № 3, на південь від нього. Має овальну, видовжену з півночі на південь, форму.

У центральній частині об'єкта виявлено 3 фрагменти кераміки. Поряд були 3 уламки печини. Також знайдено 3 крем'яних відщепи та 1 ножеподібна пластинка.

Розкоп І, яма 4.

Розміри: 1,6×1,62 м. Глибина – 0,47 м, загальна глибина від поверхні – 0,87 м. По всій площі об'єкта були фрагменти кераміки різних розмірів. Зрідка траплялися вуглинки. В північній частині знайдено 3 вінця, одне з ручкою. Часто траплялися пластини та дрібні кремінці – відщепи.

Кераміки – 36 уламків, кременю – 11, кісток – 9.

Серед кераміки – 26 фрагментів світлого та світло-коричневого кольорів; 10 темного кольору:

- 1) 7 фрагментів вінчиків посудин;
- 2) 3 фрагменти вушок на посудинах;
- 3) інші знахідки є бічними уламками посудин.

Серед крем'яних виробів:

- 1) 1 різець;
- 2) 1 пластина з ретушшю.

Розкоп І, яма 4а.

Розміри: 1,5×1,4 м. Глибина – 0,45, загальна глибина – 0,75 м.

Розташована поблизу об'єктів № 4 та № 5 в північно-західній частині розкопу. Має круглу форму. Найбільше скупчення знахідок спостерігається в східній частині ями. У південній частині ями виявлено залишки вогнища.

Кераміки – 5 фрагментів, крем'яних виробів – 1 відщеп, кісток – 3.

Розкоп І, яма 5.

Розміри: 4 х 3 м.

Яма № 5 розташована між ямами № 1, № 2, № 3, № 4. Вона продовгувата, ніби чотиригранна. Тут знайдено лише кремінці, серед яких два збиті підчовнуваті нуклеуси та два свідерські наконечники до стріл. У ній був темний ґрунт товщиною до 0,2 м, нижче також жирний, коричневого кольору. Стінки опускаються плавно. Може бути, що раніше це було свідерське житло, бо є характерні знахідки тут і поблизу. Але колір ґрунту темний, специфічно жирний, що може бути наслідком того, що в цьому місці розміщувався невеликий хлів для худоби. Подібний об'єкт з таким ґрунтом розкопано в Голишеві на поселенні КЛСК.

Розкоп I, яма 6.

Розміри: 2,9×2,4 м, глибина 0,4 м, загальна глибина від поверхні – 0,7 м. Дно більш-менш рівне. На дні – в південно-західній частині – печина і вуглинка, у північній частині також. Об'єкт підовальний, зорієнтований по лінії захід-схід. Стінки в ньому понижуються плавно. Тут знайдено близько 60 фрагментів від приблизно 10 посудин, різці, ножеподібні пластини з ретушшю, струхлявілі кістки, але небагато, кілька відщепів. Печина переважно без половин. Її колір – від рожевого до чорного. У південно-західному куті, в ямці була чаша ВЛК з чотирма пелюстками, темно-бурого кольору, потріскана всередині перервута догори дном.

Виявлено кераміки 71 фрагмент, кременю – 9 виробів.

Серед кераміки – 42 уламки світлого та світло-коричневого кольорів; 29 – темного кольору:

- 1) 14 фрагментів вінчиків;
- 2) 7 фрагментів дна посудин;
- 3) 2 уламки печини;
- 4) 2 псевдоручки та 2 ручки до посудин;
- 5) інше – бокові фрагменти посудин.

Крем'яні вироби:

- 1) 3 різці;
- 2) уламки пластин з ретушшю середньої величини;
- 3) пластини з ретушшю середньої величини.

Розкоп I, яма 6а.

Розташована поряд, північніше об'єкта № 6. Її розміри приблизно – 1,8×1,9 м, глибина – 0,3 м. Дно рівне, стінки плавно ідуть до дна.

Кераміки – 10 фрагментів, кременю – 1 виріб, кісток – 4.

Серед кераміки – 8 фрагментів світлого та 2 – темного кольорів:

- 1) 2 фрагменти вінчиків; на одному з них ледве помітна червона фарба;
- 2) 1 фрагмент дна посудини;
- 3) 1 фрагмент вушка.

Серед крем'яних виробів – 1 скребок на відщепі.

Розкоп І, яма 7.

Розміри: 3,6 × 3,8 м.

Об'єкт № 7 знаходиться за 1,6 м на схід від об'єкта № 6. Глибина ями по краях 0,1 м, а в центрі – 0,35 м. У північній, східній та західній частинах було небагато паленої печини (до коричневого або чорного кольорів). Заповнюючий ґрунт – темно-бурий. Тут знайдено цілий серп з однієї пластини з ретушшю (дещо вигнутий) та 33 фрагменти кераміки (вінчики, денця, бічні частини від 5-6 посудин).

Кераміки – 33 фрагменти; кременю – 7 виробів; кісток – 5.

Серед кераміки – 10 фрагментів посуду темного кольору та 22 світлого і світло-коричневого кольорів:

- 1) 3 фрагменти дна;
 - 2) 1 фрагмент вінчика миски;
 - 3) 2 фрагменти вінчиків від горщиків;
 - 4) 1 фрагмент вінчика з наліпом;
- Інше – бокові фрагменти посудин.

Розкоп І, яма 7а.

Поряд з ямою № 6 (на південний захід за 1,5 м) та південніше від ями № 7 є ледве прочитуване в ґрунті пониження (№ 7а) (до 0,2 м) розмірами приблизно 3,5 x 2,5 м, можливо, підчотирикутного вигляду, але кути видно погано. У північній частині знайдено дрібні шматки печини, а південніше – уламки кераміки КЛСК з нотним орнаментом та крем'яні відщепи. Тут з самого південного краю виявлено свідерський наконечник стріли. В південній частині об'єкта ледь помітна ямка, в якій були кераміка та кремінці. Можливо, це рештки короткочасного легкого житла КЛСК, розташованого на одній лінії від об'єкта № 8, за 7–8 м на схід. Поряд із знахідками видно ледве прочитувані залишки вогнища з вуглинками діаметром 0,3 м.

Серед кераміки:

- 1) 8 фрагментів посуду КЛСК.

Серед крем'яних виробів:

- 1) свідерський наконечник стріли;
- 2) 5 відщепів.

Розкоп I, об'єкт 7б.

Об'єкт розміщений південніше об'єкта 7а, досліджений лише частково, оскільки виходить за межі розкопу. Відкрита його частина має розміри близько 3 м (ніби половина кола), а інша – 1,5 м, в материк заглиблюється на 0,3 м. Стінки плавно понижуються, дно рівне.

Кераміки знайдено 36 фрагментів; кісток – 4.

Серед кераміки – 8 фрагментів темного кольору; 22 світлого та світло-коричневого кольорів:

1) фрагмент вінчика від світло-коричневого великого горщика;

2) фрагмент вінчика чаші середніх розмірів темно-коричневого кольору;

3) фрагмент вінчика великої тонкостінної чаші темного кольору;

4) фрагмент вінчика горщика світлого кольору середньої величини;

5) уламок кубка темного кольору, середньої величини, з розхиленим назовні краєм вінця;

6) фрагмент дна;

7) інше – бічні уламки посудин.

Розкоп I, яма 7в.

Розміри: 1,1x1 м. Глибина 0,3 м, загальна глибина від поверхні – 0,5 м.

Об'єкт виявлено за 3,5 м на схід від об'єкта № 7б.

Кераміки – 3 фрагменти, крем'яних виробів – 4 (відщепи), печини – 1 уламок.

Розкоп I, яма 7г.

Розміри: 1x0,9 м. Глибина 0,3 м, загальна глибина від поверхні – 0,5 м.

Об'єкт розміщений у південно-східній частині розкопу за 2,5 м на схід від об'єкта № 7в.

Кераміки – 4 фрагменти, крем'яних виробів – 5 (відщепи), печини – 2 уламки.

Розкоп I, об'єкт 8.

Об'єкт № 8 являв собою житло КЛСК. Він був дуже порушений учнями, які зробили тут схованку – "бліндаж". Тому розміри його можна встановити лише приблизно: 4,6×4,3 м. Загалом не дуже типове для цієї культури житло, ймовірно, тимчасове, короткочасне. У південній його частині була яма (діаметром 0,6 м) з попелом та вуглинками. Поряд знайдено фрагменти кераміки та невеликі кремінці (пластини та відщепи з ретушшою). Глибина об'єкта – до 0,5 м в материку. Форма близька до чотирикутника, але краї порушені – тому визначити можна лише частково.

Розкоп I, об'єкт 8а.

Підовальна яма розмірами приблизно 2,1×0,9 м, глибиною – до 0,3 м. Яма розміщена по лінії з північного-заходу на південний схід. Ближче до західного боку були дрібні шматки печини, уламки посуду ВЛК та 2 – КЛСК, зі східного – темна посудина з червоною фарбою ззовні, різець, дві пластини з ретушшою.

Кераміки – 77 одиниць (44 фрагменти світлого та світло-коричневого кольору; 33 фрагменти темного кольору):

- 1) 5 фрагментів вінчиків;
- 2) 6 фрагментів дна;
- 3) 1 псевдоручка;
- 4) інше – бічні фрагменти посудин.

Розкоп I, об'єкт 9.

Розміри: 2×3,4 м. Глибина – 0,3-0,4, загальна глибина – 0,7–0,8 м.

Кераміки – 22; кременю – 4; печини – 1 уламок.

Серед кераміки – 10 фрагментів темного й 12 світлого кольорів:

- 1) 5 фрагментів вінчиків;
- 2) 1 фрагмент дна;
- 3) псевдоручка овальної форми;
- 4) інше – бічні уламки посудини.

Серед крем'яних виробів:

- 1) ножеподібна пластинка середніх розмірів з ретушшою;

- 2) пластинка без ретуші;
- 3) 2 відщепи.

Розкоп II, яма 1.

Розміри: 2,4×2,8 м. Загальна глибина від поверхні – 1,15 м, а від нижньої межі підгрунтя – 0,8 м. Знайдено кераміку ВЛК, уламки посуду ПТК.

Кераміки – 56 фрагментів, з кременю (каменю) – 14 одиниць.

Серед кераміки – 28 фрагментів посуду темного кольору; 26 світлого та світло-коричневого кольорів:

- 1) 2 вінчики посудин, з них 1 з двома наліпами;
- 2) 1 уламок ручки та 1 псевдоручка;
- 3) 5 фрагментів дна від чаш;
- 4) уламки від 2 трипільських посудин.

Серед крем'яних (кам'яних) виробів:

- 1) маленьке долото з каменю сірого кольору;
- 2) 1 різець на пластині;
- 3) невеличкий різець на пластині із струменевою ретушню;
- 4) 4 відщепи.

Розкоп II, об'єкт 2.

Розміри: 2,7×2 м. Овальна, витягнута з півночі на південь яма. У східному напрямку вона ледь виходить за лінію розкопів. Заглиблена на 1,4–0,5 м у материковий та передматериковий шар. Знайдено великий рожевий фрагмент посудини ПТК, багато фрагментів посуду ВЛК та пластин, відщепів з кременю, у тому числі кілька з ретушню. Можливо, ця яма входила до складу житла.

Розкоп II, яма 3.

Розміри: 4×1,8 м. Глибина від поверхні в центральній частині сягає 0,6–0,7 м. Об'єкт розміщений у північно-східній частині розкопу. Яма витягнута із заходу на схід. Найбільше знахідок відкрито в південній та західній частинах.

Кераміки – 34 фрагменти, крем'яних виробів – 5.

Серед кераміки – 6 фрагментів посуду ПТК, інші – кераміка ВЛК:

- 1) 10 фрагментів вінчиків;
- 2) 5 фрагментів дна посудин;
- 3) 1 уламок ручки;
- 4) інше – бічні стінки посудин.

Опис кераміки з культурного шару

Чаші.

Кількість: 41 у фрагментах і 1 ціла.

Кольори: від світло-коричневого до темного.

3 фрагменти з ошершавленою поверхнею, внаслідок домішки крупного піску та дрібно-товченого каменю. В одному із них є домішка шамоту.

Одноколірні:

– чорні – 13;

– світло-коричневі – 10.

Двоколірні – 9.

Багатоколірні:

– всередині коричневі, а ззовні темні і навпаки – 10.

Деякі з них мають по 4 виступи на краю вінець, а деякі по 2 виступи, вміщені поряд.

Діаметри: 12 см, 13 см, 22 см, 24 см, 26 см, 30 см, 36 см.

Діаметри дна: 10 см, 8,5 см, 6,5 см, 7 см, 8 см, 6 см, 7,5 см.

Розмір цілої чаші: діаметр верхньої частини – 15,9; діаметр дна – 7,2; висота – 9 см.

Миски.

Кількість: 45.

Кольори: від світло-коричневого до темного.

Одноколірні: 32.

Двоколірні: 5.

Триколірні: 8.

1 фрагмент із ошершавленою поверхнею внаслідок домішки товченого каменю.

Діаметри верху: 14 см, 16 см, 18 см, 24 см, 26 см, 28 см, 32 см, 38 см.

Горщики.

Кількість: 118;

Колір: від світло-коричневого до темного.

Одноколірних – 76.

Двоколірних – 29.

Триколірних – 13.

Діаметр верху: 32 см, 22 см, 24 см, 20 см, 26 см, 10 см.

Діаметр дна: 10 см, 13 см, 14 см, 7 см, 8 см, 6 см.

Всього уламків вінчиків – 59.

Уламків дна – 14.

Всього кераміки, виявленої на поселенні:

Чаші – 42.

Миски – 45.

Горщики – 118.

Загальна кількість діагностичних (придатних для визначення форми) – 205.

Ручки:

1. Петлеподібні – 7;

Розміри:

– Макс. 6,7×3 см;

– Мін. 3,9×2 см;

2. Подібні, але підчотирикутної форми – 2;

Розміри:

– Макс. 3,2×2 см;

– Мін. 2,6×3,2 см;

3. Миски з ручками, прикріпленими до краю вінець – 5;

Розміри:

– Макс. 2,7×2,2 см;

– Мін. 1,6×0,7 см;

4. Широкі ручки півовальної форми – 4;

Розміри:

– Макс. 9,5×3,1 см;

– Мін. 6,2×3,5 см;

5. Широкі, підокруглого типу – 15;

Розміри:

– Макс. $3,4 \times 1,4$; $4,2 \times 2,2 \times 1,2$ см;

– Мін. $0,7 \times 1,7$; $1,3 \times 0,9 \times 0,6$ – розміщений горизонтально;

Одним екземпляром представлено тип підокруглої ручки, сплющеної з краю.

6. Гудзикоподібні ручки – 2;

Розміри:

– Макс. ширина – 1,4 см;

7. Конусоподібні ручки – 8, (вони розміщені на максимальному вигині стінки);

На 1,2 см виступають над стінками посудини;

8. Дещо видовжені – 15, (розміщені в місці максимального вигину посудини в горизонтальному положенні); 4 із них знаходяться у вертикальному положенні.

Розміри:

– Макс. $3,6 \times 3,5 \times 1,2$;

– мін. $0,9 \times 2,2 \times 1,2$; $3,6 \times 1,4 \times 1,1$ – видовжена, розміщена горизонтально, скраю сплющена;

Загальна кількість – 34.

Крем'яні вироби з поселення ВЛК Баїв – острів (розкопки 2008)

1. Нуклеуси:

Підциліндричні – 3;

Конусоподібні – 1;

Підчовнуваті – 3;

2. Відщепи – 215.

3. Пластини без ретуші середніх та більших розмірів – 105;

Мікропластини – 26.

4. Відщепи з ретушшю – 5.

5. Пластин з ретушшю – 115.

У тому числі зі скошеною струменевою ретушшю – 35.

6. Різці – 67.

7. Скребки – 35.

8. Скребла (масивні) – 2.

- 9. Провертки – 2.
 - 10. Скобелі – 2.
 - 11. Наконечники стріл – 2.
 - 12. Свідерські наконечники – 3.
- Знарядь: 260.
Всього 621 (592) виробів ВЛК (без мікропластин – 564)

Крем'яний комплекс кожного поселення є важливим господарським діагностичним показником. Він дозволяє вивчати специфіку виробництва знарядь, домінування певних галузей, традиції крем'яної індустрії та їхні особливості в межах певної культури. Це стосується і пам'ятки Баїв-Острів.

Тут наявні підциліндричні нуклеуси з двома рівними ударними площинами, значна кількість відщепів як відходів виробництва, а головне – переважання в комплексі виробів із пластин, які були основними півфабрикатами-заготовками знарядь: скребків, різців, “серпаків” (вкладнів до серпів), проверток, скобелів, пластин з ретушшю. Важливою специфікою колекції знарядь виробів цього поселення є значний відсоток пластин з ретушшю та переважання різців над скребками, хоча кількість останніх також показова. Крем'яна сировина, з якої виготовлялися згадані приладдя, має темний із сірими відтінками колір, тобто однозначно місцева.

Отже, відсоток знарядь, виявлених на поселенні Баїв-Острів, особливо пластин з ретушшю, різців, скребків, серед крем'яних артефактів є значним – більше 50%.

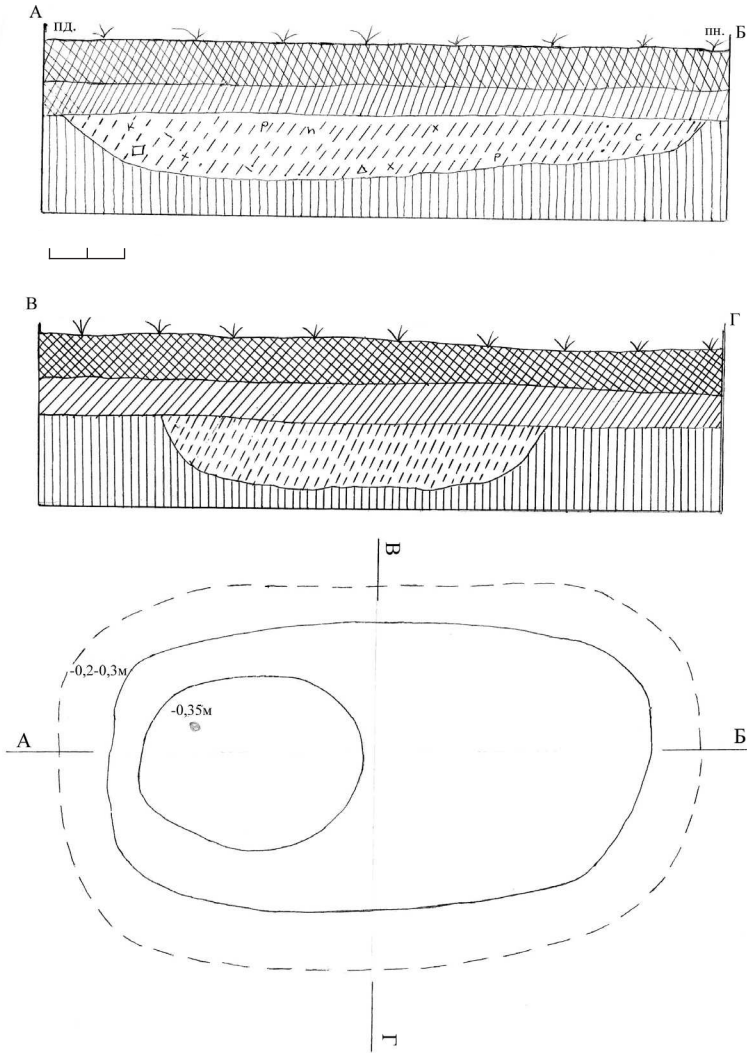

Рис. 1. Баїв-08, Р. I, об. № 1.

1 – гумус, 2 – підгрунття, 3 – заповнення об'єкта, 4 – материк, 5 – відщеп, 6 – С-скребок, 7 – Р-різець, 8 – \-пластинка, 9 – Х-кераміка, 10 – К-кістка

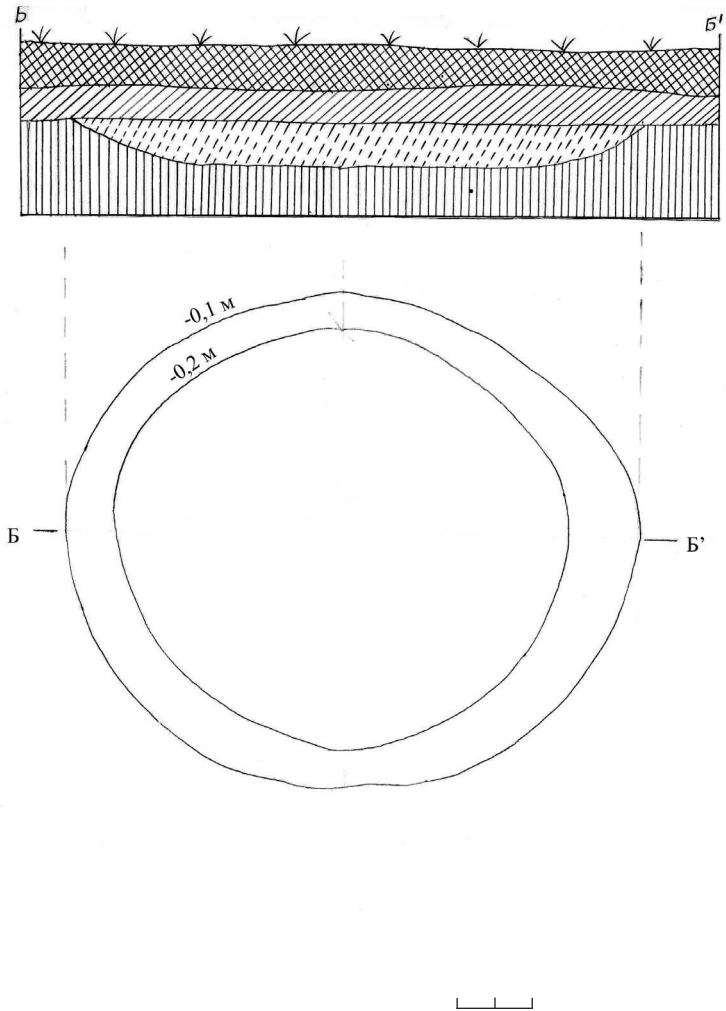

Рис. 2. Баїв-Острів. Р. I, об. № 7.

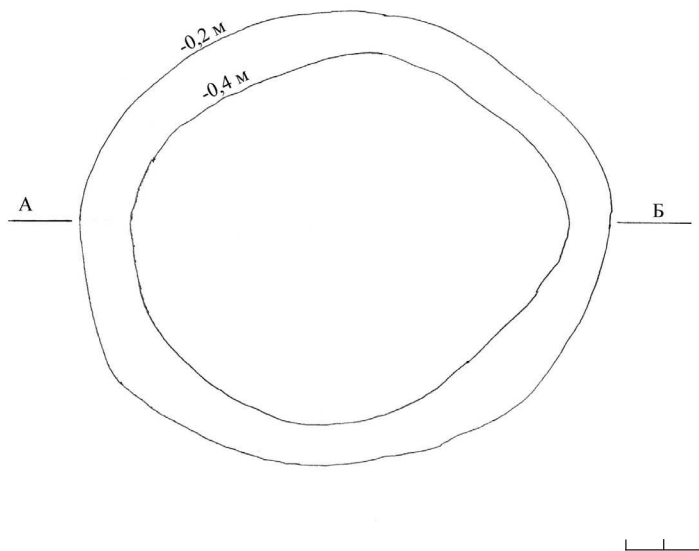
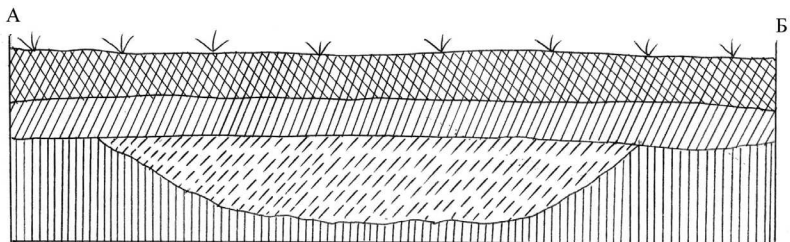

Рис. 3. Баїв-Острів. Р. I, об. № 6

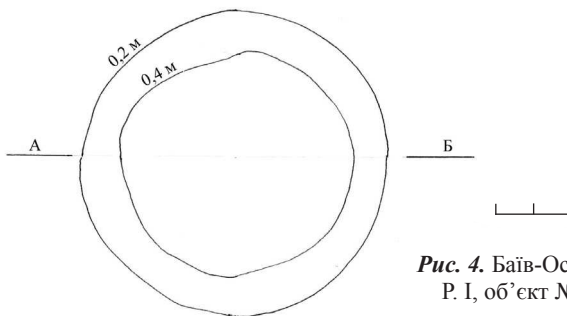
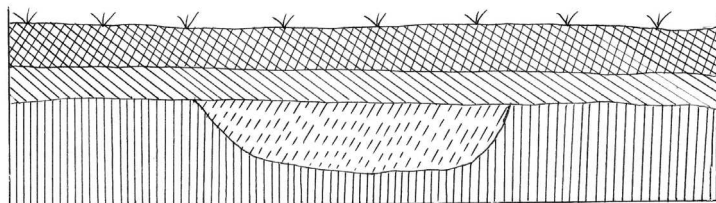

Рис. 4. Баїв-Острів.
Р. I, об'єкт № 2

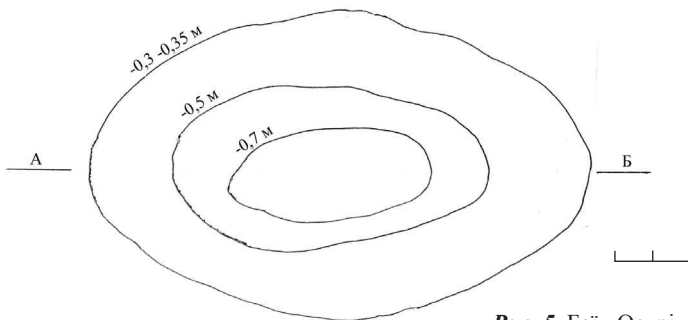
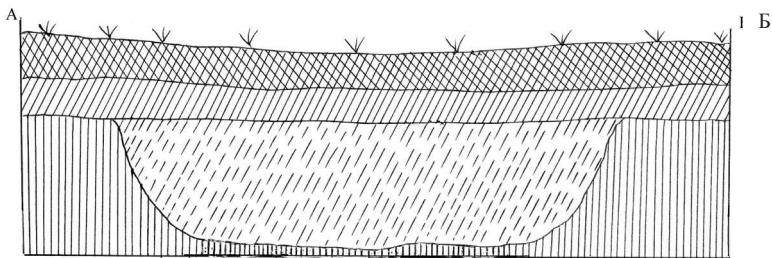

Рис. 5. Баїв-Острів.
Р. I, об'єкт № 3

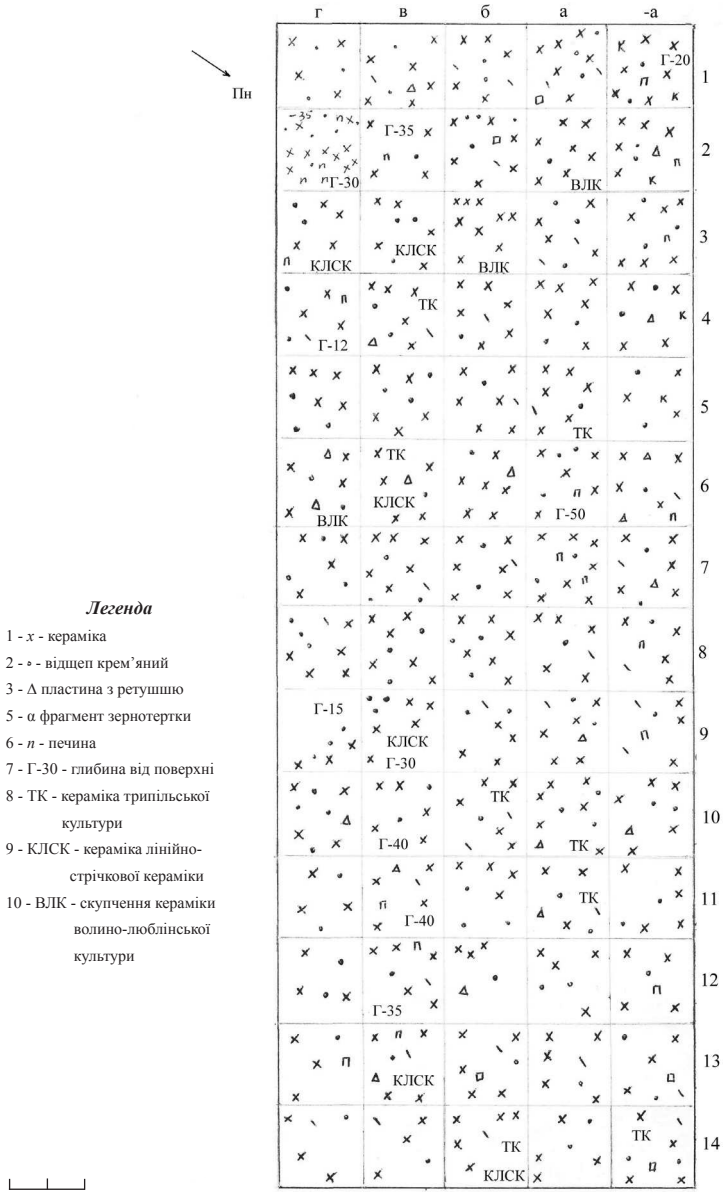

Рис. 6. Баїв-Острів, 2008 р. План розкопу № 1

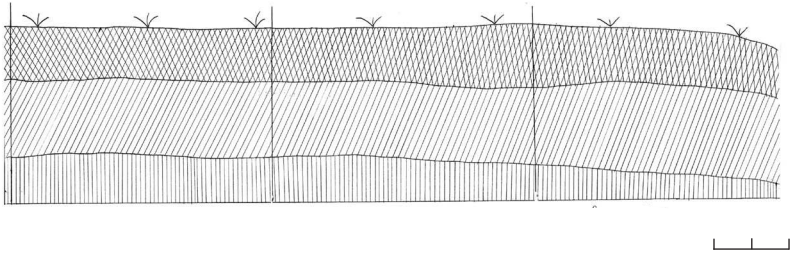

Рис. 7. Баїв-Острів, 2008 р. Розкоп I. Стратиграфія східної частини розкопу

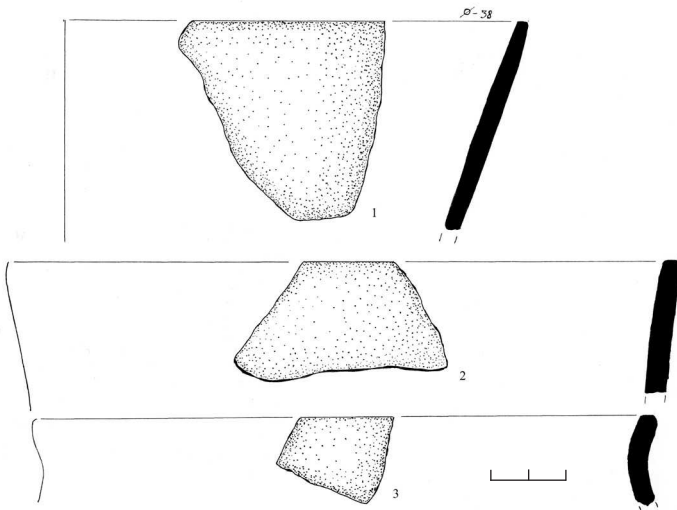

Рис. 8. Баїв-Острів, 2008 р. Кераміка ВЛК (рис. Г. Охріменка)

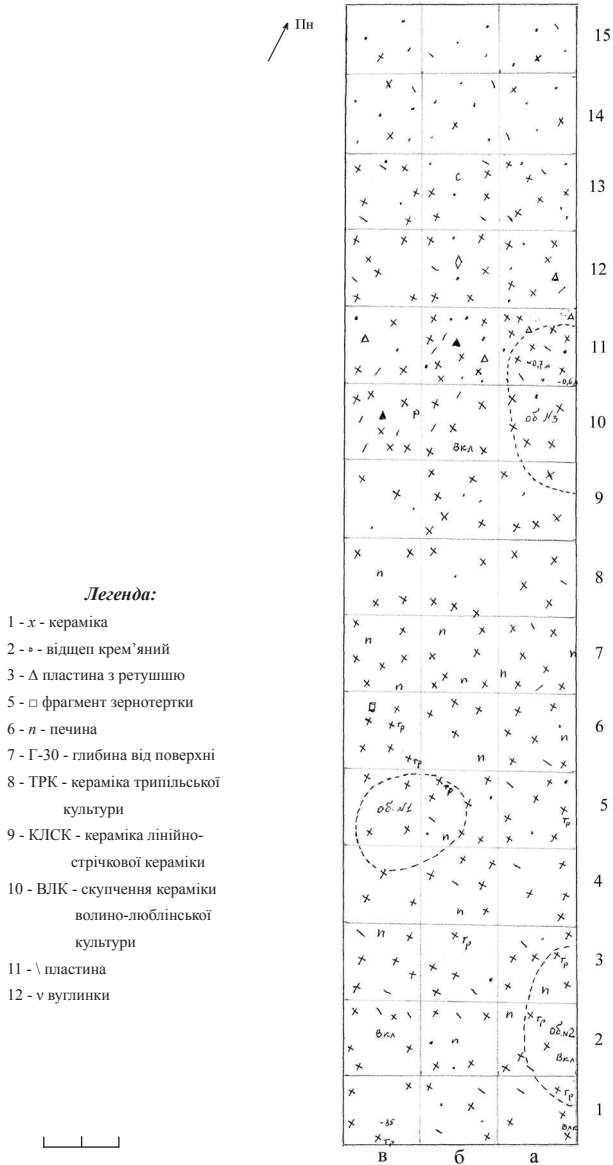

Рис. 9. Баїв-Острів, 2008 р. План розкопу № 2

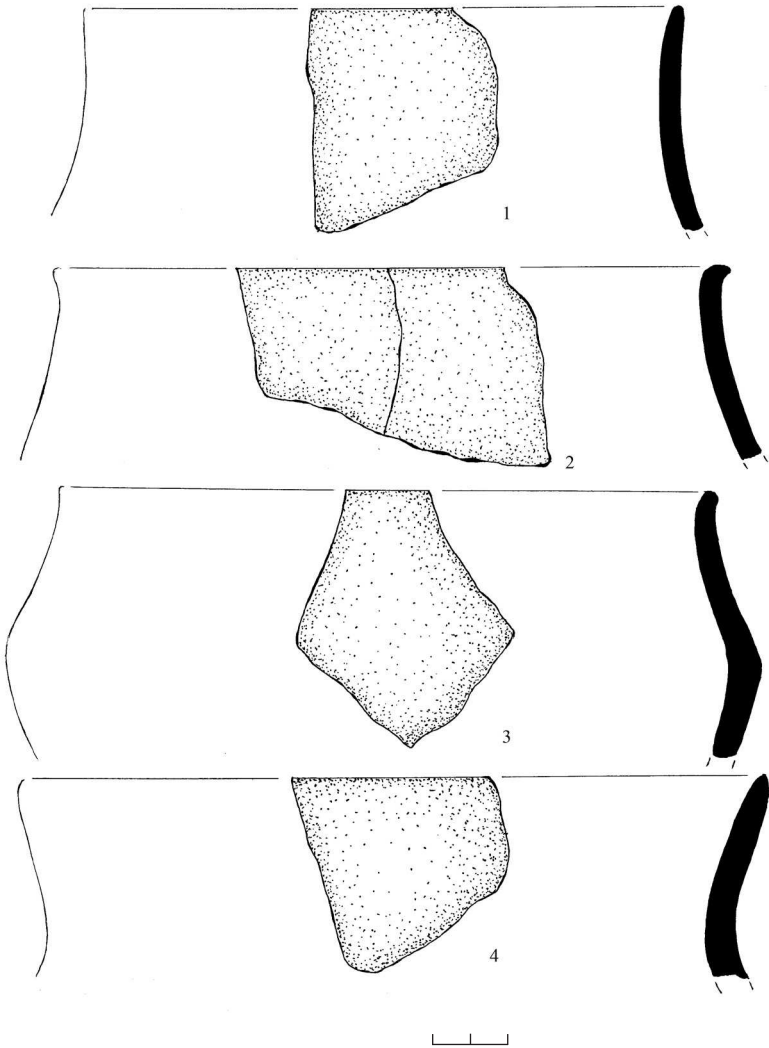

Рис. 10. Баїв-Острів, 2008 р. Кераміка ВЛК

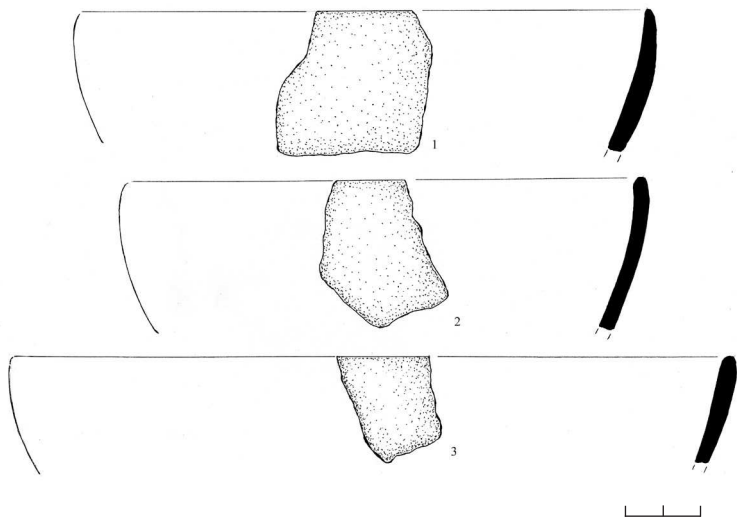

Рис. 11. Баїв-Острів, 2008 р. Кераміка ВЛК

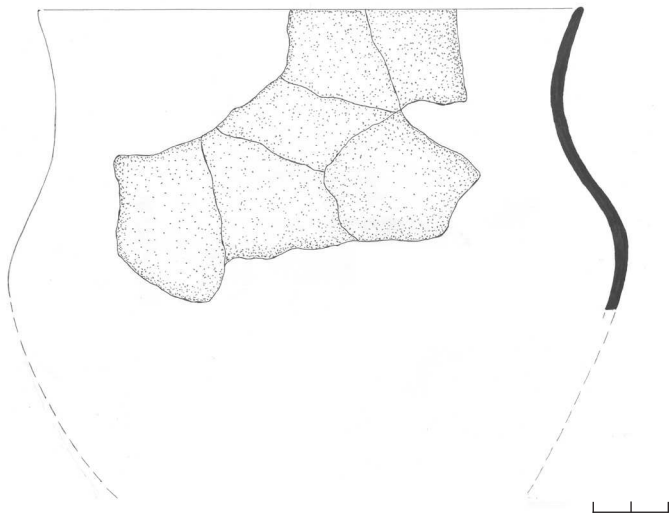

Рис. 10. Баїв-Острів, 2008 р. Реконструкція горщика ВЛК

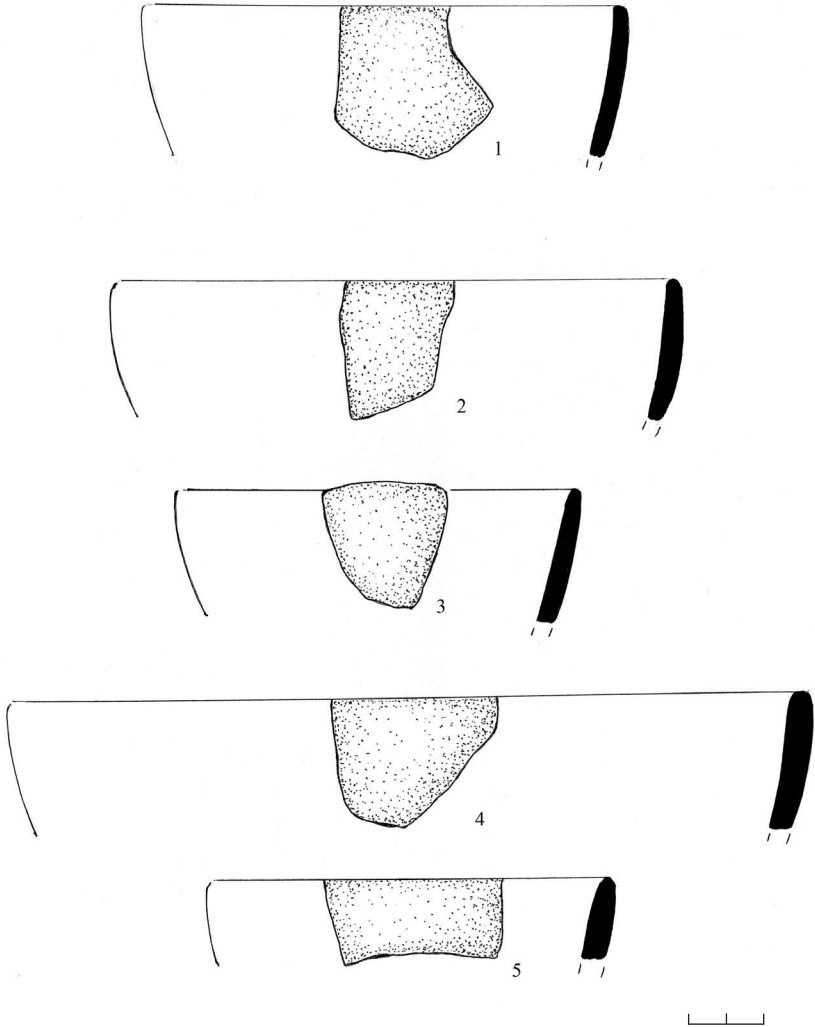

Рис. 13. Баїв-Острів, 2008 р. Кераміка ВЛК з культурного шару

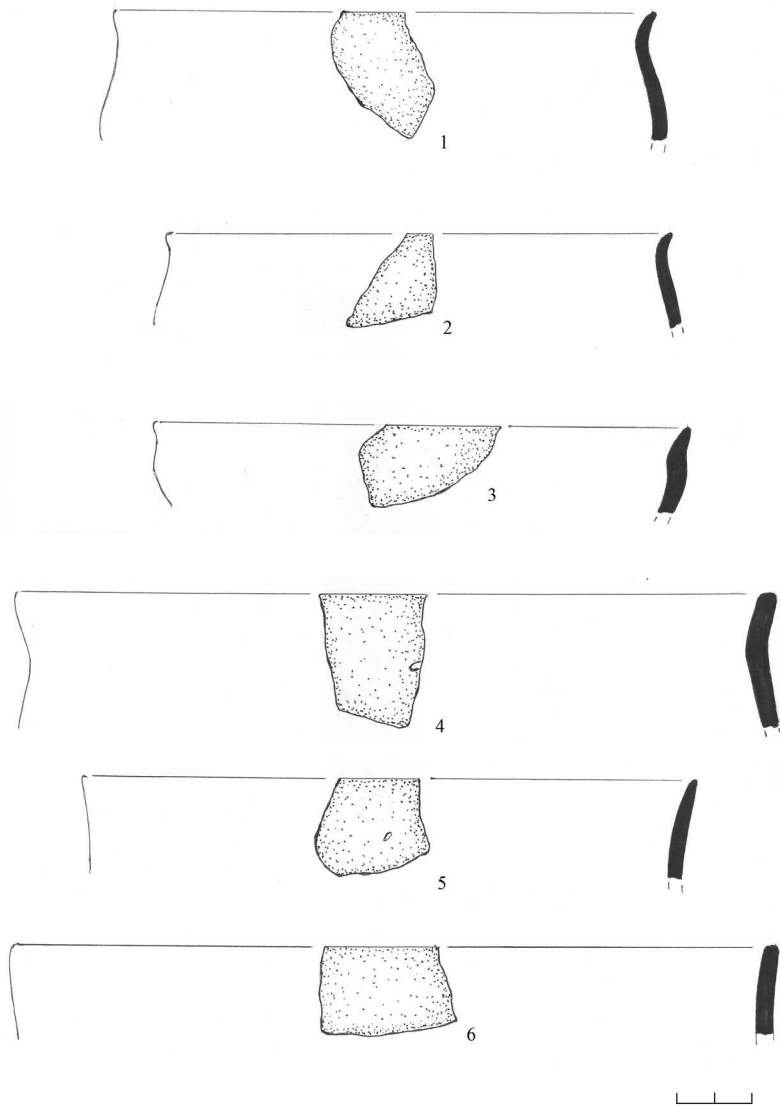

Рис. 14. Баїв-Острів, 2008 р. Кераміка ВЛК

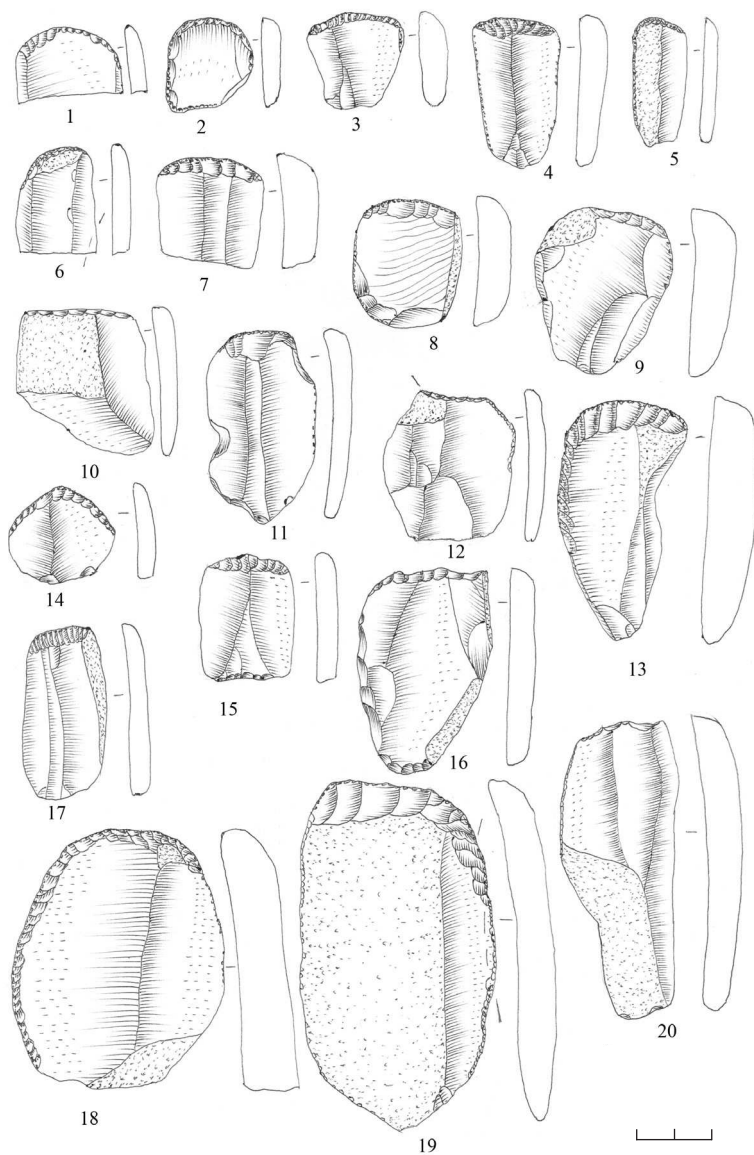

Рис. 15. Баїв-Острів, 2008 р. Скребки

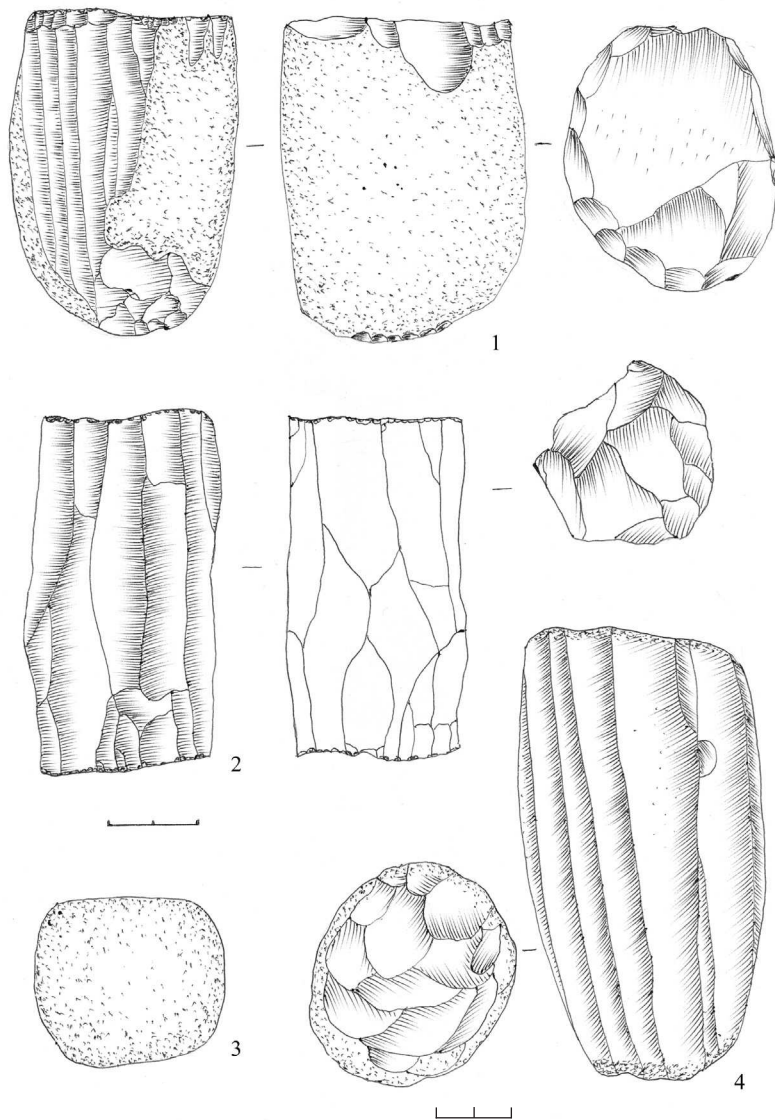

Рис. 10. Баїв-Острів, 2008 р. Матеріали з культурного часу.
Нуклеуси (1, 2, 4), відбивач (3)

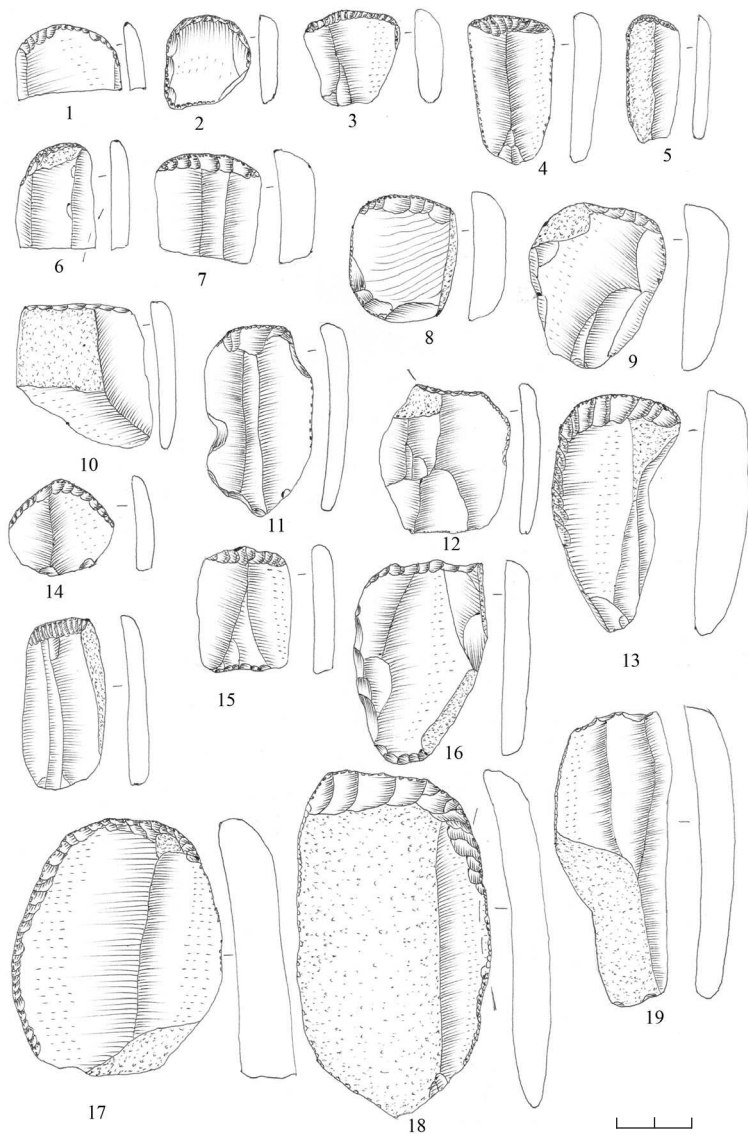

Рис. 17. Баїв-Острів, 2008 р. Скребки

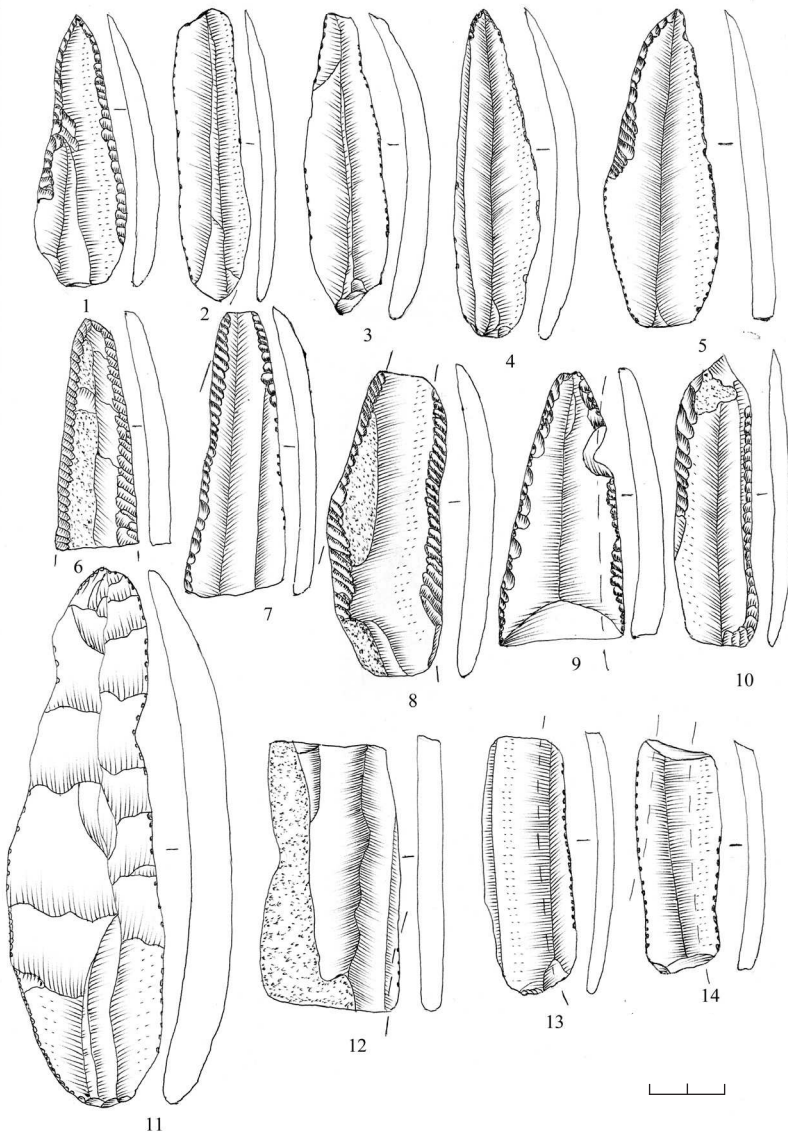

Рис. 18. Баїв-Острів, 2008 р. Крем'яні пластини

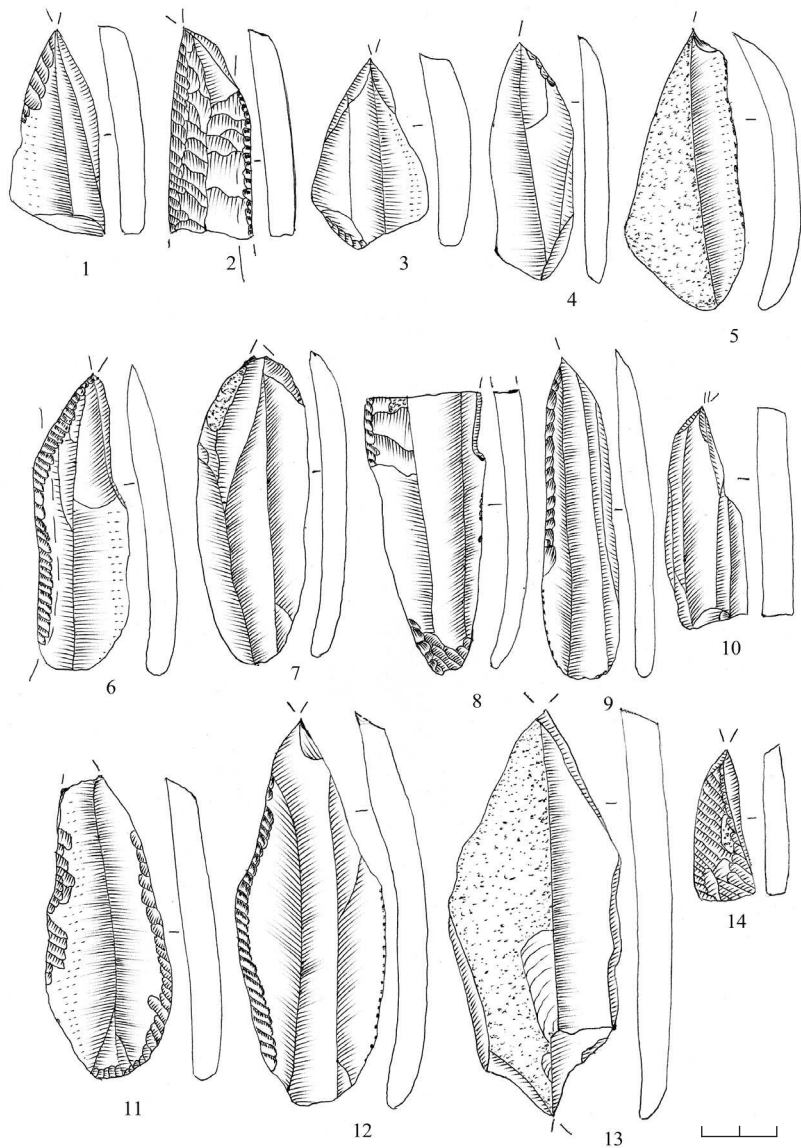

Рис. 19. Баїв-Острів, 2008 р. Різці з культурного часу та площі житла

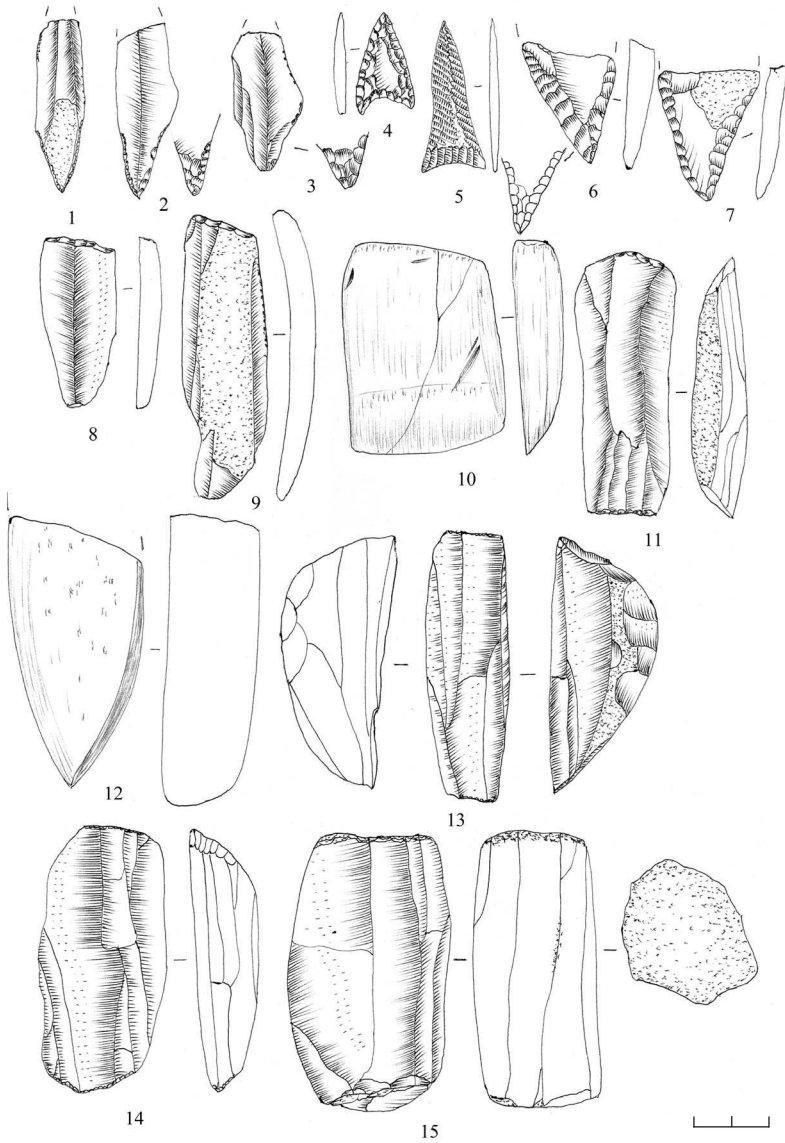

Рис. 20. Баїв-Острів, 2008 р.
Матеріали свідерської та волино-люблінської культур (1, 2, 13, 14 15)
(рис. Г. Охріменка)

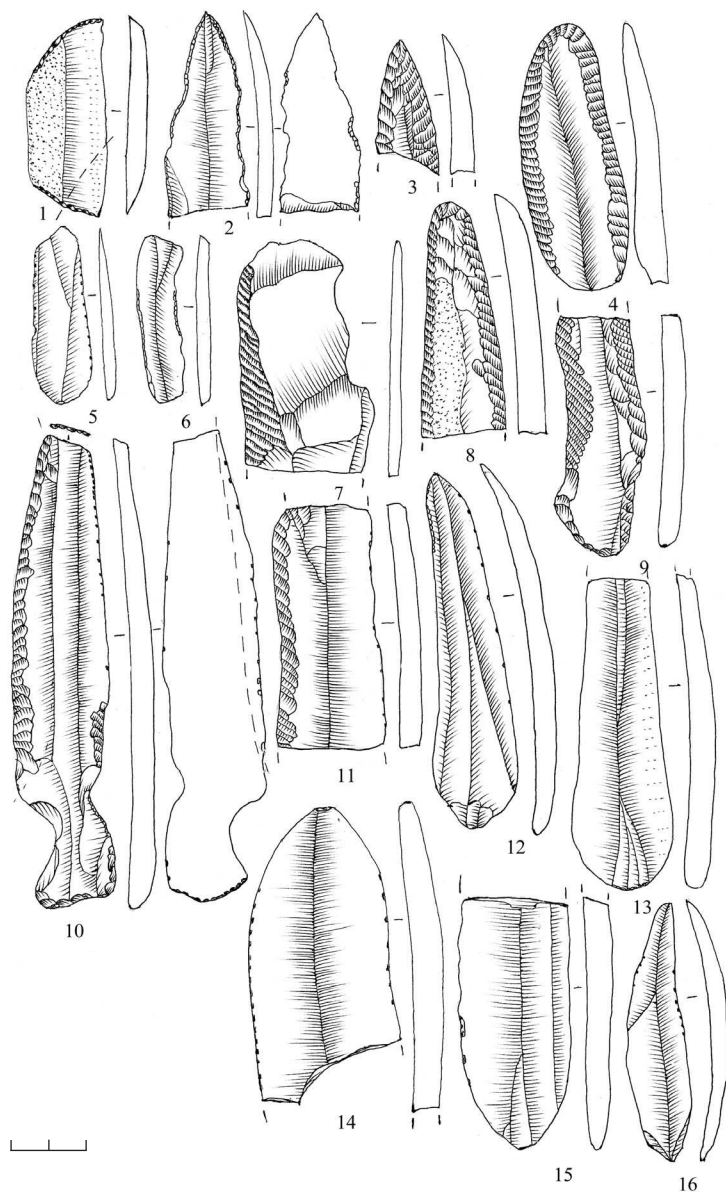

Рис. 21. Баїв-Острів, 2008 р. Крем'яні вироби (рис. Г. Охріменка)

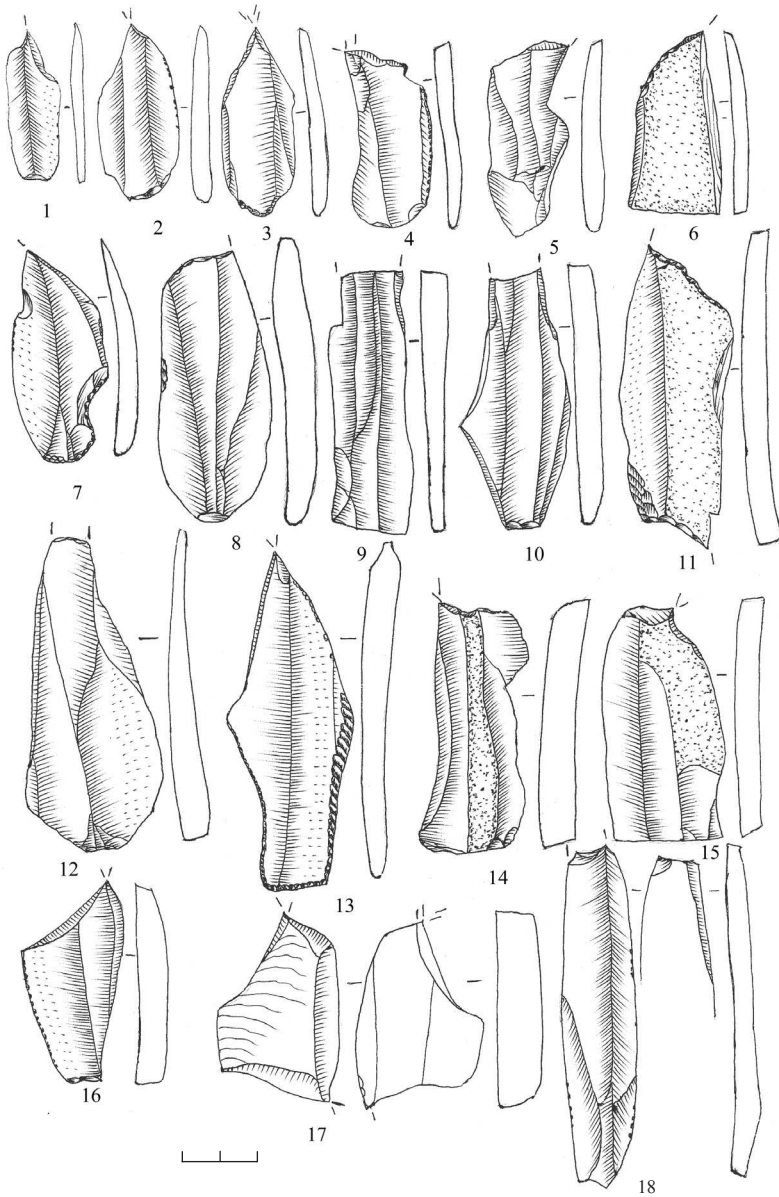

Рис. 22. Баїв-Острів, 2008 р. Крем'яні вироби (різці) (рис. Г. Охріменка)

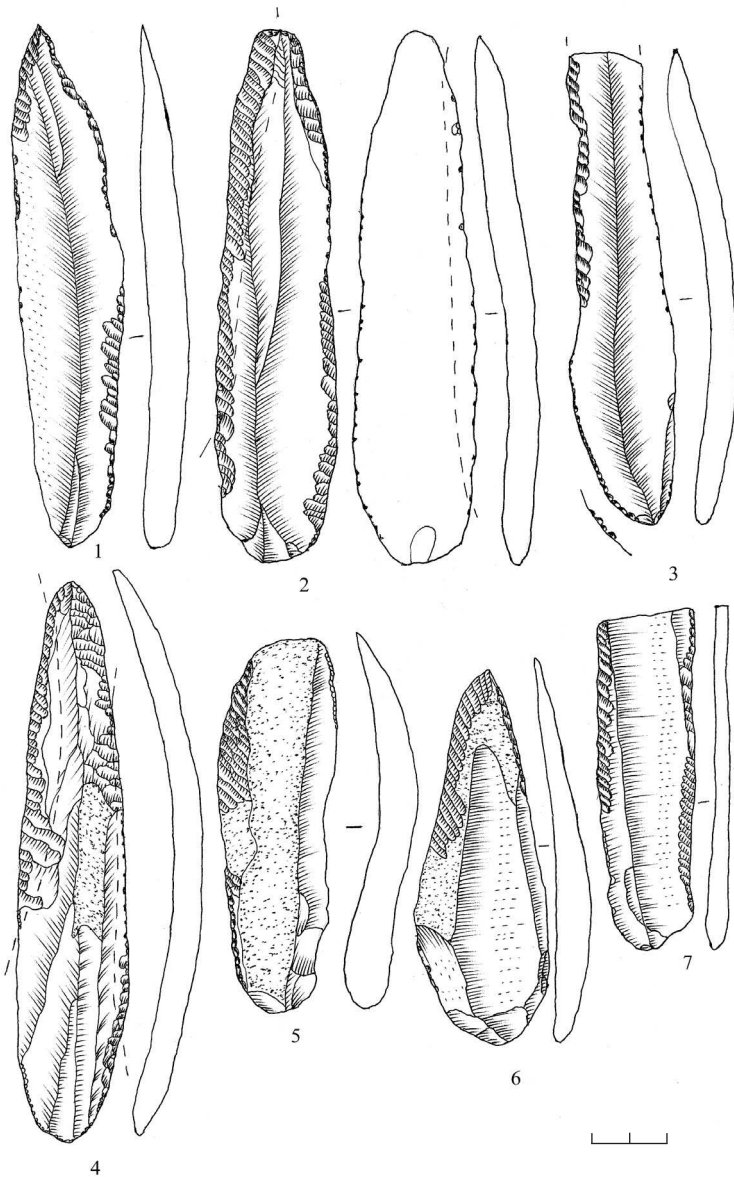

Рис. 23. Баїв-Острів, 2008 р. Крем'яні вироби (пластини) (рис. Г. Охріменка)

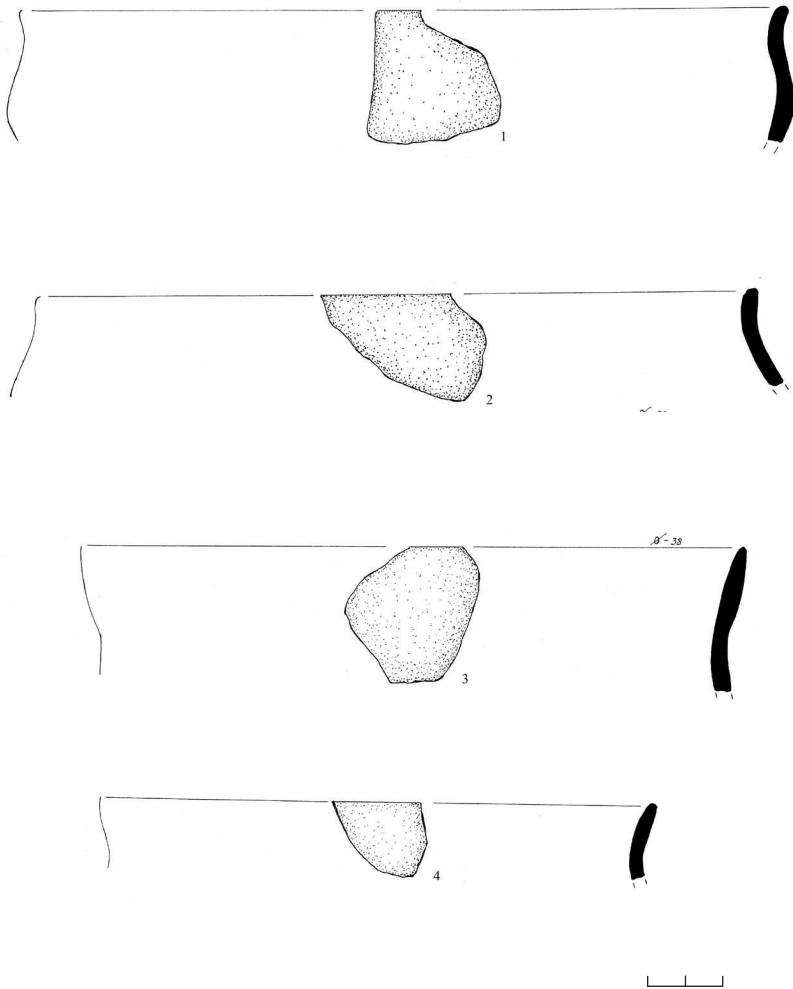
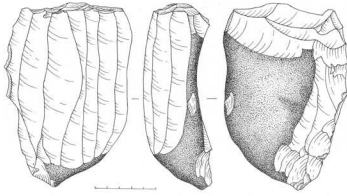

Рис. 23. Баїв-Острів, 2008 р. Кераміка ВЛК (рис. Г. Охріменка)

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ПАМ'ЯТОК ДОБИ ЕНЕОЛІТУ ІЗ ОКОЛИЦЬ с. НОВОМАЛИН

В Острозькому районі на Рівненщині є село Новомалин, розташоване на південних схилах Мізоцького кряжу. Горбиста місцевість розчленована численними балками, по дну деяких течуть струмки з джерельною водою. З південної сторони схили гір межують із вузькою болотистою низиною Мало-го Полісся, по якій протікає річка Збитенка¹. На схилах горбів є ділянки родючого ґрунту, які приваблювали сюди ще древніх землеробів. На території села Новомалина і в ближніх околицях є сліди поселень племен багатьох археологічних культур. У 1887 році поблизу села було випадково виявлено поховання культури кулястих амфор (ККА) у гробниці з кам'яних плит (2). У двох місцях, в кар'єрі, під шаром лесу були знайдені кістки мамонтів та примітивні крем'яні знаряддя (3).

В 1977 р. заплаву р. Збитенка обстежував В. М. Конопля. В околицях Новомалина ним було виявлено і обстежено низку пам'яток різних культур, зокрема в урочищах Безодня і Подобанка 4.

Пізньої осені, в середині 1980-х р., неподалік від тракторної бригади, на полі, була виорана плита вапняку, під якою знаходилося в кам'яному ящику поховання ККА. Через декілька днів знахідку обстежили археолог О. А. Бондарчук і науковий співробітник О. В. Гладуненко з Державного історико-культурного заповідника м. Острога. На той час могила була вже порожня.

У 1984 р. археологічну розвідку в Новомалині проводив В. П'ясецький, який працював на тих же пунктах, що й В. Конопля.

Автором у 1990 роках було обстежено ближні і дальні околиці села Новомалина, де виявлено серію пам'яток, невідомих науковцям. Серед них – пункти з матеріалами доби енеоліту з різною концентрацією знахідок.

За 1,5 км на захід від села був хутір Подобанка, розташований обабіч ґрунтової дороги до сусіднього села Буща Здолбунівського району. На даний час від хутора залишилися дві порожні хати, господарські будівлі, садки. Колективне поле частково розорюється жителями Новомалина під городи, ґрунти тут досить родючі.

Пункт Подобанка – І. Підйомний матеріал збирався на східному і південному схилах мису витягнутого по осі захід-схід. На городях було зібрано колекцію рухомого матеріалу трипільської культури та могилянської групи раннього заліза. На вершині мису зрідка траплялися знаряддя, нуклеуси, відходи кремнеобробної індустрії пізнього палеоліту.

Судячи по скупченню уламків кераміки, на південному схилі було одне житло носіїв трипільської культури. На площі більше 100 м² зібрана колекція фрагментів посуду різних типів. За характером глиняної маси, формами та орнаментациєю увесь керамічний комплекс поділяється на дві основні категорії – столову і кухонну. Серед знахідок незначний відсоток кераміки, орнаментованої розписом із смуг різної ширини, нанесеним темно-коричневою фарбою (Рис. 1,1,3-5; 2,1,4). Ця категорія виробів виготовлена з добре відмудленої глини з природними домішками пілеподібних лусочок слюди. Дуже рідко в структурі глиняної маси присутній шамот, поодинокі вкраплення зерен кварцу й вапняку. Черепки на зламі одношарові, а поверхня цеглистого кольору. Лише один фрагмент (Рис. 1,4) сірого кольору. Стінки посудин старанно заглажені. Внутрішні поверхні мисок покриті розписом із парних вузьких горизонтальних і косих широких смуг (Рис. 1,5; 2,1).

З інших знахідок кераміки варто відмітити крупний фрагмент вінчика амфори жовто-цеглистого кольору (Рис. 3,1). У фактурі тіста є незначні домішки шамоту дрібної грануломерації та пілеподібні блискітки слюди. Діаметр вінчика 26 см.

Фрагмент вінчика кубка жовто-коричневого кольору (Рис. 3,3). В глиняній масі великий відсоток органіки, яка під час випалу вигоріла і стінки посудини стали пористі, легкі. Це єдиний фрагмент посудини, виготовленої з домішками органічних речовин.

Уламок стінки посудини з фрагментом ручки (Рис. 3,4) цеглисто-коричневого кольору, в тісті домішки шамоту, слюди.

Фрагмент вінчика кубка світло-коричневого кольору (Рис. 4, 2). Керамічне тісто з незначними домішками шамоту. Внутрішні стінки залощені. Діаметр вінчика 11 см.

Уламок вінчика амфори ззовні світло-коричневого кольору, а з середини плямистий – сірого, світло-коричневого кольорів (Рис. 4,7). На зламі черепок сірий. Глиняна маса середньої насиченості дрібнозернистим кварцовим піском і шамотом. Поверхня шорстка. По краю вінчика ряд із вдавлень. Діаметр вінчика 26 см.

Керамічний комплекс пам'ятки в меншій кількості представлений уламками кухонного посуду, незначний відсоток якого декорований. Орнамент складається з горизонтальних рядів півокруглих вдавлень (Рис. 5,1), одинарних та парних рядів із коротких прямих та трикутних вдавлень (Рис. 5,3-5). Колір кераміки, в основному сірого кольору з різними відтінками.

Серед знахідок – посудина для пиття (Рис. 5,7) у формі зрізаного конуса.

На пам'ятці серед підйомного матеріалу виділяється невелика група знарядь праці, типових для трипільських поселень. Це скребки (Рис. 1,2;3,5), скобель (Рис. 3,2). Знаряддя праці виготовлялись безпосередньо на поселенні, про що свідчать знайдені у великій кількості різноманітні відходи виробництва – відщепи та сколи. Сировиною для знарядь слугував високоякісний кремій туронського походження, поклади якого залягають у верхів'ях річки Збитенки.

Керамічний комплекс з Подобанки виготовлений із глиняного розчину, в основному, без штучних домішок, з добре відмудленої глини. Як природна домішка в глині часто наявні пиле-подібні лусочки слюди. У глиняне тісто древні гончарі додавали

подрібнені черепки, дрібний та середньозернистий кварцовий пісок. Поодинокі трапляються вкраплення вапняку. В основному, колір посудин цеглистого кольору, рідко - сірого, світло-коричневого, жовтуватих відтінків. Весь посуд якісно випалений і при постукуванні пальцем по крупних фрагментах дзвенить. В основній масі кераміки на зламах краї гострі.

На декількох фрагментах посудин орнамент складається із 2-5 паралельних ліній, виконаних темно-коричневою фарбою. При цьому внутрішні лінії тонкі, а зовнішні широкі. Найближчі аналогії можна знайти в кераміці з поселень у Кошилівцях, Семенові-Зеленчі на Поділлі, Сандраках та Паволочі на Волині (5). Судячи з орнаментациї, структури глиняної маси, обробці поверхні та кольору посуду, поселення на Подобанці можна умовно віднести до середнього періоду трипільської культури типу В-II – гордінештської локальної групи 6.

Пункт Подобанка III. Багатошарова пам'ятка розташована ліворуч від дороги с. Новомалин-Буща на пологому південному схилі, який частково розорюється жителями Новомалина під гори. Грунт в даному районі родючий, з незначними домішками крем'яних жовен та крейди. Із західної сторони пам'ятка межує з листяним лісом, а з південної – із сінокосом, який переходить у вільховий ліс. На схід від поселення є джерело.

У цьому пункті автором протягом декількох років був зібраний нечисленний підйомний матеріал доби енеоліту, ранього заліза, Київської Русі. Складається враження, що основна площа пам'ятки лежить на північ від дороги – на південному схилі та вершині мису Мізоцького кряжу (це облогує поле).

Доба міді в описаній місцевості репрезентована декількома десятками уламків кераміки та знаряддями. Вінчик горщика (Рис. 6,1) сірого кольору з жовтуватим відтінком лицевої сторони. Випал якісний, одношаровий. Край вінчика посудини декорований косими вдавненими лініями.

Знайдено неорнаментовані уламки посудин цеглистого кольору, випал високої якості. В структурі глиняної маси поодинокі зерна дрібного піску.

Жнивварське знаряддя доби енеоліту представлене серед західок вкладнем до серпа (Рис. 6,2), виготовленим з уламка трапеці-

подібної в перетині пластини. Краї з боку черевця майже повністю оброблені загострюючою ретушшю. Довгий вкрай вкладня був робочим, і з двох сторін від ужитку покритий дзеркальним заполіруванням.

Із підйомного матеріалу до доби міді можна віднести декілька пластин та їх уламків.

Пункт Подобанка IV. Підйомний матеріал збирався за 200-250 м на північ від хутора на південному схилі Мізоцького кряжу, який розорується частково під городи. Схил і мис, на якому стояв хутір, розділені вузькою заболоченою низиною, зарослою верболозом. Частково низина використовується під сіножать. На болоті і під горою б'ють джерела. Городи із заходу, півночі і сходу оточені мішаним лісом.

На площі 1 га траплялися знаряддя та відходи кремнеобробної індустрії у вигляді відщепів та уламків кременю. Досить рідкими були знахідки фрагментів кераміки. Лише в одному місці спостерігалось скупчення артефактів, по якому можна визначати, що тут було житло.

Навколишні городи частково облогували, на деяких не була переорана стерня і тому частина поля необстежена.

Серед підйомного матеріалу декілька десятків уламків кераміки атрибутуються як трипільські. Це фрагмент денця сірого кольору, на поверхні якого збереглися сліди від цеглистого ангобу. У фактурі добре відмуленої маси домішки не помічені.

Уламки неорнаментованих стінок мають цеглисту та світло-коричневу поверхню. У глиняній масі невеликий відсоток шамоту.

Ще один уламок стінки важко піддається культурному визначенню. Поверхня черепка червона, а в фактурі тіста великий відсоток крупних зерен перепаленого кременю.

На пам'ятці зібрана невелика колекція знарядь праці доби неоліту, їх уламків та відходів кремнеобробної індустрії. Крем'яна сировина місцевого походження сірого з темними смугами кольору, інколи чорного. Знаряддя представлені уламком обушної частини сокири (Рис. 7,4), у прилезовій частині якої є ділянка пришліфованої поверхні, скребок кінцевий (Рис. 7,5),

виготовлений на уламку масивної пластини. Скобель (Рис. 7,3) і ніж (Рис. 7,2) виготовлені на пластинах кременю.

Поряд з поселенням були поля, засіяні злаковими культурами, урожай з яких збирався серпами із набірних ріжучих елементів – крем'яних вкладнів. Знайдений вкладень розміром 6 x 4 см виготовлений на уламку широкої, трикутної в поперечному перетині пластини (Рис. 7,1). Робоча поверхня зі сторони спинки оброблена плоскою, довгою косою загострюючою ретушшю та покрита заполіровкою, утвореною від зрізання стебел.

Безодня – І. Даний пункт є мисом Мізоцького кряжу, витягнутого по осі захід-схід. Висота мису над рівнем заплави річки Збитенки сягає 4-7 метрів. Із західної сторони мис межує з джерелом Безодня, з південної – лугом і заплавою річки Збитенки, а з півночі – мішаним лісом. Зі східної сторони мис плавно понижується і переходить у вузький видолонок. Описана місцевість розорується фермером з міста Острога, який у місцевих селян взяв в оренду частину поля.

Ґрунт на мисі супіщаний. Під орним шаром залягає крейда. Підйомний матеріал збирався на південному схилі і вершині мису на площі близько 2 га. Знахідки уламків посуду трипільської культури у незначній кількості були зібрані в тій частині мису, яка була ближче до джерела. Кераміка з поселення виготовлена з відмуленої маси, в основному без домішок. Зрідка в структурі стінок спостерігаються домішки шамоту та мікроскопічні лусочки слюди. Поверхня посуду добре заглажена. Випал високої якості, одношаровий.

Основну масу трипільської кераміки становлять неорнаментовані уламки стінок різних типів посудин цеглистого кольору, зрідка із сірим відтінком.

Серед фрагментів, які можна ідентифікувати, частина належить мискам (Рис. 8,1,3). Уламок стінки посудини (Рис. 8,4) орнаментований смугами коричневого кольору.

На пам'ятці зібрана нечисельна колекція крем'яних артефактів, які можна віднести до трипільської культури. Це два нуклеуси (Рис. 9;10,6), скребки кінцеві (Рис. 10,3; 11,1,3,10), різець кутовий (Рис. 10,2) та серединний (рис. 10,4), пластини з ретушшю

(Рис. 10,1,5), скобелі (Рис. 11,5-7), уламки пластин з ретушшю (Рис. 11,8,9).

Вкладень до серпа виготовлених на прямокутному уламку трикутної в поперечному перетині пластини. Робоча поверхня від ужитку заповірована з двох сторін (Рис. 11,4).

Урочище “Біля бочки з аміаком”, “Біля бочки”. В східній частині Новомалина, ліворуч від дороги до с. Лючин, автором у 1970-і роки було відкрите і повторно обстежене у 1990-их роках багаточислове поселення доби палеоліту-бронзи. Пам’ятка розташована на східному мисі Мізоцького кряжу, витянутого по осі захід-схід. В даний час описана місцевість частково розорюється жителями села під городи. В радянські часи тут було колективне поле.

До найдавніших знахідок в цьому пункті належать поодинокі знаряддя та нечисленні відходи кремнеобробної індустрії доби пізнього палеоліту. Рухомий підйомний матеріал зрідка траплявся ближче до вершини та на вершині гори.

Доба міді в описаному пункті представлена уламками посуду та знаряддями праці трипільської культури. Домінуючі позиції серед знахідок займає столова кераміка, в основному фрагменти мисок (Рис. 12,1-7,10). На уламку миски (Рис. 12,5) зберігся фрагмент орнаменту у вигляді широкої горизонтальної смуги коричневого кольору.

Посуд виготовлений з відмудленої глини. Випал якісний, одностаровий. Колір кераміки жовтувато-сірий.

До кухонної кераміки відносяться фрагменти стінок з ручками (Рис. 12,8,9) та уламок стінки з горизонтальним рядом косих вдавлень (Рис. 12,11). Основна маса знайдених фрагментів неорнаментована, дрібна.

Знаряддя праці виготовлялися безпосередньо на поселенні, про що свідчать знайдені нуклеуси (Рис. 13,3), різноманітні відходи виробництва: нуклеоподібні уламки, відщепи та сколи.

Знаряддя трипільської культури та їх уламки нечисленні і представлені двома фрагментами чотирикутних в перетині сокир з клиноподібним лезом (Рис. 13,2;14,7), скребками (Рис. 13,1; 14,4,5), різцями кутовими (Рис. 14,1; 10), пластинами та уламка-

ми пластин з ретушшю (Рис. 14,6,8,9), скобелем з двома робочими поверхнями (Рис. 14,3). Жнивварське знаряддя представлена вкладнем до серпа, кінці якого ретушовані (Рис. 14,2).

Зібраний в околицях с. Новомалин підйомний матеріал трипільської культури досить бідний і тому отримати розгорнуту характеристику господарства цієї культури важко. Для цього потрібні стаціонарні розкопки, для яких пам'ятка Подобанка – І досить перспективна. А подальші обстеження описаної місцевості в майбутньому можуть дати нові відкриття.

Література

1. Удра І. Х. Біогеографічні особливості українського Полісся, так званого Малеого Полісся та їх районування // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. - Нетішин, 2002. - Вип. I – С. 47-98.
2. Свешніков І. К. Нікольченко М. Ю. Довідник з археології України. Ровенська область. – Київ, 1982. – С. 87.
3. Sunkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego. – 1961. – S. 5, 13, 24, 39.
4. Свешніков І. К. Нікольченко М. Ю. Довідник... - С. 87.
5. Пелешин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль, 2004. – С. 142.
6. Рижов С. Столова кераміка племен трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 12-213.

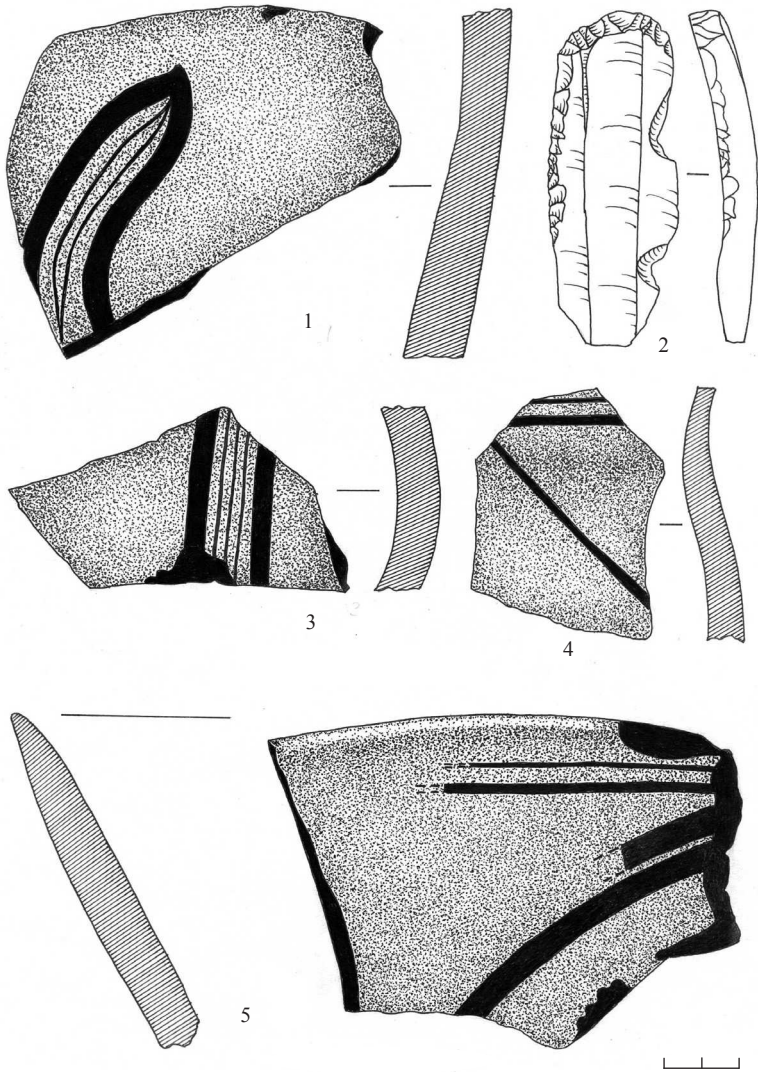

Рис. 1. С. Новомалин. Подобанка - I

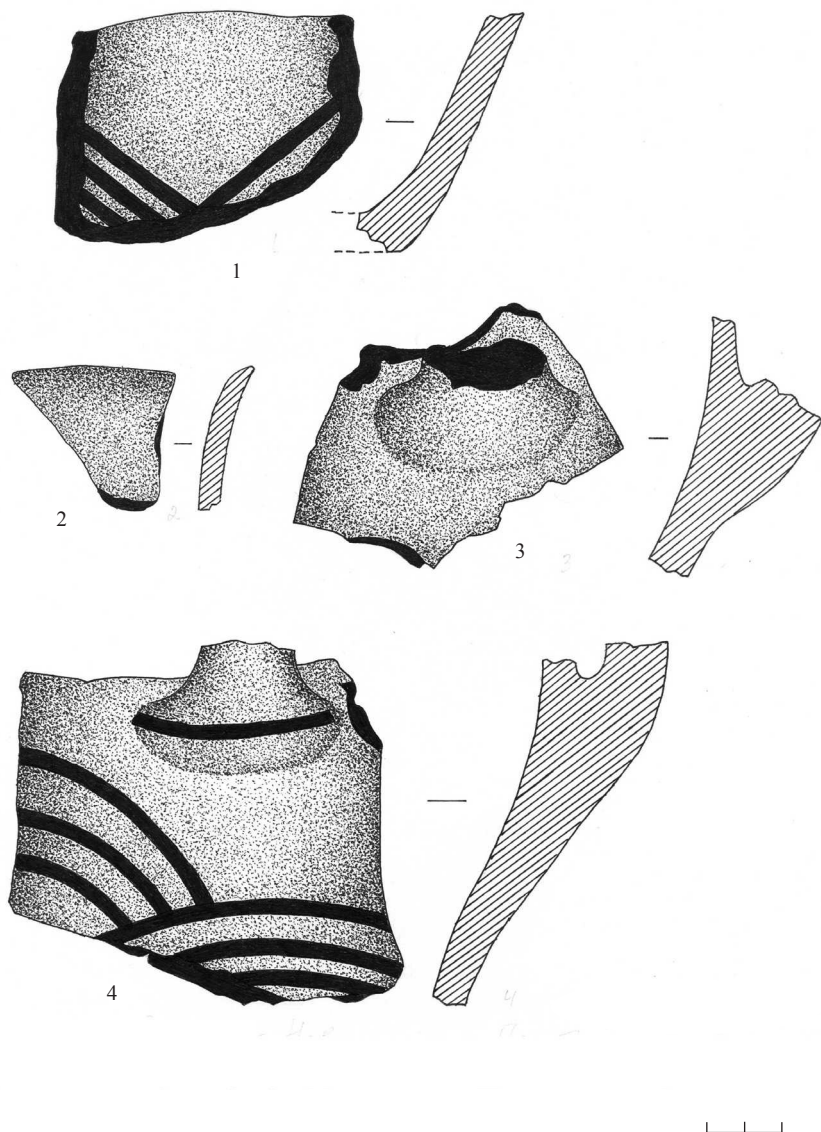

Рис. 2. С. Новомалин. Подбанка - I

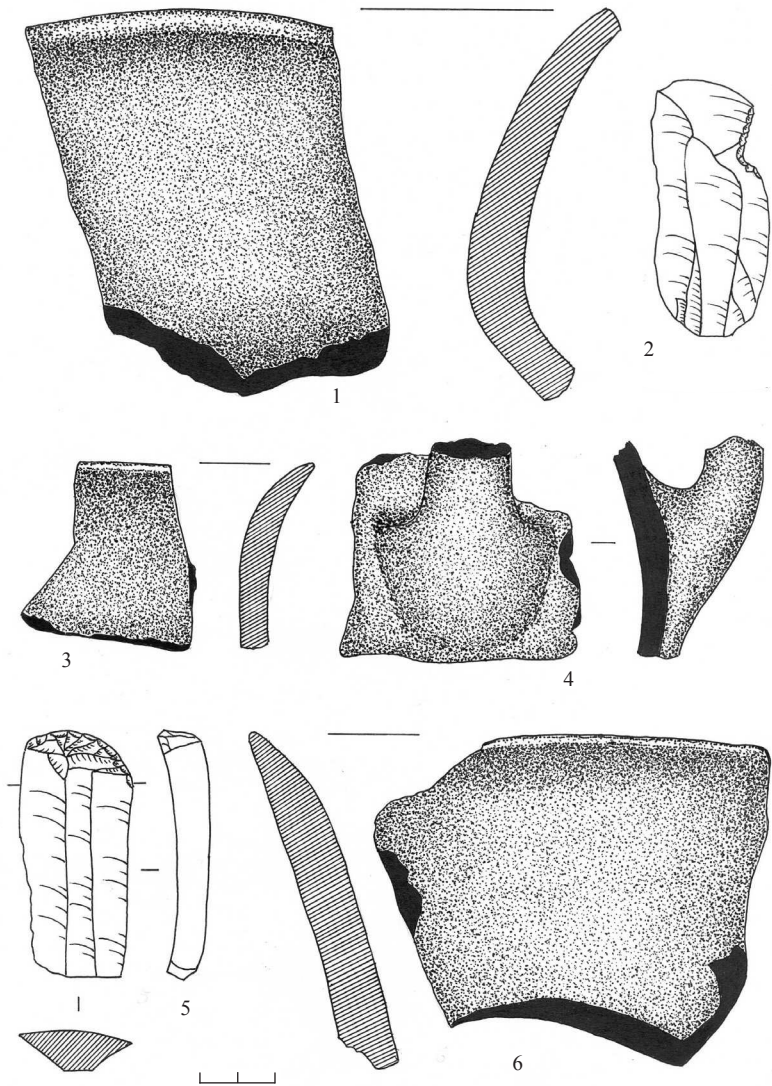

Рис. 3. С. Новомалин. Подобанка - I

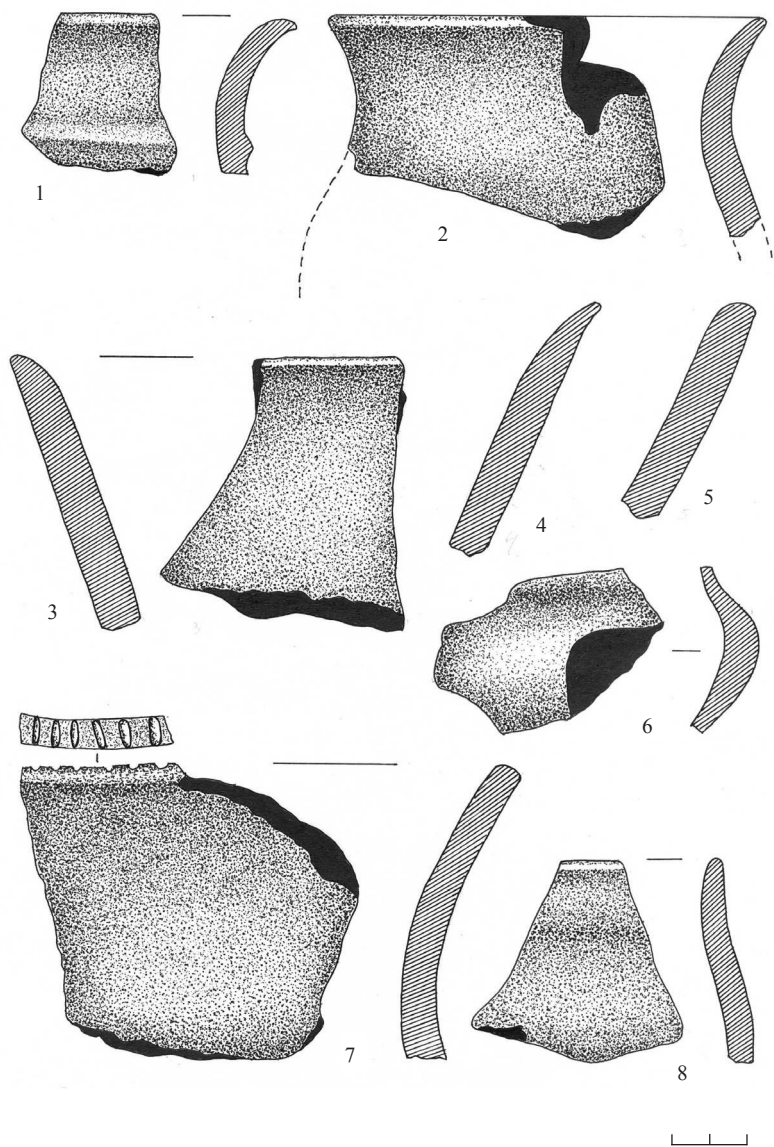

Рис. 4. С. Новомалин. Подобанка - I

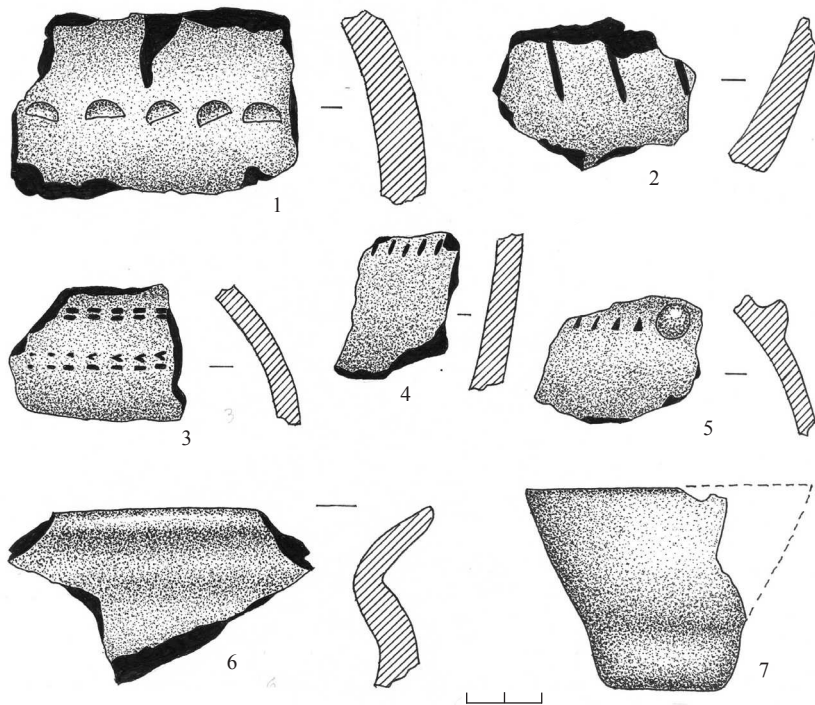

Рис. 5. С. Новомалин. Подобанка - I

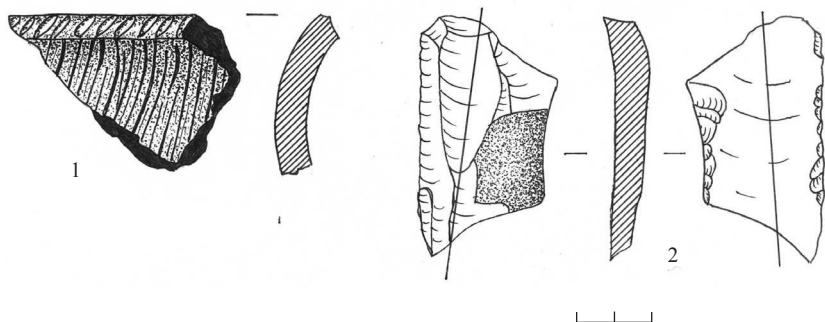

Рис. 6. С. Новомалин. Подобанка - III

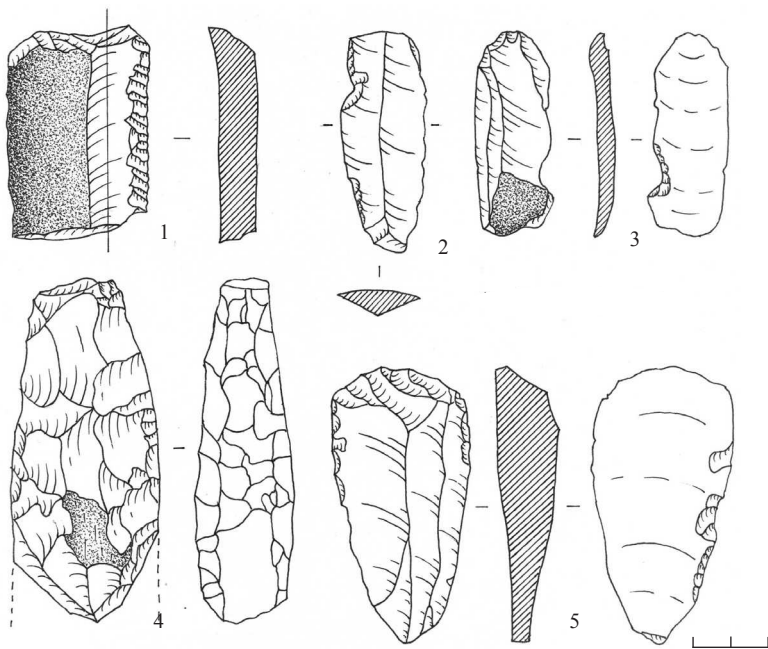

Рис. 7. С. Новомалин. Подобанка - IV

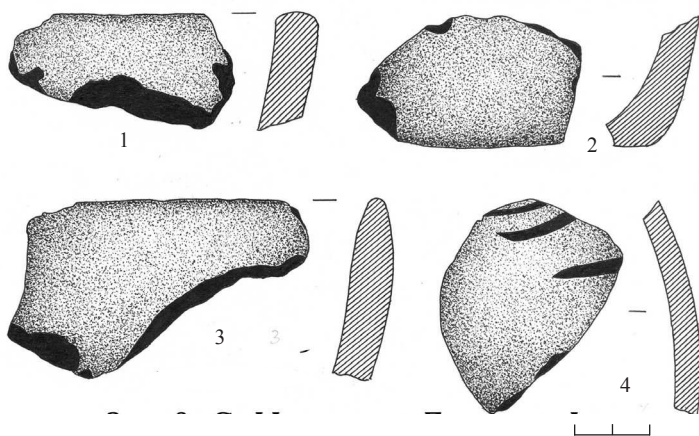

Рис. 8. С. Новомалин. Безодня - I

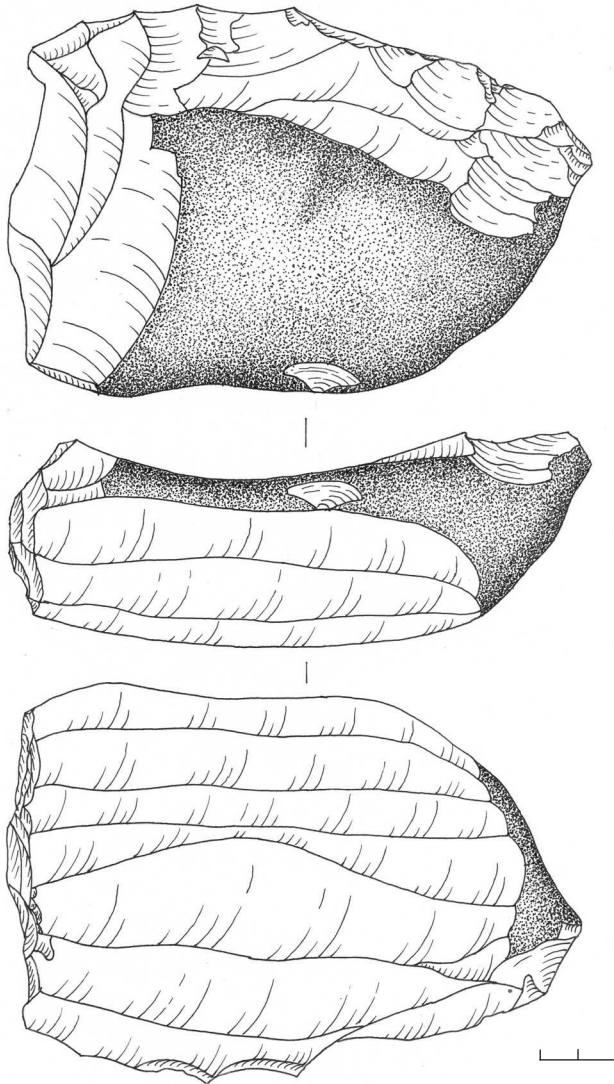

Рис. 9. С. Новомалин. Безодня - I

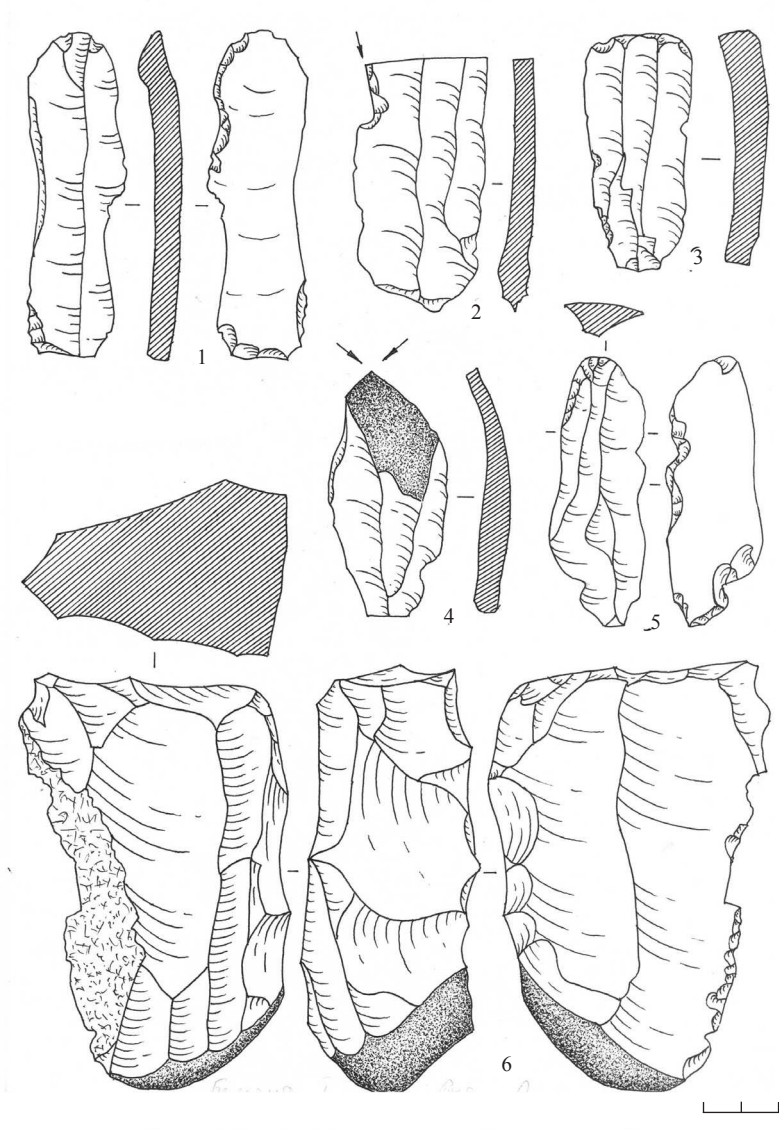

Рис. 10. С. Новомалин. Безодня - I

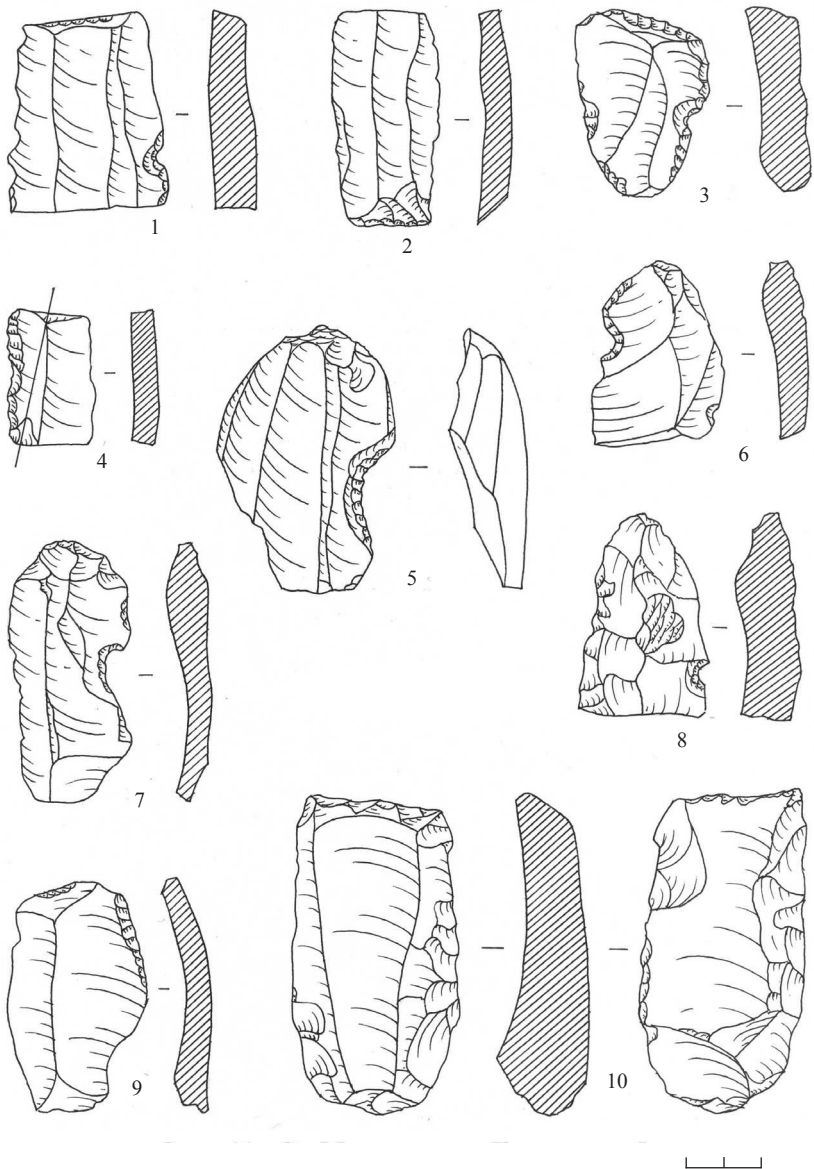

Рис. 11. С. Новомалин. Безодня - I

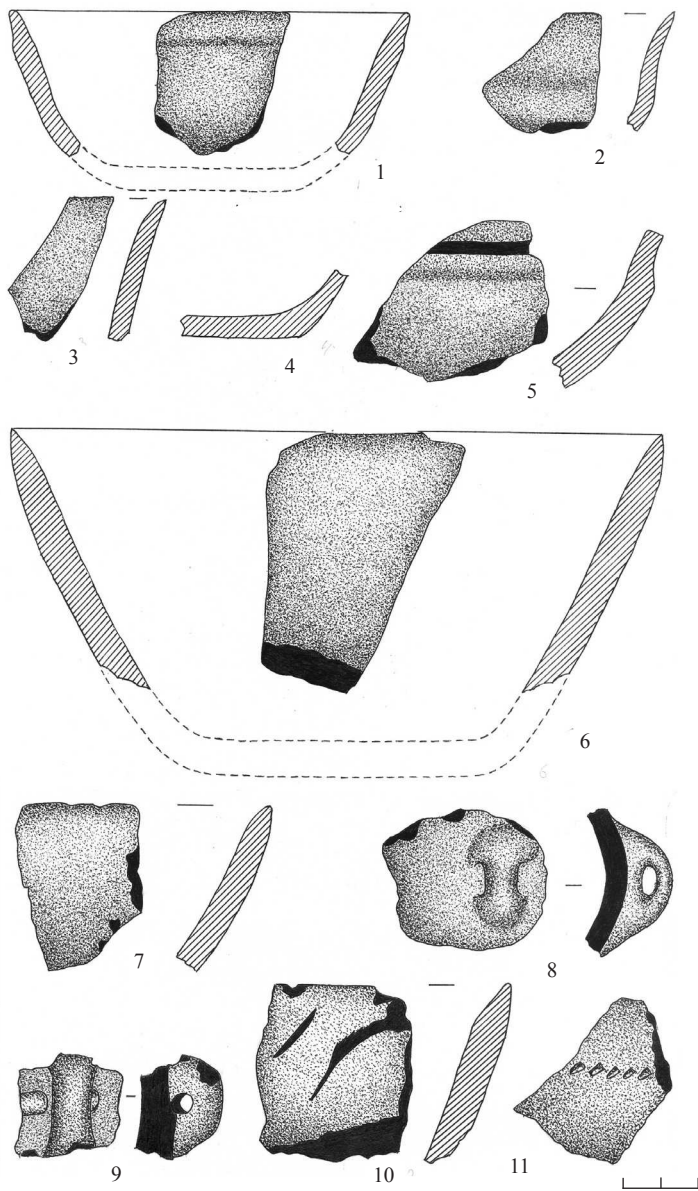

Рис. 12. С. Новомалин. Біля бочки

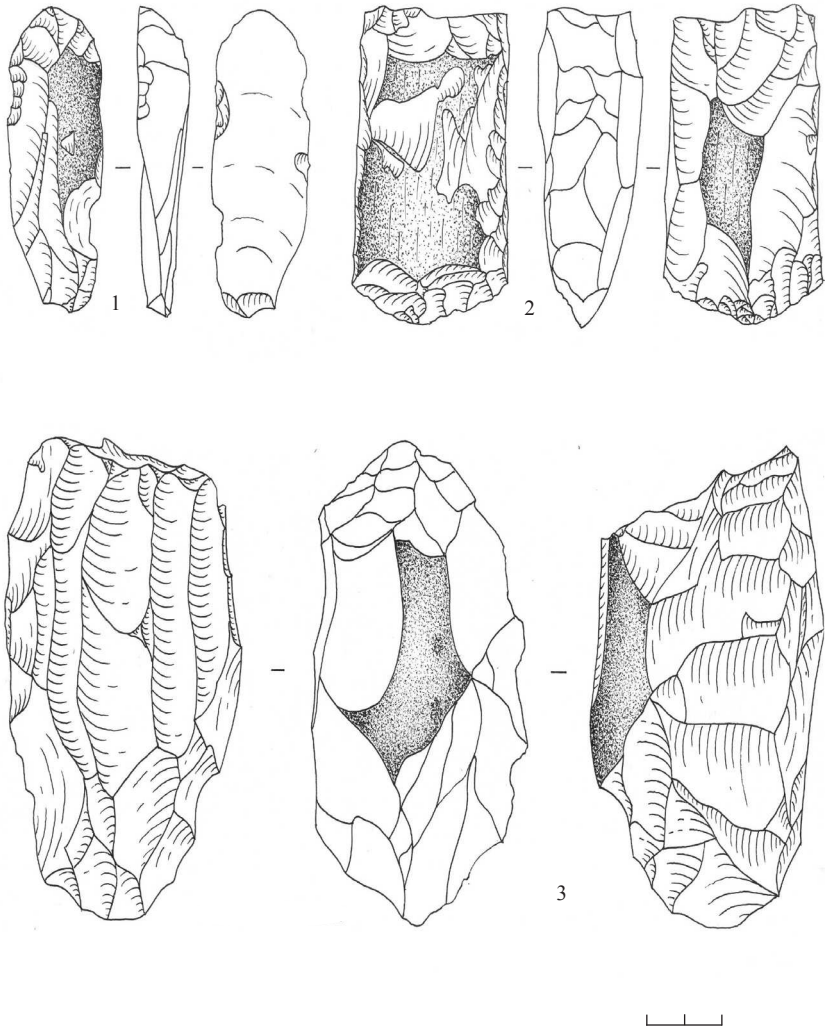

Рис. 13. С. Новомалин. Біля бочки

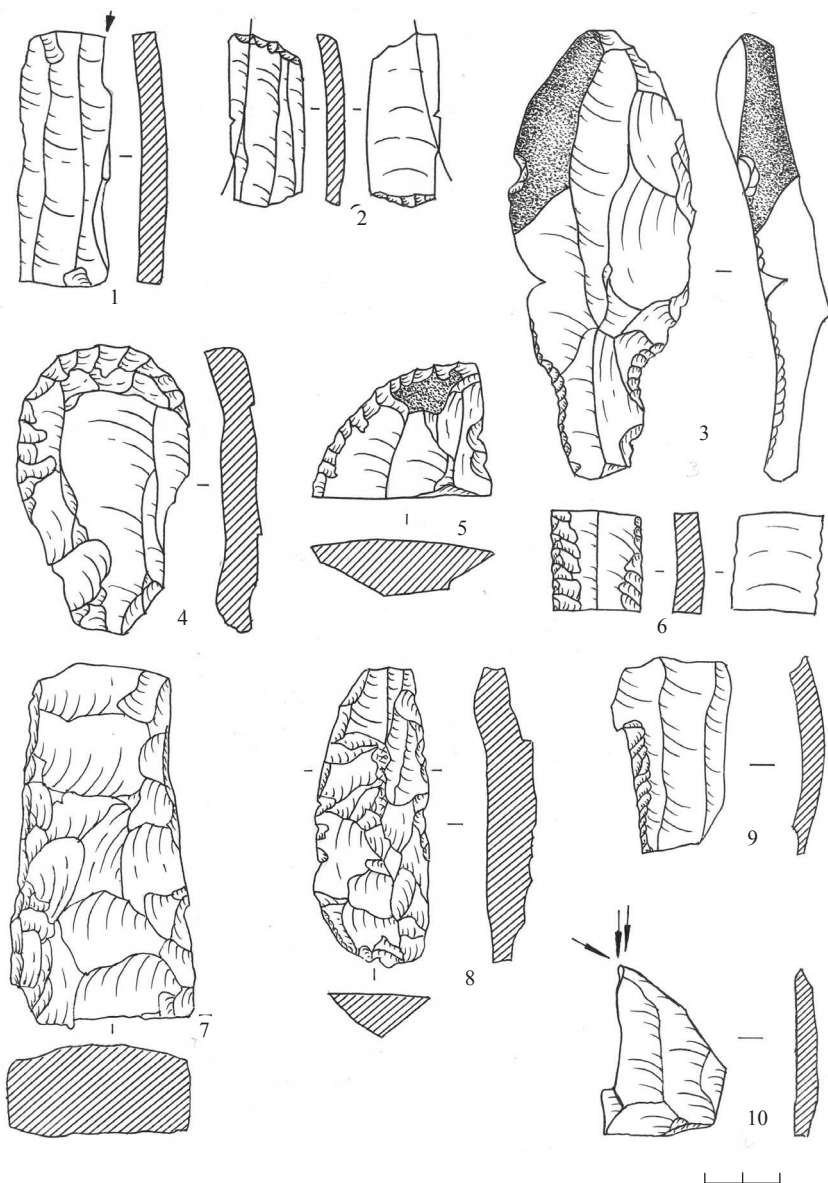

Рис. 14. С. Новомалин. Біля бочки

ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО У ПЛЕМЕН ДОБИ ЕНЕОЛІТУ ТА БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Дослідження остеологічних матеріалів з поселень трипільської культури почалося ще у 20-х роках ХХ ст. н. е. У 1927 році московський палеонтолог Віра Громова надрукувала статтю за результатами досліджень кісток тварин з трипільських поселень Кринички, Коритне, Щербатого, Любушка-Посад та Сушковка [Громова, 1927, с. 83–121]. З моєї точки зору, ця стаття має лише історичне значення через невеликі вибірки, недосконалість і навіть відсутність в той час відповідних методик.

Через десять років була надрукована стаття І. Г. Підоплічка за результатами досліджень кісток тварин з трипільських поселень Халеп'є, Андріївка та Усатове [Підоплічка, 1937, с. 111–120]. Тут вибірки вже цілком придатні для певних визначень, але... На цих поселеннях було знайдено кістки свійських тварин: осла і kota, перебування яких у часи Трипільля на нашій території є досить сумнівним. У той же час за звітами не зрозуміло, чи дійсно ці кістки знайдено у трипільському шарі, чи у шарах з більш пізніх перекопів. Треба пам'ятати, що деякі археологи і в ті часи, і зараз, ще не дуже уважно ставляться до питань стратиграфії поселень й городищ, які вони розкопують. В той же час археозоологи у питаннях щодо датування остеологічних матеріалів, в будь-якому разі і в минулому Радянському Союзі, і зараз, повністю залежать від археологів. Кістки тварин датуються за археологічними матеріалами, оскільки археозоологи, в усякому разі в Україні, не мають доступу до методик, які дозволяли б їм датувати остеологічні матеріали безпосередньо за самими кістками. І якщо, наприклад, в Андріївці з'являється свійський кіт, то, не знаю як у інших, а у мене особисто одразу виникає запитання, а чи все там гаразд зі стратиграфією? Зараз на нього вже ніхто не відповість. І тоді одразу виникає й друге питання. А чи можна після цього взагалі довіряти цим визначенням?

На жаль, теж саме слід сказати і про більш пізні публікації І. Підоплічка [Підоплічко, 1956]. Знову то тут, то там “пробігають” у Трипільлі свійські коти. За тридцять років, протягом яких я визначаю остеологічні матеріали з трипільських поселень, а це вже більше, ніж сотня тисяч кісток, жодної кістки свійського kota так і не знайшов. Чи моїм попередникам надзвичайно пощастило, чи кістки kota потрапили до трипільських шарів при пізніших перекопах? Хто зараз зможе відповісти на це питання? Отож поки не буде знайдено бодай одну кістку свійського kota або осла з безсумнівно трипільських шарів, я цими визначеннями користуватися не ризикую.

Отже, нижче будуть наведені дані тільки за остеологічними матеріалами з тих трипільських поселень, датування яких у мене особисто сумнівів не викликає. Проте кожен може вибрати сам, якими даними йому користуватись. Хочу також звернути увагу, що наведені нижче дані можуть відрізнятись від того, що вже було надруковано про те чи інше поселення раніше [Журавлев, 1990, с. 134–138; Журавльов, 1997, с. 49–52; Журавлев, 2000, с. 45–46; Журавльов, 2003, с. 201–212; Журавльов, 2004, с. 152–182; Журавльов, 2005, с. 148–154], оскільки розкопки тривають, і колекції кісток весь час поповнюються. Розрахунки у цій статті проведені за показником “мінімальне число особин” (Таблиця 1).

Тваринництву у племен трипільської культури надавалося багато уваги. Згадаємо статтю С. М. Бібікова [Бибиков, 1965, с. 48–62]. Його виклади про значення тваринництва в економіці трипільців та різні розрахунки щодо утримання та використання худоби поки що сумнівам не піддавалися.

В останньому офіційному виданні [Давня історія України. – 1997. – Том 1. – С. 312–314] зазначається, що у землеробських племен енеоліту було досить розвинене тваринництво. На ранньотрипільських поселеннях стада складалися здебільшого з великої рогатої худоби, були також свині, дрібна рогата худоба, коні. Є випадки, коли в стаді переважали свині. На середньому етапі пріоритет був також за великою рогатою худобою, але на друге місце все частіше виходить дрібна рогата худоба, витісняючи свиней. Це стосується пам’яток Молдови, Побужжя, Серед-

нього Подніпров'я та Буго-Дніпровського межиріччя. Зважаючи на те, що всі ці поселення тяжіють до південної смуги лісостепу, можна вважати, що в цій екологічній зоні розведення дрібної рогатої худоби було більш раціональним, а можливо, така ситуація склалася під впливом населення степу. На пізньому етапі географія пам'яток, де друге або навіть перше місце посідає дрібна рогата худоба, розширюється. Вони відомі не тільки в степовій зоні, а й далеко на півночі. В цей час степовики, вочевидь, починають інтенсивно проникати у лісостеп, впливаючи на господарську діяльність трипільців. Щодо ведення скотарського господарства племенами трипільської культури, то воно мало придомний характер. Використовували худобу як тяглову силу, а також як джерело отримання м'яса, вовни та шкір. Відкритим залишається питання наявності молочного напрямку господарства, про можливість існування якого свідчать знахідки посудин з численними дірочками в стінках, так званих цідилок. Одні вчені вважають, що ці цідилки могли використовуватися для переробки молока, вироблення сиру, інші – для відділення меду від сотів чи проціджування отруйних напоїв.

Щодо переважання того чи іншого виду свійських тварин на трипільських поселеннях, то це питання я розгляну детально трохи нижче. Очевидно, обмеження в кількості сторінок не дозволило це зробити у вищеназваній праці. А щодо тваринництва в різний час та в різних районах є дуже цікаві речі, на які варто звернути увагу. Придомний характер тваринництва трипільців не викликає сумнівів і в мене. А от молочний напрямок в розведенні великої та дрібної рогатої худоби остеологічні матеріали підтверджують цілком (переважання в стадах самок).

Дуже цікавою є стаття В. О. Круца про роль тваринництва в економіці трипільської культури [Круц, 1998, с. 134–144]. Її варто розглянути більш детально.

Щодо появи свійського коня на території України, то дивує, чому В. О. Круц зовсім не звернув увагу на нашу статтю, де це питання було детально висвітлено [Журавльов, Котова, 1996, с. 3–17]. Проігнорував він її також при розгляді тваринництва у населення Буго-Дністровської культури. Зокрема, він пише,

що ці племена не мали дрібної рогатої худоби. Але за нашими даними на поселенні Пугач-2 вона складала 14% від числа особин свійських тварин, на поселенні Гард-3 – 12% (Журавльов, Котова, 1996, с. 12, Таблиця 1). До речі, свійський кінь на першому становив 14%, стільки ж, скільки і дрібна рогата худоба, а на другому – навіть 18%, відтіснивши дрібну рогату худобу на третє місце. Отже наявність дрібної рогатої худоби на поселеннях цієї культури є закономірністю, а не винятком через природні фактори або уподобання населення. Як і присутність там свійського коня. До речі, В. О. Круц пише і про нечисленність свійських коней на західних пам'ятках культури лінійно-стрічкової кераміки. Але на поселенні Гірка Полонка цей вид мав таку ж частку, як і велика рогата худоба [Журавльов, Котова, 1996, с. 14, таблиця 5]. Хіба це мало?

Дивує ще одне, В. О. Круц детально розглядає трипільські поселення, дані по які були наведені в роботах 50–70-х років. І чомусь зовсім ігнорує мої публікації більш пізнього часу. Наприклад, дані про тваринництво у трипільських племен на шести поселеннях (Гребенюків Яр етапу А, Коновка етапу В2, Майданецьке-1 етапу С1 в Побужжі та Велика Слободка урочище Хрещате етапу В2-С1, Щовб та Лиса Гора етапу С1-С2 в Середньому Подністров'ї), які були надруковані в 1990 році [Журавльов, 1990, с. 136–137, рис. 1, 2].

В. О. Круц зазначає, що на ранньому етапі на трипільських поселеннях із заходу на схід зростає частка дрібної рогатої худоби [Круц, 1998, с. 136]. Це підтверджується і моїми даними (Таблиця 116). Але вона на поселенні Сабатинівка-2 (та Гребенюків Яр, який він чомусь ігнорує, але ж на ньому ми працювали разом, невже забув?) не посідала друге місце, як він пише, а мала відсоток, рівний свині на поселенні Сабатинівка-2, і трохи поступалася свині на поселенні Гребенюков Яр (Таблиця 116). До речі, і на етапі В вона в Побужжі лише на поселенні Коновка виходить на друге місце, а на поселеннях Василівка, Березовське (або Березовська ГЕС) [Журавльов, 1997, с. 49–52] та Незаможник все ще перебуває на третьому місці після великої рогатої худоби та свині (Таблиця 1). Але В. О. Круц чомусь віддає дрібній

рогатій худобі на етапі В або друге, або перше місце. І мені не зрозуміло, чому він на етапі С розглядає лише Київське Подніпров'я, те ще й виділяє з нього... Київське Подніпров'я [Круц, 1998, с. 137]. Помилулись або редакції, чи справді це так? І хіба тільки тут мешкали племена трипільської культури? А Середнє Подністров'я? Єдине, з чим я повністю згоден і що буде розглянуте мною нижче, це великий різнобій у співвідношеннях між свійськими тваринами і в Побужжі, і в Подніпров'ї на останніх етапах С1 та С2 існування трипільської культури.

Я цілком згоден з В. О. Круцом [Круц, 1998, с. 137], що в більш пізній час мисливство у трипільських племен потрохи втрачало свої позиції. Хоча і тут є винятки, про які поговоримо трохи згодом. Отже, говорити про це як про аксіому, на мою думку, не варто. І я зовсім не спостерігаю занепаду тваринництва у трипільців на етапі С2, про що писав В. О. Круц [Круц, 1998, с. 137–138]. Що стосується різних економічних висновків про споживання м'яса, кількість худоби на одну сім'ю тощо, то це у мене заперечень не викликає, В. О. Круц просто продовжує те, що свого часу почала В. І. Бібікова. Але ця тема – економіка трипільців в цілому – виходить за межі завдань, поставлених в цій роботі.

На трипільських поселеннях Середнього Подністров'я в ранній час (період А), судячи з усього, було два типи тваринництва. На поселенні Бернашівка в тваринництві переважала велика рогата худоба (72%), менше було свиней (14%), дрібної рогатої худоби (11%), собак (2%) та коней (1%). Тут треба звернути увагу на одну дуже істотну деталь. У вказаній монографії В. Г. Збеневич написав: "...некоторые специалисты палеозоологи включают лошадей времени раннего Триполья в список домашней фауны. Однако отсутствие данных о domestикации лошадей ранее второй половины IV тысячелетия до н. э. и малочисленность ее в раннем Триполье (в среднем 3–4 особи на поселение) не позволяют согласиться с такой точкой зрения" [Збеневич, 1980, с. 141–143]. Можу сказати лише так. У визначеннях кісток тварин, які проводили В. І. Бібікова та О. О. Коваленко, я не сумніваюсь, оскільки теж брав у цьому участь. Ще за десять років до написання

В. Г. Збеновичем його монографії вийшла з друку робота В. Й. Цалкіна, де поява цього виду у нас віднесена до доби неоліту [Цалкин, 1970, с. 201]. Що це, не знання літератури чи ігнорування фактів, які не влаштовували археолога?

Слід додати, що на даний час кістки свійського коня відомі з поселень неолітичної Буго-Дністровської культури (до речі, в деяких місцях разом із кістками дикого коня тарпана), які датуються VI тис. до н. е. [Журавльов, Котова, 1996, с. 9–10]. І знову це не влаштовує деяких археологів [Ларина, 1999, с. 93].

На поселенні Лука-Врублевецька [Бибикова, 1953, с. 412–413, таблиця 1] в Середньому Подністров'ї перше місце серед свійських тварин займала свиня (49%), за нею йшли велика рогата худоба (22%), дрібна рогата худоба (21%), собака (6%) і кінь (2%). Різниця між Бернашівкою та Лукою-Врублевецькою у співвідношеннях між свійськими тваринами настільки велика, що мова, як уже зазначалося, може йти тільки про два типи тваринництва в ранній період існування трипільського населення в цьому районі (Таблиця 1). Цікаво, що за археологічними даними локальні варіанти в трипільській культурі з'являються лише на етапі B2 [Відейко, 2002, с. 92]. На жаль, через відсутність біометричних даних по Бернашівці неможливо порівняти порідний склад свійських тварин з цих поселень.

У Побужжі на ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр або Майданецьке-II (розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, В. О. Круца, С. М. Рижова), яке датується етапом А, співвідношення між свійськими тваринами було таким [Журавльов, 1990, с. 137]: переважала велика рогата худоба (53%) свиня, дрібна рогата худоба; кінь і собака займали 21%, 19%, 4%, 3% відповідно. На відміну від ранньотрипільської Луки-Врублевецької, де домінувала свиня, тут перевагу віддавали розведенню великої рогатої худоби (Таблиця 1). Можливо, біля першого поселення було більше дубових лісів, ніж біля другого.

На поселенні Сабатинівка-1 етапу А в Побужжі [Підоплічко, 1956, с. 77–78] 40% складав бик свійський, 20% – дрібна рогата худоба та свиня свійська, 17% – кінь свійський і 3% – собака свійський. Таким чином, і тут тваринництво мало свої особли-

вості порівняно з іншими трипільськими поселеннями етапу А (Таблиця 1).

Отже, на сході поширення трипільської культури тваринництво мало зовсім інший характер, ніж в західних районах. Для етапу А виділяємо як мінімум три типи тваринництва. На поселенні Бернашівка абсолютну (тобто більше 50%) перевагу мало скотарство (розведення великої рогатої худоби). Лука-Врублевецька характеризується розвитком свинарства. На Сабатинівці-1 переважало скотарство, але його перевага була відносною (менше 50%), в рівних кількостях і вдвічі менше ніж бика, було дрібної рогатої худоби і свиней, і цим тваринам ненабагато поступався свійський кінь. А на Гребенюковому Яру, при подібності з Сабатинівкою-1 за іншими параметрами, було дуже мало коней.

У середньому Трипіллі (етап В) на заході Побужжя на поселенні Василівка (Таблиця 1), яке датується часом В1 (розкопки В. О. Шумової та С. М. Рижова), перше місце серед свійських тварин займала велика рогата худоба (47%), за нею йшли свиня (35%), кінь (12%) та вівця (6%).

У Побужжі східніше Василівки на Березовському поселенні (розкопки О. В. Цвек), яке датується етапом В1, в тваринництві [Журавлев, 1997, с. 49–51] перше місце займала велика рогата худоба (41%), за нею йшли свиня (30%), дрібна рогата худоба (14%), собака (9%) та кінь (6%). Отже тут ми маємо картину, близьку до Василівки (Таблиця 1). Цікаво те, що практично немає подібності між поселеннями етапу А і етапу В1. Так, наприклад, на Василівці і Березовському поселенні при відносній (тобто менше ніж 50%) перевазі скотарства (розведення великої рогатої худоби) на другому місці було свинарство, а на Сабатинівці-1 маємо рівні частки дрібної рогатої худоби і свині.

Дуже цікавим є поселення Більшівці (розкопки Т. М. Ткачука та І. Т. Кочкина) з Середнього Подністров'я. Культурний шар на ньому було перемішано в більш пізній час, але вдалося знайти дві господарські ями, де була лише трипільська кераміка етапу В1-В2. В остеологічних матеріалах з цих двох ям переважала велика рогата худоба (30%), друге і третє місця займали свиня та кінь (по 26%), за ними йшли дрібна рогата худоба (13%)

і собака (5%). При цьому на деяких фалангах коней (а також і великої рогатої худоби) виявлено патологічні зміни, які, як правило, утворюються при дуже значних фізичних навантаженнях на тварин [Журавльов, 2004, с. 157]. Я це називаю “робочою патологією”. Отже, можливо, тут був третій тип тваринництва середнього Трипільля. Але знайдена велика кількість кісток коней (їх там стільки, скільки не було на всіх інших трипільських поселеннях, разом узятих) трохи насторожує. Проте цьому є аналоги, правда, далеченько. Це племена середньостогівської культури на Дніпрі, у яких свійський кінь займав досить значне місце серед свійських тварин [Журавлев, Маркова, 2000, с. 40–43]. Треба було б провести радіовуглецеве датування цих кісток коней з Більшівців, щоб впевнитися у їх належності саме до трипільського шару. Проте, як завжди, на таке датування немає грошей. Це до питання про те, чому українські археозоологи не мають змоги самі датувати остеологічні матеріали.

На поселенні Коновка в Середньому Подністров’ї (Таблиця 1), яке датується часом В2 (розкопки М. М. Шмаглія та С. М. Рижова), також переважала велика рогата худоба (46%), за нею йшли дрібна рогата худоба (23%), свиня (15%), а кінь та собака (по 8%) займали останні місця [Журавльов, 1990, с. 137, Журавлев, 2000, с. 45–46].

Як бачимо, і для середнього Трипільля в Середньому Подністров’ї були два типи тваринництва. На етапі В1 при відносній перевазі скотарства більше уваги приділяли розведенню свиней, а на етапі В2 – дрібної рогатої худоби. Оскільки породи свійських тварин не змінилися, можна зробити припущення, що за часів етапу В2 відбулося зменшення площі лісів. Це могло відбуватися або через зростання посушливості клімату, або через діяльність людини. Швидше за все, спрацювали обидва чинники. І ведення тваринництва на етапі В зовсім не мало аналогій в попередній час.

На поселенні етапу В2 Коломийщина-2 в Середньому Подніпров’ї [Підоплічко, 1956, с. 72–73] було 40% бика свійського, 25% – дрібної рогатої худоби, 15% – свині свійської і по 10% – коня свійського і собаки свійського. При порівнянні з Конов-

кою привертає увагу подібність їх тваринництва, чого не було для цих районів на етапі А. Отже, в середньому Трипіллі різниця в тваринництві між цими двома районами практично зійшла нанівець. Відбулася його, так би мовити, “уніфікація”. Пояснень цьому явищу я поки що не знаходжу.

Проміжним між середнім та пізнім Трипіллям в Середньому Подністров’ї є поселення Велика Слободка, урочище Хрещате (розкопки Т. Г. Мовши), яке датується етапами В2-С1. На ньому [Журавлев, 1990, с. 137, Журавлев, 2000, с. 45–46], перше місце серед свійських тварин займала велика рогата худоба (47%), за нею йшли дрібна рогата худоба (24%), свиня (21%), собака (5%) та кінь (3%). Таким чином, в цей час, при незмінному переважанні у середньому Трипіллі скотарства, майже однакову увагу приділяли розведенню дрібної рогатої худоби та свиней (Таблиця 1). І знову аналогів такому веденню тваринництва в Середньому Подністров’ї для раннього і середнього трипільського часу немає.

Для трипільських поселень Середнього Подністров’я останнього часу існування цієї культури (етап С1-С2), маємо такі дані про тваринництво [Журавлев, 1990, с. 137, Журавльов, 2000, с. 45–46]. На поселенні Жванець, урочище Лиса Гора (розкопки Т. Г. Мовши), переважала велика рогата худоба (43%), за нею йшли свиня (25%), дрібна рогата худоба (15%), собака (10%) і кінь (7%). На поселенні Жванець, урочище Щовб (розкопки Т. Г. Мовши), перше місце займала велика рогата худоба (41%), за нею йшли свиня (21%), дрібна рогата худоба (20%), собака (14%) і кінь (7%). Отже, і тут спостерігаються відмінності у тваринництві між двома дослідженими поселеннями. Знову два типи ведення тваринництва? Цікаво, що за майже рівними відсотками свині та дрібної рогатої худоби Щовб і Хрещате подібні, але відрізняються відсотки інших свійських тварин (Таблиця 1).

Підсумовуючи результати по трипільських поселеннях Середнього Подністров’я, варто зазначити, що по веденню тваринництва між ними майже немає подібності. Можна зробити висновок, що при веденні тваринництва основними чинниками, з якими доводилося рахуватися населенню, були природні умови, які весь час змінювалися (в тому числі і під впливом самих

людей) й примушували трипільців вести своє господарство саме так, а не інакше.

На пізньотрипільському поселенні етапу С1 в Побужжі Майданецьке-І (розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, В. О. Круца, С. М. Риждова) серед свійських тварин також переважала велика рогата худоба (36%), за нею йшли свиня (28%), дрібна рогата худоба (26%), і останні місця (по 5%) займали кінь і собака [Журавлев, 1990, с. 137].

На поселенні етапу С1 в Середньому Подніпров'ї Коломийщина-1 (до війни – Халеп'є) при об'єднанні всіх даних було 40% бика свійського, 30% – дрібної рогатої худоби, 24% – свині свійської і 6% – коня свійського [Підоплічко, 1937, с. 114, Таблиця 1; Підоплічко, 1956, с. 71–72].

На поселенні етапу С1 в Подніпров'ї Ігнатенкові Гора (розкопки М. Ю. Відейко), перевагу віддавали свинарству (43%), скотарство було розвинене менше (29%), і набагато менше приділяли уваги розведенню дрібної рогатої худоби та коней (по 14%). Правда, вибірка щодо свійських тварин така мала (їх всіх разом було всього 7 особин), що остаточні висновки тут робити дуже рано. Хоча є дуже цікава аналогія переважанню і свинарства, і мисливства над скотарством: давньоруська фортеця Чорнобилі.

На поселенні етапу С2 в Побужжі Сандраки [Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1] переважало свинарство (26%), йому ненабагато поступалися скотарство і розведення дрібної рогатої худоби (по 23%), і майже вдвічі менше було коня і собаки (по 14%).

Таким чином, за доби пізнього Трипільля знову спостерігається, як і в ранньому Трипіллі, кілька типів тваринництва в лісостеповій зоні України. У Подністров'ї переважало скотарство, друге місце займало свинарство, за ними йшло розведення дрібної рогатої худоби. У Подніпров'ї при переважанні скотарства друге місце відводили розведенню дрібної рогатої худоби. І в Побужжі переважало свинарство. Дуже цікавим є розвиток свинарства на Сандраках, який, можливо, був пов'язаний із збільшенням площі лісів. А от що викликало це збільшення: чи зменшення “тиску” на природу з боку трипільців, чи якісь кліматичні зміни, чи ще щось, я поки що сказати не берусь.

На етапі С2 з'являються трипільські поселення і в Північному Причорномор'ї. Тут досліджено поки що тільки два пізньотрипільські поселення: Маяки та Усатово, де переважала дрібна рогата худоба (це не важко передбачити, враховуючи степове розташування цих поселень), за нею йшли велика рогата худоба, кінь (знайдено його тільки на Усатово, в Маяках відсутній) і собака [Збеневич, 1974, с. 112, Таблиця 1; Секерская, 1989, с. 131–133, Таблиця 8]. Отже, і тут основними чинниками, які визначали ведення тваринництва, були природні умови.

У Подніпров'ї одночасно з трипільцями існувала ще одна культура, яка уже згадувалася вище – середньостогівська. Розглянемо її більш детально (Таблиця 1).

На поселенні Моллюхов Бугор в шарах середньостогівської культури серед свійських тварин із 29 особин перше місце займав кінь свійський (34%), за ним йшли бик свійський (28%), дрібна рогата худоба (17%) (з них 7% припадало на вівцю свійську), свиня свійська (14%) і собака свійський (7%) [Журавлев, Маркова, 2000, с. 40–43].

Визначення з кількох поселень цієї культури, опубліковані раніше [Телегін, 1973, с. 132, Таблиця VI], у мене викликають сумніви щодо датування знайдених там остеологічних матеріалів. Це Дерев'яка, Моллюхов Бугор і Середній Стіг-П. І от у чому справа. На поселенні Дерев'яка до середньостогівських шарів потрапив комплекс раннього залізного віку. Розрізнити зараз ці матеріали за публікаціями не вдається, а самі матеріали у повному обсязі не збереглися, отже, провести повторне визначення з вилученням цього комплексу неможливо. На поселенні Моллюхов Бугор, на відміну від остеологічних матеріалів, переданих мені, тоді не було виділено неолітичний шар та шар доби бронзи. І на поселенні Середній Стіг-П теж, окрім середньостогівського, були й інші шари. І з публікації я не зрозумів, чи були вони відокремлені від середньостогівського. Враховуючи “досвід” визначення Дерев'яки та Моллюхового Бугра, боюся, що ні. Отже, залишаються лише два поселення – Олександрія і Костянтинівка. Та ще Моллюхов Бугор, але тільки ті остеологічні матеріали, які були опрацьовані мною (Таблиця 1).

В Олександрії із 14 особин свійських тварин 43% становив свійський кінь, 36% – бик свійський і 21% – дрібна рогата худоба. У Костянтинівці із 42 особин свійських тварин 40% прийшлося на дрібну рогату худобу, далі були бик свійський – 19%, собака свійський – 17%, кінь свійський – 14% і свиня свійська – 10% (Таблиця 1). Враховуючи степове розташування останнього поселення, переважання дрібної рогатої худоби можна було передбачити. Теж саме було і на трипільських поселеннях Маяки і Усатово. Але дивує незначна кількість свійського коня, якщо вважати степових середньостогівців теж “конярами”. Чи це вже не середньостогівці? І звичайно, впадає у вічі значна кількість собак у кухонних рештках. Можливо, їх вживали у їжу поряд з іншими свійськими тваринами?

Таким чином, особливої різниці між лісостеповими поселеннями середньостогівської культури Молухов Бугор та Олександрія не спостерігається. Чітко простежується значний розвиток конярства, далі – скотарства. На це звертав увагу ще Д. Я. Телегін [Телегін, 1973, с 132–133]. А от щодо Костянтинівки є деякі сумніви, про це зазначалося вище.

Дуже цікаві результати отримані за остеологічними матеріалами з поселення Прися, яке належало культурі Пивиха (Таблиця 1). Вибірка з нього маленька, але привертає увагу співвідношення між свійськими тваринами. За числом особин 50% становив свійський бик, йому не набагато поступався свійський кінь – 43 %, останнє місце займала дрібна рогата худоба – 7%. Ще одна культура “конярів”? І чому відсутня свиня? Якісь особливості цієї культури чи жарт маленької вибірки? Цікавою є відсутність свині, що характерно або для степової зони, або для населення, яке недавно перейшло до осілого життя. І так багато коней... На жаль, остаточні висновки робити ще рано. В усякому разі, аналогів у трипільців цьому тваринництву немає.

Часто питають про те, що переважало в господарстві – землеробство чи тваринництво. За палеоботанічними даними на території між Дніпром та Південним Бугом землеробство й тваринництво мали в господарстві трипільських племен однакове значення [Пашкевич, 1989, с. 136].

В офіційній літературі написано: “Щодо випадків, коли мисливської фауни було більше ніж свійської, то це може бути пов’язане із зменшенням домашнього стада внаслідок історичних, екологічних обставин чи епідемій, коли поповнення м’ясного раціону мало відбуватися за рахунок полювання” [Давня історія України. – 1997, – Том 1. – С. 310]. Не думаю, що причини були в епідемії. Osteологічні матеріали датуються всім часом існування того чи іншого трипільського поселення, а не окремими роками. Отже, тоді слід припустити, що в такому разі епідемія тривала на ньому постійно. Наскільки це реально? І хіба при такому вижили б свійські тварини? Цікаві зауваження про історичні та екологічні обставини не отримали більш детального розгляду. Тобто невідомо, які саме чинники і на якій конкретній території впливали на тваринництво. До того ж немає детального порівняльного аналізу господарства в цілому за окремими поселеннями. Отже, це питання потребує більш детальних досліджень археологів разом із представниками природничих наук.

Спробуємо хоч трохи проаналізувати роль мисливства на окремих трипільських поселеннях. Це, до речі, може бути одним із показників того, привласнювальне чи відтворювальне господарство переважало на тому чи іншому поселенні (ще раз підкреслюю: „одним із...”).

Значення мисливства для раннього Трипілля в Середньому Подністров’ї було досить істотним. Так, дикі тварини на поселенні Бернашівка становили 59% від загального числа особин ссавців [Збенович, 1980, с. 143, Таблиця 5], на поселенні Лука-Врублевецька – 52% [Бибилова, 1953, с. 411]. Зазначу, що коня з поселення Бернашівка я, на відміну від В. Г. Збеновича, відніс все-таки до свійських тварин.

У середньому Трипіллі на заході Побужжя (на поселенні Василівка) дикі тварини становили 51% від загального числа особин ссавців [Журавльов, 2003, с. 201]. В цій публікації з моєї вини сталася помилка: поселення Василівка я назвав Вєсьоловкою. На поселенні Коновка їх було 13% [Журавлев, 1990, с. 138] і в Більшівцях – 42% [Журавльов, 2003, с. 201]. Таким чином, можна зробити висновок, що на поселенні Коновка було більш

розвинене відтворююче господарство, ніж привласнювальне, на решті – навпаки (Таблиця 1). Звертаю увагу на те, що співвідношення між дикими та свійськими тваринами є лише одним із чинників, за яким слід визначати співвідношення між привласнювальним та відтворюючим господарством. На жаль, мені невідомі роботи, в яких давався б порівняльний аналіз господарства всіх цих поселень, тому якось коментувати отримані мною дані я не наважуюсь.

На поселенні в урочищі Хрещате, як і в Коновці, дикі тварини становили 13% від загального числа особин ссавців [Журавлев, 1990, с. 138, Журавлев, 2000, с. 45–46]. Отже, і тут тваринництво забезпечувало населення всім необхідним, і в полюванні не було потреби (Таблиця 1).

У пізньому Трипіллі на Лисій Горі дикі тварини становили 41%, а в Щовбі – 56% від загального числа особин ссавців [Журавлев, 1990, с. 138, Журавлев, 2000, с. 45–46]. Це не дуже відрізняється від аналогічних показників з поселень раннього Трипілля, а також поселень середнього Трипілля Василівка та Більшівці (Таблиця 1). Отже, і тут привласнювальне господарство відіграло значну роль.

На відміну від Середнього Подністров'я, в Побужжі для поселень етапу А на поселенні Сабатинівка-1 [Підоплічко, 1956, с. 77–78] диких тварин було 13% від загального числа особин ссавців, на поселенні Гребенюків Яр – 22% [Журавлев, 1990, с. 138]. Отже, враховуючи ці дані, в ранньому Трипіллі на Побужжі відтворююче господарство було розвинене набагато краще, ніж в Середньому Подністров'ї.

На етапі В1 в Побужжі на Березовському поселенні дикі тварини становили 55% [Журавлев, 1997, с. 495]. На етапі В2 на поселенні Майданецьке-1 їх було 15% [Журавлев, 1990, с. 138]. І на поселенні Коломийщина-2 в Середньому Подніпров'ї їх було 17% [Підоплічко, 1956, с. 72–73]. Отже, тут розвиток відтворюючого господарства припав на раннє і пізнє Трипілля, а привласнювального – на середнє Трипілля, що відрізняється від аналогічних даних по Середньому Подністров'ю (Таблиця 1).

Чому так трапилося, я поки що, через відсутність даних щодо порівняння господарства цих поселень в цілому, пояснити не можу. І де ж криза щодо тваринництва на етапах С, про які писав В. О. Круц?

Цікаво те, що різниця за часткою диких тварин між поселеннями Середнього Подністров'я і Побужжя майже не істотна. Як і в тваринництві, відбувається, можна сказати, “уніфікація” господарства. І тільки в Середньому Подніпров'ї стабільно переважає відтворююче господарство (Таблиця 1).

На етапі С1 і в Побужжі, і в Середньому Подніпров'ї домінують свійські тварини. Диких тварин на Майданецькому-1 – 15% [Журавлев, 1990, с. 134–138], на Коломийщині-1 – 13% [Підоплічко, 1956, с. 71–72]. Отже, в Побужжі знову переважає відтворююче господарство, а в Середньому Подніпров'ї воно і так ніколи не здавало свої позиції. Але на поселенні Ігнатенкові Гори в Середньому Подніпров'ї диких тварин було аж 88% [Журавльов, 2003, с. 202]. Проте склад фауни і характер самого поселення вказує на те, що тут ми, швидше за все, маємо справу зі спеціалізованим мисливським поселенням. Отже, такі поселення були в трипільців.

Для етапу С2 в Побужжі на поселенні Сандраки [Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1] було 47% диких тварин. Отже, в цьому районі – заключному етапі існування трипільської культури знову зростає роль привласнювального господарства. Що там трапилось – я поки що сказати не можу. Чи збіднілі землі вже не дозволяли займатися землеробством в необхідних масштабах, чи справді тут сталася криза у тваринництві, чи відбулося ще щось, можна лише гадати.

У Північному Причорномор'ї мисливодство практичного значення у трипільського населення не мало. У Маяках дикі тварини становили всього 15,2% від загального числа особин ссавців, а на Усатово менше – 8,9% [Збеневич, 1974, с. 115, Таблиця 3]. Відсутність лісових масивів не давала можливості розвивати мисливодство в цьому районі.

Розглянемо тепер склад мисливської здобичі трипільського населення.

На поселенні Бернашівка в Середньому Подністров'ї було знайдено кістки від 15 видів (всього 473 особини) диких ссавців [Збеневич, 1980, с. 142, Таблиця 4]. Основну частку здобичі складав олень звичайний (47%), за ним йшли кабан (29%) і козуля звичайна (13%), а також тур (1,3%) і лось (0,8%). Усіх цих копитних тварини здобували насамперед заради м'яса. Хоча, звичайно, використовували і шкіру, і жили, і кістки, і роги (оленів, козуль, лосів). Серед тих тварин, яких можна вважати хутряними, перше місце займав бобер річковий (3%), за ним йшов борсук (2%), далі – ведмідь бурий (1,7%), вовк сірий і куниця лісова (по 6%), і нарешті, заєць-русак, байбак, лисиця звичайна, видра та кіт лісовий (по 0,2%). Перевага м'ясних над хутряними звірами, на перший погляд, беззаперечна (Таблиця 1). Але треба враховувати ту обставину, що хутро з чисто хутрянних звірів намагаються зняти одразу після здобуття звіра, інакше воно може зіпсуватися. І, якщо м'ясо цієї тварини в їжу не вживали, то тушку (звичайно, разом із кістками) просто викидали. Ось чому серед мисливської здобичі переважають кістки бобра, борсука, зайця, і майже немає кісток куниць, тхорів, горностаїв та інших подібних звірят. І ось чому за остеологічними матеріалами неможливо скласти уявлення про співвідношення між м'ясними та хутряними звірами. Оскільки знайдено кістки чисто степового виду – байбака, можна з великою впевненістю говорити і про значні лісові масиви, які оточували в той час Бернашівку, і про наявність там степових ділянок.

На поселенні Лука-Врублевецька [Бибикова, 1953, с. 412–413, Таблиця 1] в Середньому Подністров'ї знайдено кістки від 17 видів диких ссавців (всього 203 особини). Тут також переважав олень звичайний, але його було значно менше, ніж на Бернашівці – 28%. За ним йшли кабан (16%), козуля звичайна (15%) і лось (4%). А серед хутрових звірів “лідером” була лисиця звичайна (7%), за нею йшли заєць-русак, білка звичайна, ведмідь бурий і куниця (по 4%), далі – бобер річковий і борсук (по 3%), вовк сірий і кіт лісовий (по 2%), останні місця займали россомаха, тхір, видра і рись (по 1%).

Отже, в Луці-Врублевецькій, як і в Бернашівці, основною мисливською здобиччю був олень звичайний. Але їх частки на

них були зовсім різними. І важко сказати, чому. І вибірка на них (473 особини на Бернашівці, 203 особини на Луці-Врублевецькій), і кількість видів диких ссавців (відповідно 15 і 17) дають підстави стверджувати, що ця різниця не випадкова. До того ж, в Бернашівці відсоток кабана, що займав друге місце, перевищував відсоток козулі, яка була на третьому місці, більш ніж вдвічі, а в Луці-Врублевецькій кабана було лише трохи більше, ніж козулі. Таким чином, ймовірно, тут були два типи мисливства, як і в тваринництві. Можливо, причиною були різні ландшафти біля цих поселень. На жаль, я ні на тому, ні на іншому поселенні не був, так що про ці ландшафти не маю жодного уявлення. До того ж, на останньому поселенні значно краще представлений хутрянний напрямок мисливства. Можливо, мисливські угіддя тут були набагато ближчими до поселення, і тому шкурки з хутрянних звірів знімалися безпосередньо на поселеннях.

У Побужжі цього етапу картина полювання вимальовується така. В Сабатинівці-1 [Підоплічко, 1956, с. 77–78] знайдено кістки 5-ти видів диких ссавців (16 особин). Серед копитних перше місце належало оленю звичайному та лося (по 25 %), кабана було значно менше (6,25%). Серед хутрових звірів лідирував бобер річковий (25%), за ним йшов заєць-русак (18, 25%). Тут вже, безсумнівно, основну роль у відмінностях від Подністров'я відігравали різні ландшафти. Біля Сабатинівки-1, зважаючи на великий відсоток лося, вони були більш “тайговими” чи більш болотяними, ніж в Подністров'ї (Таблиця 1).

На поселенні Гребенюків Яр [Журавльов, 2003, с. 204] знайдено кістки від 9 видів диких ссавців (47 особин). Серед копитних у мисливській здобичі переважав кабан (36%), за ним йшли олень звичайний (17%), козуля звичайна (15%), тур (13 %) і лось (9%). Серед хутрових звірів було більше всього бобра річкового (4%), за ним йшли вовк сірий, ведмідь бурий і борсук (по 2%). Отже, і тут полювання мало зовсім інший характер, ніж в інших місцях поширення ранньотрипільських племен. Перш за все, це було пов'язано, на мою думку, з великою площею покритих лісом, чагарником та комишем заплавл, до того ж, мабуть, ще і заболочених, що спостерігається і зараз. А це улюблені місця саме

кабанів. Привертає увагу і високий відсоток тура. Це свідчить про велику відвагу та майстерність трипільських мисливців, оскільки далеко не кожен наважиться вийти проти такого небезпечного звіра.

На етапі В1 на поселенні Василівка [Журавльов, 2003, с. 204–205] на заході Побужжя було знайдено кістки від 7 видів диких ссавців (51 особина). Серед диких копитних переважав олень звичайний (44%), за ним йшли кабан (16%), козуля звичайна (11 %) і тур (6%). Серед хутрових звірів перше місце займав бобер річковий (11%), за ним йшли заєць-русак та борсук (по 6%). Отже, і тут були свої особливості мисливства. Можна зробити припущення, що вони виникли через значні лісові масиви та прирічні ліси з багатьма галявинами та заростаючими вирубками і чагарниками. Це якраз сприятливі умови саме для звичайного оленя та річкового бобра (Таблиця 1).

На Березовському поселенні (Таблиця 1) етапу В1 [Журавльов, 2003, с. 205], розташованому на схід від Василівки, було знайдено кістки від 12 видів ссавців (всього 147 особин). Тут перше місце серед диких копитних займав олень звичайний (35%), за ним йшли кабан (25%), тур (12%), козуля звичайна (11%), лось (5%), олень північний (2%), кулан, зубр та сайга (по 1%). Зазначу, що мисливці з Березовського поселення були не боязкими, полюючи на кабанів та турів. Березовське поселення є також поки що єдиним із трипільських поселень, де знайдено кістки північного оленя. Цих тварин в наших широтах можна було здобути лише під час їхніх зимових перекочовувань сюди. Серед хутрових звірів переважав бобер річковий (7%), за ним йшли ведмідь бурий та куниця лісова (по 2%), далі – заєць-русак, вовк сірий (2 %), борсук та рись (по 1%).

Отже, і на етапі В1 є різниця в складі мисливської здобичі між різними трипільськими поселеннями. Таким чином, швидше за все, біля них були різні ландшафти. Цікаво і те, що зовсім немає аналогів з трипільськими поселеннями етапу А з цих же районів.

На поселенні Більшівці етапу В1-В2 в Середньому Подністров'ї [Журавльов, 2003, с. 205–206] було знайдено кістки від

11 видів диких ссавців (всього 64 особини). Серед диких копитних переважав олень звичайний (28%), йому трохи поступався кабан (24%), далі йшли козуля звичайна (8%), тур (6%) і лось (1,5%). Серед хутрових звірів домінував бобер річковий (25%), на порядок менше було зайця русака, вовка сірого, лисиці звичайної, ведмедя бурого та борсука (по 1,5%). Як бачимо, в цьому районі відбулися зміни акцентів у полюванні порівняно з етапом А, пов'язані передусім із зростанням відсотка кабана. Цікаво і те, що кістки дуже розповсюдженого хутрового виду – лисиці звичайної – поки що знайдено лише на трипільських поселеннях Середнього Подністров'я. У Побужжі на поселеннях етапу А і В1 їх немає. Як це пояснити, я не маю жодного уявлення.

Трипільські поселення етапу В2 в Середньому Подністров'ї та у Середньому Подніпров'ї виявилися подібними за складом мисливської здобичі.

На поселенні Коновка в Середньому Подністров'ї [Журавльов, 2003, с. 206] було знайдено кістки від 6 видів диких ссавців (всього 11 особин). Перше місце серед копитних займав кабан (46%), за ним йшли олень звичайний (18%), козуля звичайна, лось і тур (по 9%). Із хутрових звірів був лише заць-русак (9%).

У Середньому Подніпров'ї на поселенні Коломийщина-2 знайдено кістки від 3 видів диких ссавців (всього 4 особини). 50% припадало на кабана і по 25% – на оленя звичайного та лося.

Отже, на досліджених поселеннях переважав кабан, далі йшли олень звичайний та інші копитні. Правда, в Середньому Подніпров'ї дуже високою є частка лося. Але зараз важко сказати, чи це викликано маленькою вибіркою з Коломийщини-2, чи тут справді був більш “тайговий” ландшафт, який любляють лосі. До речі, і за складом свійських тварин ці поселення були теж схожі. Що це: “уніфікація” господарства трипільців на цьому етапі чи “примхи” малих вибірок?

На рубежі середнього і пізнього Трипілья в Середньому Подністров'ї знову відбулися зміни в складі мисливської здобичі. На поселенні етапу В2-С1 Велика Слободка, урочище Хреща-

те [Журавлев, 2000, с. 45–46], знайдено кістки від 5 видів диких ссавців (всього 11 особин). Серед копитних перше місце займала козуля звичайна (37%), за нею йшли кабан (27%), олень звичайний (18%) і лось (9%). З хутрових звірів тут був лише заєць-русак (9%). Можливо, зростанню чисельності козулі сприяло збільшення площ заростаючих вирубок та згарищ, які залишили люди.

У пізньому Трипіллі на Середньому Подністрів'ї (етапи С1-С2) основним мисливським звіром знову став олень звичайний.

На поселенні Лиса Гора [Журавлев, 2000, с. 45–46] знайдено кістки від 9 видів диких ссавців (всього 85 особин). Серед копитних домінував олень звичайний (34%), йому ненабагато поступався кабан (32%), за ними йшли козуля звичайна (22%) і лось (1%). Серед хутрових звірів перше місце займали бобер річковий та борсук (по 4%), за ними йшли заєць русак, лисиця звичайна та ведмідь бурий (по 1%).

На поселенні Щовб [Журавлев, 2000, с. 45–46] знайдено кістки від 11 видів диких ссавців (всього 71 особина). Тут перше місце займав олень звичайний (34%), за ним йшли кабан і козуля звичайна (по 20%) і лось (3%). Серед хутрових звірів переважав бобер річковий (8%), за ним йшли заєць-русак (4%), лисиця звичайна, куниця (до виду не визначена) і борсук (по 3%), останні місця займали ведмідь бурий і кіт лісовий (по 1%).

Отже, два поселення, що розташовувалися практично поруч, і тут же – два типи мисливства. Чому? Спеціалізація мисливців? Чи все-таки між ними була хронологічна розбіжність?

У Побужжі на поселенні етапу СІ Майданецьке-1 [Журавльов, 2003, с. 207] знайдено кістки від 6 видів диких ссавців (всього 17 особин). Серед копитних переважав кабан (35%), за ним йшли олень звичайний (29%), тур і зубр (по 12%), та козуля звичайна (6%). З хутрових звірів був лише заєць-русак (6%). Отже, знову новий тип мисливства, що характеризується значною часткою дуже великих копитних – тура і зубра (Таблиця 1). Такого більше ніде серед трипільських поселень не було. Що ж, залишається тільки віддати належне мужності, відвазі та майстерності мисливців цього поселення, що відважувалися полювати на таких небезпечних гігантів, особливо на тура.

На поселенні етапу СІ Коломийщина-1 в Середньому Подніпров'ї [Підоплічко, 1956, с. 71–72] було знайдено кістки від 45 видів диких ссавців (всього 16 особин). Серед копитних домінували олень звичайний та лось (по 25%), в чотири рази менше було кабана (6,25%). Серед хутрових звірів перше місце займав бобер річковий (25%), друге – заєць-русак (18,75%). Порівняно з даними по Коломийщині-2 попереднього етапу, можна зазначити зменшення частки кабана і появу хутрових звірів. Про причини цього явища я поки що нічого певного сказати не можу. Можливо, це “примхи” малих вибірок.

Дуже цікавим у Середньому Подніпров'ї є поселення Ігнатенкова Гора, можливо, єдине відоме зараз спеціалізоване поселення саме мисливців [Журавльов, 2003, с. 207–208]. На ньому знайдено кістки від 11 видів диких ссавців (всього 51 особина). Серед диких копитних домінував олень звичайний (19%), йому лише трохи поступався кабан (18%), за ним йшли лось і тур (по 2%). Серед хутрових звірів перше місце займав бобер річковий (10%), далі були лисиця звичайна (6%), заєць-біляк і борсук (по 4%), на останньому місці – ведмідь бурий та тхір лісовий (по 2%). До речі, в цьому районі лисиця у мисливській здобичі трипільців з'являється чи не вперше. Отже, чим далі на південь Середнього Подніпров'я, тим більше скорочується частка лося при зростанні частки оленя звичайного, кабана і козулі звичайної (Таблиця 1). “Тайговий” характер лісів в районі сучасного Києва змінювався на більш світлі ліси в районі сучасного Канева.

Для лісостепової зони маємо дані лише для одного поселення етапу С2 – це Сандраки [Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1] в Побужжі. Тут знайдено кістки від 12 видів диких ссавців (всього 55 особин). Серед копитних здобували насамперед оленя звичайного (20%), далі – кабана (9%), козулю звичайну та тура (по 7%), а також лося (4%). Серед хутрових звірів лідував бобер річковий (20%), за ним йшли кіт, до виду не визначений (11%), корсак (7%), лисиця звичайна (5%), заєць-русак і борсук (по 4%), і кіт лісовий (1%). На відміну від попереднього етапу значно зменшилася частка кабана і з'явився лось. Можна було б припустити, що тут поширився “тайговий” елемент, привабливий для лося, і

зменшувалися ландшафти, придатні для кабана. Але в тваринництві переважає свійська свиня. Що ж трапилося? Чи свинарство давало стільки продукції, що полювання на кабана вже не було необхідністю?

Як уже зазначалося, на етапі С2 з'являються трипільські поселення і в степовій зоні України. Археозоологами були досліджені два з них.

На поселенні Усатове [Збеневич, 1974, с. 112, Таблиця 1] знайдено кістки від 10 видів диких ссавців (всього 67 особин). Серед копитних переважав кулан (32%), вдвічі менше було оленя звичайного (18%), ще менше – кабана (6%), козулі звичайної та сайги (по 4%). Серед хутрових звірів перше місце займала лисиця звичайна (27%), далі йшли вовк сірий (4%), заєць русак (3%), бобр річковий і борсук (по 1%). Отже, тут склад мисливської здобичі визначався, в першу чергу, степовим розташуванням поселення. Це переважання кулана і лисиці.

На поселенні Маяки [Бибикова, 1973, с. 57–63; Збеневич, 1974, с. 115, Таблиця 3; Секерская, 1989, с. 131–133] була зовсім інша картина. Тут знайдено кістки 11 видів диких ссавців (всього 132 особини). Серед копитних (і це в степовій зоні!) переважав олень звичайний (31%), далі йшли осел європейський (24%) і тур (9%). Зовсім відсутні кабан та козуля звичайна, що були в Усатові. І це при переважанні оленя! Для козулі, можливо, не підходили ті ліси, в яких мешкав олень. Хоча причина може бути й в іншому.

Козуля в Уссурійській тайзі не може співіснувати з оленем. А при утримуванні їх разом в неволі навіть при достатній кількості їжі від присутності оленів козулі помирають [Арсеньєв, 1987, с. 293]. В. К. Арсенєв відмітив це просто як факт. Пояснень ні у нього, ні у інших дослідників я не знайшов. Як не дістав роз'яснень і у наших зоологів про те, як взаємодіють козулі та олені в наших лісах. Але відкинути свідчення такого професійного дослідника, яким був В. К. Арсенєв, теж не можна. Отже, біля всіх трипільських поселень, де знайдені разом кістки козулі звичайної та оленя звичайного, були настільки великі лісові масиви, що ці два види могли мешкати, не зустрічаючись один з одним. А

от в степовій зоні ліси були проблемою. І можливо, олені просто витіснили з них козуль.

Але куди подівся кабан?

Серед хутрових звірів на поселенні Маяки (Таблиця 1) переважав заєць-русак (15%), за ним йшли лисиця звичайна (12%), мустеліди, ласка чи горностай (3%), корсак, тхір степовий і кіт степовий (по 1%). Не знаю, до якої групи віднести лева (2%) – до м'ясної чи хутрової. І в мене виникають сумніви щодо kota степового. На даний час він мешкає в пустелях та напівпустелях Прикаспію, Середньої Азії, Казахстану [Кузнецов, 1975, с. 164]. Чи міг він бути тут в ті часи? Звичайно, треба віддати належне мисливцям цього поселення, які наважилися полювати на левів.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що склад мисливської здобичі залежав, як це вже зазначалося, насамперед від навколишніх ландшафтів. У лісостеповій зоні України основними промисловими видами Середнього Подністров'я на ранньому і пізньому етапах існування трипільської культури був олень звичайний, а на середньому – кабан. Може, це якось пов'язувалося зі скороченням площ лісів на етапі В2. А от чому, зараз сказати не можу. Чи зміна клімату, чи інтенсивне вирубування лісів під поля, чи якісь інші чинники, а може, і все разом.

У Побужжі на ранньому етапі переважав кабан, на середньому – олень звичайний, на початку пізнього – кабан, а в його кінці – олень звичайний. Отже, тут була картина, майже протилежна Середньому Подністров'ю. І знову я не можу сказати, пов'язані ці зміни з кліматом чи з діяльністю людини.

І нарешті, в Середньому Подніпров'ї на етапі В2 переважав кабан. На етапі С1 – олень звичайний разом із лосем в районі сучасного Києва, а в районі Канева – олень звичайний. Як уже зазначалося, тут, очевидно, в першу чергу свою роль відігравали різні ландшафти цих місць.

І в степовій зоні (Усатові) переважав кулан, а на Маяках – олень звичайний. Отже, біля першого поселення ландшафт був степовий, а біля другого ні.

На відміну від трипільських пам'яток Подніпров'я і степової зони, середньостогівські племена (Телегін, 1973, с 162, Таблиця

VI) велику увагу приділяли мисливству. Так, на Молюховому Бугрі дикі тварини складали 55% від загального числа особин ссавців, на Костянтинівці – 48%, в Олександрії – 44%. Отож можна припустити, що привласнювальне господарство в середньостогівських племен було менш розвиненим, ніж у трипільців в тих же або суміжних районах. Як і у трипільців, в лісостеповій зоні основними мисливськими тваринами були копитні – олень звичайний, козуля звичайна, кабан, лось і навіть тур. У степовій зоні (в Костянтинівці) основною мисливською здобиччю була степова тварина – осел європейський (в Усатові – кулан). На всіх поселеннях представлені також хутрові звірі – заєць (русак?), бобр річковий, лисиця звичайна, борсук та інші.

У цей же час на Лівобережжі існувала ще одна культура, для якої є деякі археозоологічні дані. Це культура Пивиха. Поки що археозоологами досліджено тільки одне поселення цієї культури – Прися. На ньому (розкопки В. Левченка та М. Чередниченка) перше місце займала велика рогата худоба (50%), на другому місці з незначним відставанням йшов кінь (43%), і останнє місце – дрібна рогата худоба (7%). Отже, племена цієї культури теж треба вважати конярами. Дуже цікавим є факт відсутності кісток свиней, хоча біля цього поселення в ті часи повинні були бути солідні лісові масиви. Про що це може свідчити? Є в мене одне припущення. Хоч воно і може здатися фантастичним. Як правило, свиней не розводять кочові племена, бо ця тварина не пристосована до кочового способу життя. Враховуючи це, можна припустити, що племена цієї культури, тобто культури Пивиха, лише недавно осіли на землю і ще не встигли завести свійських свиней. До речі, вибірка з цього поселення – біля 500 кісток – цілком придатна для попередніх висновків. І, як правило, вона вже включає в себе всіх свійських тварин, які розводили мешканці того чи іншого поселення чи городища. Отож, відсутність свиней на Присі, на мою думку, не випадкова. Ще один цікавий факт. На Присі дуже мало дрібної рогатої худоби, основних тварин, особливо овець, у більшості з кочових племен. Але однією з основних тварин у багатьох із них є також велика рогата худоба та кінь. Отже, можливо, саме такий тип тваринництва був у

племен – попередників пивихинців? Поселення Прися існувало в часи, коли настав останній етап трипільської культури – етап С. Тваринництво на цьому поселенні не мало нічого спільного з тваринництвом трипільських племен. Як, до речі, і з тваринництвом племен середньостогівської культури. Племена культури Пивиха, судячи з даних, отриманих по поселенню Прися, вели тваринництво самостійно і самотутньо, аналогії якого на території України часів енеоліту мені невідомі. І оскільки на цьому поселенні в остеологічних матеріалах, тобто в кухонних рештках, переважали кістки від дорослих особин свійських тварин, можна говорити про непогану кормову базу тваринництва, яка дозволяла залишати на зиму не тільки основне поголів'я стада, але й підростаючий молодняк. А це свідчить про осілість населення і, очевидно, зайняття його не тільки тваринництвом, але і землеробством. Інакше стало осіле господарство в цих краях просто не змогло б існувати.

На Присі дикі ссавці складали 22%. Це свідчить про значний розвиток у племен цієї культури відтворюючого господарства. Дуже цікавим є склад мисливської здобичі цього поселення. Вибірка невелика – всього 4 особини: 2 особини кабана (50%) і по одній особині тура та сайги (по 25%). І тут в першу чергу привертає до себе увагу наявність сайги – типового степового мешканця [Жизнь животных, 1971, т. 6, с. 521–524]. Отже, біля Присі в ті часи існували лісостепові ландшафти.

Переходимо тепер до стану тваринництва та мисливства у племен доби бронзи на території України.

Перш за все треба зазначити, що у всіх племен доби бронзи, які мешкали тоді на території України, існувала добре розвинена кормова база тваринництва, що дозволяла зберігати взимку не тільки основне поголів'я свійських тварин, але й підростаючий молодняк. Це могло відбуватися лише при умові осілого способу життя та заготівки на зиму достатньої кількості кормів для стійлового утримування худоби, в першу чергу – сіна. Можливо, частково використовували і продукти землеробства – солому.

Отже, можна припустити, що тваринництво у цих племен було придомно-відгінним. На зиму тварини заганялися на посе-

лення. Наприклад, на поселенні Усово Озеро центральна частина підвищення, на якому містилося поселення, не була забудована і, швидше за все, призначалася для худоби [Березанская, 1990, с. 45–46]. Влітку стада разом із пастухами та собаками для їх охорони відходили від поселень на певні відстані, аби не витравлювати траву, призначену на сінокоси для зимових кормів. Частина населення займалася землеробством, сінокосами та іншими господарськими справами на поселенні. Восени стада поверталися на поселення, де і проводили зиму. До речі, кістки собак є на більшості поселень доби бронзи, але дуже в незначних кількостях – по кілька кісток на поселення, іноді при великих вибірках – десятків–два. Очевидно, це означає не те, що цих тварин було мало, а лише те, що їх не вживали в їжу. Оскільки важко уявити собі пастухів, які випасають стада худоби без допомоги собак. Отже, племена доби бронзи – ямні, катакомбні, зрубні, сабати-нівські, чорноліські та інші, які мешкали на території України – були вправними тваринниками.

Для всіх племен доби бронзи на території України, пам'ятки яких дослідили археозоологи, характерне в тваринництві переважання скотарства (розведення великої рогатої худоби). Єдиним винятком є нижній горизонт ямного Михайлівського поселення, де переважала дрібна рогата худоба [Бібікова, Шевченко, 1962, с. 207]. Це легко пояснюється степовим розташуванням цього поселення. Правда, у верхньому горизонті переважала вже велика рогата худоба. І поки що практично не знайдено ніякої спадковості між породами свійських тварин у різних племен доби бронзи на території України. Це свідчить про самотність тваринництва у цих племен і про відсутність зв'язків між ними при розведенні свійських тварин. Єдиний виняток з цього буде розглянутий нижче [Журавлев, 2001, с. 5–27].

Для ямного часу зафіксовано два типи тваринництва: одне на лісостеповому поселенні Десятини, інше – на степовому поселенні Михайлівське. Якщо для першого було характерним абсолютне переважання (тобто більше ніж 50%, в даному випадку 72%) скотарства, інших тварин було майже вдесятеро менше, то на другому скотарство мало вже відносно переважання (менше

ніж 50%, в даному випадку у верхньому горизонті 44%) з невеликим відставанням від нього дрібної рогатої худоби (33%), далі йшли інші свійські тварини [Журавлев, 2001, с. 59].

У катакомбних племен як у лісостепу, так і в степу при переважанні скотарства в два рази менше було дрібної рогатої худоби і ще менше решти свійських тварин [Журавлев, 2001, с. 59].

На лісостепових ранньозрубних поселеннях переважало скотарство, за ним йшло розведення дрібної рогатої худоби, коня та свині. Відсотки цих тварин на різних поселеннях відрізняються поміж себе, але порядок “слідування” залишається, як правило, незмінним. На пізньозрубних поселеннях на третє місце виходить кінь, свиня переміщується на четверте [Журавлев, 2001, с. 60–62]. Слід також зазначити, що порідний склад свійських тварин, особливо великої рогатої худоби, був різним на різних поселеннях зрубної культури. Так, в ранньозрубний час різні породи великої рогатої худоби мали Усово Озеро та Капітаново-1, в пізньозрубний час – Провалля та Олександрівськ з одного боку, та Лиман і Степанівна – з другого. Слід також додати, що тварини в більш пізній час мали більші розміри кісток, ніж в більш ранній, що може свідчити про наявність цілеспрямованої селекції свійських тварин, направленої на покращення їхніх порід [Журавлев, 2001, с. 12].

Єдина поки що зафіксована за біометричними даними схожість порід великої рогатої худоби спостерігається між могильником Малополовецьке-3 тшинецько-комарівської культури та деякими поселеннями зрубної культури на території України. Але насторожує те, що по тшинецько-комарівській культурі дані отримані не по поселенню, а по могильнику, тобто мають не побутове, а культове спрямування. Археозоологами ще жодне з поселень цієї культури досліджене не було. Отже, остаточні висновки робити зараз дуже рано.

На поселеннях сабатинівської культури також переважало скотарство, на другому місці йшло розведення дрібної рогатої худоби, далі – коня та свині. Відсотки коня були, як правило, вищими ніж на поселеннях зрубної культури. Це легко пояснюється степовим розташуванням сабатинівських поселень. З ціка-

вих знахідок на цих поселеннях зазначу наявність на них кісток свійського осла та свійського kota. Ці тварини, на мою думку, є свідченням тісних контактів сабатинівських племен з племенами Середземномор'я [Журавлев, 2002, с. 75–82]. Знахідка кістки верблюда на поселенні Виноградний Сад свідчить про торговельні зв'язки з азіатськими племенами [Журавлев, 2003, с. 284].

Бондарихинсько-чорноліські племена за даними по поселенню Діброва, також займалися переважно скотарством, вдвічі меншим був відсоток дрібної рогатої худоби, і ще вдвічі меншим – відсотки коня та свині. Останнє місце займав собака [Журавлев, 2001, с. 106, Табл. 25]. Отже, за веденням тваринництва ці племена майже не відрізнялися від інших племен доби бронзи. Цікавим є те, що за порідним складом великої рогатої худоби бондарихинсько-чорноліська Діброва відрізнялася від більшості поселень зрубної культури, що дозволяє зробити висновок про самобутність її скотарства. Але немає різниці з породою великої рогатої худоби, яка розводилася на цьому ж поселенні в попередній зрубний час. Отже, можна казати про наявність спадкоємності тваринництва між зрубними та бондарихинсько-чорноліськими племенами на цьому поселенні [Журавлев, 2001, с. 13]. Це, до речі, чи не єдиний випадок, коли простежується така спадкоємність між різними племенами на території України за доби бронзи.

На поселенні чорноліської культури Субботово тваринництво велося майже так само, як в бондарихинсько-чорноліській Діброві (Журавлев, 2001, с. 107, Табл. 26). Тільки тут спостерігається не абсолютне переважання скотарства, як в Діброві, а лише відносне. Правда, і вибірка з цього поселення була набагато меншою, ніж з Діброви. Отже, можливо, саме цим можна пояснити поки що вказані розбіжності. На жаль, через малу вибірку не вдалося зробити хоча б попередні висновки про порідний склад свійських тварин з Субботово.

Мисливство у племен доби бронзи на території України особливо значення не мало. Лише на поселенні ямної культури Десятини дикі ссавці в остеологічних матеріалах склали за числом особин 26%, на решті поселень цей відсоток був значно

нижчим [Журавлев, 1991, с. 188–199; Журавлев, 2001, с. 64–68; Журавлев, 2002, с. 75–81]. Але навіть ці 26% не дають підстав говорити про значний розвиток полювання. Слід констатувати, що у племен доби бронзи на території України розвинене тваринництво давало для населення всі необхідні для його існування продукти і особливої потреби в полюванні не було. Склад мисливської здобичі визначався насамперед навколишнім середовищем. Так, на лісостепових поселеннях в остеологічних матеріалах переважали кістки кабана та оленя звичайного, на степових – разом з оленем та бобром значну частку складали рештки кулана та сайги. А на катакомбному поселенні Матвіївка-1 переважала сайга [Журавлев, 1991, с. 190–192].

Дуже цікавим є склад мисливської здобичі на поселеннях сабатинівської культури. На тих з них, які дали великі вибірки, придатні для надійних висновків, а саме на поселенні Бугське-4 переважав, а на поселенні Виноградний Сад мав дуже великий відсоток тур [Журавлев, 2002, с. 77]. Його було 21% від загальної кількості особин диких тварин на першому поселенні та 14% на другому. І це при загальному відсотку диких особин 7% та 6% відповідно, тобто при практичній відсутності полювання у мешканців цих поселень. Тому можна висловити припущення, що на цих тварин не полювали, а відновлювали молодих особин, а потім використовували їх для покращення порід свійських тварин. До речі, саме при визначенні остеологічних матеріалів з пам'яток доби бронзи у мене особисто виникають великі труднощі встановити, та чи інша кістка свійського бика чи дикого тура, або свійської свині чи дикого кабана. Ні до цього часу, ні після нього таких проблем у мене не було. Отже, саме за доби бронзи, на мою думку, розвиток тваринництва досяг такого рівня, що люди, які ним займалися, відкрили прийоми селекції, хай навіть найпримітивніші, але достатньо дієві, щоб покращити породи свійських тварин шляхом повторних схрещувань з їх дикими предками. Чому це обмежилось тільки биком та свинею? А тому, що предків інших свійських тварин в той час на нашій території просто не було.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що тваринництво у племен, які мешкали на території України за доби енеоліту та бронзи було досить розвиненою галуззю господарства. Воно мало хорошу кормову базу, основи якої складали запаси кормів (очевидно, переважно сіна), що робилися для періодів року, несприятливих для випасання тварин на природних пасовищах. Слід зазначити, що за доби бронзи достовірно зафіксовано розведення різних порід свійських тварин не тільки у племен різних культур, але і в середині однієї й тієї же культури, як це було у зрубних племен. У добу бронзи також простежується зародження селекції порід свійських тварин. Цікавим є те, що майже не спостерігається будь-яка спадкоємність в розведенні свійських тварин між племенами різних культур зазначеного періоду. Єдиним винятком може бути тшинецько-комарівська та зрубна культури, але ці висновки треба підтверджувати порівнянням не могильника першої та поселень другої, а поселень і першої, і другої. Але поселень тшинецько-комарівської культури, остеологічні матеріали з яких були б досліджені археozoологами в повному обсязі, поки що немає. Перевагу в розведенні тих чи інших тварин віддавали залежно від конкретних природних умов біля того чи іншого поселення або городища. Ці умови визначали також ведення і мисливства, яке в деяких місцях досягало неабиякого розвитку, але на більшості поселень все ж таки переважало тваринництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсеньев В. К. В дебрях Уссурийского края / В. К. Арсеньев. – Москва: Мысль, 1987. – 490 с.
2. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики) // Советская археология. – 1965. – №1. – С. 48–62.
3. Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. – К: Наукова думка, 1990. – 147 с.
4. Бибиикова В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 38. – С. 411–458.

5. Бібікова В. І. та ін. Фауна Михайлівського поселення // Михайлівське поселення. – Київ: АН УРСР. – Додаток. – С. 206–246.

6. Бибилова В. И. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья // Вестник зоологии. – 1973. – № 1. – С. 57–63.

7. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – Київ, 2002. – 142 с.

8. Громова В. И. 1927. Материалы к познанию трипольской культуры // Ежегодник Зоологического музея АН СССР. – 1997. – Том XXVIII. – Выпуск 1. – С. 206–246.

9. Давня історія України. – К: Наукова думка, 1997. – Том 1. – 558 с.

10. Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. – М.: Просвещение, 1971. – Том 6. – 627 с.

11. Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // I полевого семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: тезисы докладов. – Тальянки-Киев, 1990. – С. 134–138.

12. Журавлев О. П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка-1 // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – 1991. – Том II. – С. 188–199.

13. Журавльов О. П. Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. – 1996. – №2. – С. 3–17.

14. Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К, 1997. – С. 49–52.

15. Журавлев О. П. Маркова Е. В. Osteологические материалы из поселения Моллохов Бугор // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. – К., 1997. – С. 40–43.

16. Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья // Міжнародны сімпозіум: Ад неалітизацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены у міжрэччы Одры і Дняпра паміж VI і II тыс. да н. э. Брэст, Рэспубліка Беларусь, 28–31 мая 2000 года. Abstracte Book. – Poznon-Minsk-Brzesc, 2000. – С. 45–46.

17. Журавлев О. П. Osteологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья – К: Институт археологии НАН Украины, 2001. – 199 с.

18. Журавлев О. П. Домашние и дикие животные из поселений Саба-

тиновской культуры на территории Украины // Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції, 17–18 травня 2002 р. Секція “Археологія”. – Луганськ, 2002. – С 75–82.

19. Журавлев О. П. Археозоологические исследования поселений сабатиновской культуры Виноградный Сад и Щуцкое-1 // Археологічні відкриття в Україні, 2001–2002 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 2003. – С. 283–287.

20. Журавльов О. Мисливство трипільських племен України // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003. – С. 201–212.

21. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України // Енциклопедія трипільської цивілізації: в двох томах. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Том I. – С. 152–182.

22. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України // Кам’яна доба України. – К.: Шлях, 2005. – Випуск 7. – С. 148–154.

23. Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974. – 173 с.

24. Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению Трипольской культуры). – К., 1980. – 177 с.

25. Короткевич О. Л. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки // Збірник праць Зоологічного музею. – 1956. – № 27. – С. 130–143.

26. Круц В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури // Археологія. – 1998. – № 4. – С 134–144.

27. Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. Часть 3. Млекопитающие. – М.: Просвещение, 1975. – 208 с.

28. Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днепровского региона // Stratum plus. – 1999. – № 2. – С. 92–97.

29. Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 132–141.

30. Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп’я, Андріївка, Усатове) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1937. – Кн. 2. – С 111–120.

31. Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К., 1956. – Випуск 2. – 234 с

32. Секерская Е. П. Новые остеологические материалы поселения Маяки // Э. Ф. Патокова, В. Г. Петренко, Н. Б. Бурдо, Л. Ю. Полищук. Памятки трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка. – 1989. Приложение 2. – С. 131–133.

33. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – 168 с.

34. Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии СССР, 1970. – № 161. – 178 с.

Таблиця 1.

**Видовий склад ссавців
з неолітичних поселень України**

Вид	Бернашівка, етап А Трипільської культури		Лука- Врублевська, етап А Трипільської культури		Сабатинівка- 2, етап А Трипільської культури		Гребенюків Яр, етап А Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду								
1. Свійські тварини								
2. Бик свійський	240	72	42	22	12	40	89	53
3. Вівця свійська			5	3	1	3	6	4
4. Коза свійська			33	18	1	3	11	6
5. Вівця та коза	37	11			4	14	15	9
6. Свиня свійська	46	14	93	49	6	20	35	21
7. Кінь свійський	3	1	4	2	5	17	6	4
8. Собака свійський	5	2	12	6	1	3	5	3
9. Разом	331	100	189	100	30	100	167	100
10. Дикі ссавці								
11. Засць-русак	1	0,2	9	4				
12. Засць-біляк								
13. Білка звичайна			9	4				
14. Байбак	1	0,2						
15. Бобер річковий	15	3	6	3			2	4
16. Вовк сірий	3	0,6	4	2	1	14	1	2
17. Лисиця звичайна	1	0,2	14	2				

Додатки

18. Корсак								
19. Ведмідь бурий	8	1,7	8	4		29	1	2
20. Куниця лісова	3	0,6			2			
21. Martes sp.			8	4				
22. Росомаха			1	1				
23. Тхір лісовий								
24. Тхір степовий								
25. Mustela sp.			1	1				
26. Барсук	10	2	7	3			1	2
27. Видра	1	0,2	1	1				
28. Лев								
29. Кіт лісовий	1	0,2						
30. Кіт степовий								
31. Felis sp.								
32. Рись			1	32				
33. Осел європейський								
34. Кулан, або онагр								
35. Кабан	137	29	33	16			17	36
36. Олень звичайний	220	47	57	28	3	43	8	17
37. Козуля звичайна	62	13	31	15			7	15
38. Лось	4	0,8	9	4			4	9
39. Олень північний								
40. Тур	6	1,3			1	14	6	13
41. Зубр								
42. Сайга								
43. Разом	473	100	203	100	7	100	47	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими савцями								
45. Свійські	331	41	189	48	30	81	167	78
46. Дикі	473	59	203	52	7	19	47	22
47. Разом	804	100	392	100	37	100	214	100

Галина Пашкевич, Григорій Охріменко
РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ (VI–II тис. до н. е.)

Таблиця 1 (продовження)

Вид	Василівка, Етап В1 Трипільської культури		Березовське, етап В1 Трипільської культури		Більшівці, етап В1-В2 Трипільської культури		Коновка, етап В2 Трипільської культури		Веселий Кут, етап В1-В2 Трипільської культури		Коломиїщина-2 етап В2 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.												
2.	8	47	73	41	26	30	33	46	16	50	8	
3.	1	6	7	4	2	2	7	10	2	6,25		
4.			6	3	5	5	7	10	4	12,5		
5.			12	7	4	5	8	11			5	25
6.	6	35	52	30	23	26	11	10	8	25	3	15
7.	2	12	10	6	23	26	4	6	1	3,125	2	10
8.			15	9	4	5	1	1	1	3,125	2	10
9.	17	100	175	100	87	100	71	100	32	100	20	100
10.												
11.	1	6	1	1	1	1,5	1	10				
12.												
13.												
14.												
15.	2	11	11	7	16	25			1	6	12.5	
16.			2	1	1	1,5						
17.					1	1,5						
18.												
19.			4	2	1	1,5						
20.			3	2								
21.												
22.												
23.												
24.												
25.												
26.	1	6	2	1	1	1,5						
27.												

Додатки

28.												
29.												
30.												
31.												
32.			1	1								
33.												
34.			1	1								
35.	3	16	41	25	15	24	5	50	8	47	2	50
36.	8	44	58	35	18	28	2	20	4	23	1	25
37.	2	11	18	11	5	8	1	10	2	12		
38.			5	3	1	1,5			1	6	1	25
39.			2	1								
40.	1	6	12	7	4	6	1	10	1	6		
41.			1	1								
42.			1	1								
43.	18	100	163	100	64	100	11	100	17	100	4	100
44.												
45.	17	49	175	52	87	58	71	88	32	65	20	83
46.	18	51	163	48	64	42	10	12	17	35	4	17
47.	35	100	312	100	151	100	81	100	49	100	24	100

Таблиця 1 (продовження)

Вид	Велика Слобідка, урочище Хрещате, етап В2-С1 Трипільської культури		Ломачинці, етап В2-С1 Трипільської культури		Незаможник, Етап В2-С1 Трипільської культури		Жванець, урочище Щовб, етап С1-С2 Трипільської культури		Жванець, урочище Лиса Гора, етап С1-С2 Трипільської культури		Майданецьке-1, етап С1 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.												
2.	35	47	2	50	4	29	23	41	51	40	30	30
3.	1	1			1	7	3	5	4	3	14	14
4.	5	7	1	25	1	7	3	5	1	3	1	1
5.	12	16					5	9	11	9	11	11
6.	16	21	1	25	6	43	12	22	30	25	28	28
7.	2	3			1	7	2	4	8	7	5	5
8.	4	5			1	7	8	14	12	10	5	5
9.	75	100	4	100	14	100	56	100	120	100	100	100

¹ Можливо, що це зубр, до виду кістки визначити неможливо.

РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ (VI–II тис. до н. е.)

10.												
11.	1	9					3	4	1	1	1	6
12.												
13.												
14.												
15.							5	8	3	4		
16.												
17.							2	3	1	1		
18.												
19.							1	1	1	1		
20.												
21.							2	3				
22.												
23.												
24.												
25.												
26.							2	3	3	4		
27.												
28.												
29.							1	1				
30.												
31.												
32.												
33.												
34.												
35.	3	27			1	20	14	20	27	32	6	35
36.	2	18			1	20	24	34	29	34	5	29
37.	4	37			1	20	14	20	19	22	1	6
38.	1	9			1	20	2	3	1	1		
39.												
40.					1	20						
41.												
42.												
43.	18	100			5	100	71	100	75	100	17	100
44.												
45.	75	87	4	100	14	74	56	44	120	59	100	85
46.	11	13			5	26	71	56	85	41	17	15
47.	86	100	4	100	19	100	127	100	205	100	117	100

Додатки

<i>Таблиця 1 (продовження)</i>													
Вид	Тальянки, Етап СІ Трипільської культури		Свердліково, етап СІ Трипільської культури		Чичеркозовка, етап СІ Трипільської культури		Косеновка, етап СІ Трипільської культури		Коломийщина-І (Халеп'я), етап СІ Трипільської культури		Ігнатенкова Гора, етап СІ Трипільської культури		
	№№ з/п	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.													
2.	18	43	13	5	5	3	10	5	44	40	2	29	
3.	3	7	1	4			1	5	11	10			
4.	1	2	1	4			1	5					
5.	3	7	5	20	1	8			21	20	1	14	
6.	14	34	3	12	5	38	3	15	26	24	3	43	
7.	1	2	2		1	8	2	10	7	6	1	16	
8.	2	5			1	8	3	15					
9.	42	100	25	100	13	100	20	100	109	100	7	100	
10.													
11.									3	18,75			
12.											2	4	
13.													
14.													
15.									4	25	5	10	
16.													
17.											3	6	
18.													
19.											1	2	
20.													
21.													
22.													
23.											1	2	
24.													
25.													
26.											2	4	
27.													
28.													
29.													
30.													
31.													
32.													

33.												
34.												
35.			2	100	1	100	2	67	1	6,25	9	18
36.	1	100							4	25	16	31
37.											10	19
38.									4	25	1	2
39.												
40.											1	2
41.							1	33				
42.												
43.	1	100	2	100	1	100	3	100	16	100	51	100
44.												
45.	42	98	25	93	13	93	20	87	109	87	7	12
46.	1	2	2	7	1	7	3	13	16	13	51	88
47.	43	100	27	100	14	100	23	100	125	100	58	100

Таблиця 1 (продовження)

Вид	Зелена Діброва, етап С1 Трипільської культури		Пекарі-2, етап С1 Трипільської культури		Сандраки, етап С2 Трипільської культури		Маяки, етап С2 Трипільської культури		Усатово, етап С2 Трипільської культури		Молюхов Бугор, Середньостогівська культура	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.												
2.	2	25	2	14	14	23	129	15	228	31	8	28
3.	2	25			1	2			322	44	2	7
4.	2	25							5	1		
5.	1	12,5	2	14	13	21	545	64	7	1	3	10
6.			7	50	16	26			19	3	4	14
7.	1	12,5	2	14	9	14	104	12	9	14	10	34
8.			1	8	9	14	73	9	12	2	2	7
9.	8	100	14	100	62	100	851	100	720	100	29	100
10.												
11.					2	4	20	15	2	3	1	2
12.												
13.												
14.												
15.					11	2			1	1	4	12
16.									3	4		
17.					3	5	15	12	18	27	1	2

Додатки

18.					4	7	2	1				
19.											1	2
20.												
21.												
22.												
23.												
24.							1	1				
25.							4	3			1	2
26.					2	4	1	1	1	1	1	2
27.											1	2
28.							3	2			1	2
29.					1	2					1	2
30.							1	1				
31.					6	11						
32.												
33.							32	4				
34.									22	32		
35.			2	22	5	9			4	6	7	21
36.			3	34	11	20	41	31	12	8	3	10
37.			1	11	4	7			3	4	8	24
38.			1	11	3	4					3	10
39.												
40.			1	11	4	7	12	9			2	7
41.			1	11								
42.									3	4		
43.			9	100	55	100	132	100	7	100	35	100
4												
45.	8	100	14	61	62	53	851	87	720	91	29	45
46.			9	39	55	47	132	13	67	9	35	55
47.			23	100	117	100	983	100	787	100	64	100

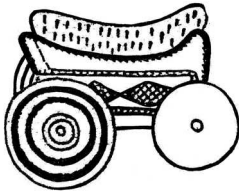
Таблиця 1 (закінчення)

Вид	Олександрія, Середньостогівська культура		Середній Стіг-II, Середньостогівська культура		Константинівка, Середньостогівська культура		Прися, культура Пивиха	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
№№ з/п								
1.								
2.	5	36	2	14	8	19	7	50
3.								
4.								

Галина Пашкевич, Григорій Охріменко

РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ (VI–II тис. до н. е.)

5.	3	21	8	58	17	40	1	7
6.			1	7	4	10		
7.	6	43	2	14	6	14	6	43
8.			1	7	7	17		
9.	14	100	14	100	42	100	14	100
10.								
11.					3	7		
12.								
13.								
14.								
15.	3	27	2	50	3	8		
16.					3	8		
17.					3	8		
18.								
19.								
20.					3	8		
21.								
22.								
23.								
24.								
25.								
26.					1	2		
27.			1	25	1	2		
28.								
29.								
30.								
31.								
32.								
33.					3	8		
34.								
35.	5	46			7	18	2	50
36.	2	18	1	25	12	30		
37.	1	9						
38.								
39.								
40.							1	25
41.								
42.							1	5
43.	11	100	4	100	39	100	4	100
44.								
45.	14	56	14	78	42	52	14	78
46.	11	44	4	22	39	48	4	22
47.	25	100	18	100	81	100	18	100

ЗНАХІДКИ КОЛІЩАТОК ДО МОДЕЛЕЙ ВОЗИКІВ НА ВОЛИНІ ТА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ

У 2006 році під час розкопок багат шарового поселення Голишів Луцького району знайдено пошкоджене керамічне коліщатко з початковими можливими розмірами 4,8 x 3,2 см та з отвором посередині (Рис. 1: 1-2). Виріб не віднесено до групи пряслиць, оскільки на ньому чітко посередині виділяються виступи-втулки, що було дуже характерним для дерев'яних, часто виготовлених із суцільної частини дерева найдавніших коліс для возів. Особливості коліс добре передано на вцілілих моделях глиняних возиків, які, не виключено, мали певне сакральне значення, тобто особливий зміст, а не були дитячими іграшками. Подібні вироби, ймовірно, мали відношення до певних уявлень в індоєвропейській духовній культурі, охоплювали широкий хронологічний діапазон та значну територію поширення. Поряд із моделями жител, храмів, саней ця категорія археологічних артефактів несе цінну інформацію про духовну культуру періоду енеоліту – доби бронзи. За час розкопок поселення Голишів (1972-1973, 2004-2006 рр.) подібна знахідка моделі коліщатка воза трапилася вперше (на Погоринні два такі вироби відомі з розкопок М. Пелещишина в Листвині) [Пелещишин, 1998, с. 175-192].

Коліщатко знайдено в культурному шарі поселення на відомій пам'ятці маліцької, волино-люблінської культур та пізнього Трипілля – Голишів. Воно має темно-сірий колір, не дуже рівно випалене всередині, де видно чергування темного й сірого кольорів. У тісті є домішки дрібного шамоту та піску, поверхня відносно добре вирівняна, але пошкоджена по краях, відбитий також один бік ступиці. Діаметр виробу міг становити 4,8 см,

товщина ходової частини – 5 мм, вціліла ступиця виступає на 0,9-1 см. Її діаметр – 1,5 см. Отвір – 4 мм, прокручений рівно (Рис. 2: 8-9). Зважаючи на технологію виконання виробу, його можна віднести до волино-люблінської культури. Хоча треба зауважити, що, крім маліцької, волино-люблінської, пізньотрипільської культури поселень та матеріалів з них, в Голишеві є знахідки кераміки культури лійчастого посуду (КЛП) та, ймовірно, баденської культури (БК). Перші знахідки останньої відомі з печери Баден в Австрії.

Під час міграцій баденське населення в пізньому енеоліті прийшло на територію Угорщини, Польщі, Закарпаття [Wielka historia świata, 2005, s. 164-166]. Окремі керамічні вироби, виявлені на пам'ятках Голишів та Луцьк-Луг, на нашу думку, можуть бути пов'язані саме з цими спільнотами. Так, у Голишеві знайдено дві ручки від черпаків, які дуже нагадують баденські вироби [Охріменко, 2007, рис. 480]. На порушеній пам'ятці Луцьк-Луг (уроч. Красне), де є матеріали волино-люблінської та маліцької культур, також знайдено фрагменти посуду з паралельних ліній, укладених трикутниками та обрамленими рядами ямок, які нагадують декор баденських виробів. Якій із названих культур могло належати коліщатко, сказати важко. До баденської культури відносять модель цілого воза з Угорщини (Рис. 3).

Дві “петельчаті” ручки черпаків з Голишева також темного кольору, в їхньому тісті видно дрібно товчений шамот, але більше домішки кварц-піску, можливо, з відмуленої глини. Порівнюючи прясло волино-люблінської культури, виявлене на згаданій багатошаровій пам'ятці, яке має такий самий колір, як і вищезазначена кераміка – темно-сірий з бурим відтінком, а також домішки шамоту й трохи піску, звертаємо увагу на значну подібність в особливостях підготовки тіста та випалу. На цій підставі коліщатко відносимо до волино-люблінської культури. Якщо фрагменти посуду, ймовірно, баденської культури, можна датувати початком III тис. до н. е., то поселення ВЛК, напевно, було раніше і належить до першої половини IV тис. до н. е. або до його середини. На основі цього можна допустити, що колісний транспорт або уявлення про нього носії ВЛК мали порівняно рано.

На території Польщі в кінці енеоліту перебувало населення культури лійчастого посуду (КЛП), яке використовувало волів для обробки землі з допомогою простого рала. Знайдено там під курганами і сліди оранки. Воами перевозили також вантажі на чотириколісних возах. У місцевості Кренжніца Яра поблизу Любліна знайдено керамічну фігурку воликів у ярмі (Рис. 4). На посудинах з Острівця Швентокшиського та з Бронціц зображені чотириколісні вози. З Бронціц (Польща) походить посудина культури лійчастого посуду (КЛП) з малюнком воза, яка датована 2775±50 рр. до н. е., тобто останньою третиною III тис. до н. е. [Kruk, Milisaucas, 1999, s. 166; Охріменко, 2004, с. 64-66] (Рис. 5). На теренах Центральної Європи виявлено в різних місцях сліди доріг, у т. ч. через низини, вимощені дерев'яними колодами [Wielka historia świata, 2005, s. 178]. У цей період на Західному Побужжі, зокрема в басейні Луги, вже були поселення КЛП, жителі яких, імовірно, знали колісний транспорт. У 2002 р. біля с. Осова в уроч. Стороживка на Волинському Поліссі знайдено керамічний виріб, що також нагадує модель коліщатка. Його розміри такі: діаметр – 3,6 см, ширина – 3,7 см. Бічні виступи, якими передано ступицю, – 0,7 см. Зважаючи на керамічну масу (домішки піску) та кераміку, виявлену поряд, знахідку можна віднести до городоцько-здовбицької культури (Рис. 1:3).

Знахідки моделей коліщаток та возиків з різних територій засвідчують розвиток колісного транспорту в Європі та Азії. Так, у північно-східній Сирії (Телль Хазна) [Мунчев, Мерперт, Бадер, 1990, с. 5-23] виявлено моделі коліс з однією або двома ступицями (Рис. 6; Рис. 7). Всього їх на цій пам'ятці знайдено 12 екземплярів різної величини, діаметром від 2,7 до 14 см. На думку авторів дослідження, вони належать до III аккадського та ранньодинастичного періодів і датуються початком III тис. до н. е. У похованні катакомбної культури біля с. Мар'ївка (Причорномор'я) (кінець III тис. до н. е.) виявлено рештки колісниці (Рис. 8). Одне колесо мало діаметр 0,6 м, ширину обода 0,05 м, в середній частині колеса виступала на 0,1 м ступиця, що мала діаметр 0,15 см [Чередниченко, Пустовалов, 1991, с. 206-216].

До раннього періоду катакомбної культури належить парне поховання № 28 у кримському Присивашші (курган № 14). У ньому відкрито рештки відносно добре збережених чотирьох коліс [Корпусов, Ляшко, 1990, с. 166-175]. Колеса належали до тричастинних, з двобічними муфтоподібними ступицями. Диск колеса має діаметр 51 см. Складові його частини (по 17 см) з'єднані між собою чотирма дерев'яними шпунтами довжиною 17 см, діаметром 1,5 см. Гнізда для шпунтів прокручено крем'яними свердлами. Колеса оберталися на нерухомій осі, в якій рухомі частини фіксувалися за допомогою чеки на плетеному шкіряному шнурі. Всі деталі воза зроблені з літнього (черешчатого) дуба. Кандидат техн. наук П. Малишев визначив, що такий віз міг перевозити вантаж до 1,5 т. За словами авторів статті, “зміст ритуалу вміщення (в могилу – Г. О.) возів, або їх частин, пов'язаний з культовою функцією возів та показує високий ранг похованих” [Корпусов, Ляшко, 1990, с. 172-173; Кларк, 1953, с. 300]. Варто підкреслити, що час екзистенції катакомбної спільноти – XXV–XX ст. до н. е. [Археологія України, 2005, с. 156].

На території Вірменії, на північно-західному березі озера Севан, досліджено кургани бронзового віку XIII–XII ст. до н. е. В них виявлено порівняно добре збережені дво- та чотириколісні вози з похованою людиною на кожному. Колеса возів були або “суцільні” (курган № 9, № 11) або зі спицями. Дошки деяких возів прикрашені різьбленням з рядів спіралей. Суцільні колеса склалися з трьох частин та скріплювалися шипами [Мнацкян, 1960, с. 139-152].

Подібні моделі коліщаток відомі серед старожитностей культури Отомань, яка датується початком II тис. до н. е., і була поширена в Східній Словаччині, Північно-Східній Угорщині, Північно-Західній Румунії, на Закарпатті [Археологія України, 2005, с. 173, 174, рис. 23: 57]. Е. Балагурі подає зображення моделі культового возика, ошатно зробленого, з різьбленням на бокових дошках (зображення ромбів, передніх менших коліс та задніх більших з позначеними колами) [Археологія України, 2005, рис. 23: 20] (Рис. 9). Аналогічні моделі коліщаток знайдено на поселенні Дякове в Закарпатті [Археологія України, 2005, рис. 31:

7, 9, 11, 12]. Вози використовувалися в поховальних обрядах з періоду ямної культури і відомі в Приазов'ї, Нижньому Подніпров'ї, Прикубанні, на Північному Кавказі, в Криму (Рис. 10). Р. Розенфельд подає фото керамічного виробу, знайденого на городищі Пислон (Верхня Волга), яким, напевно, є коліщатко до возика з виразно виділеною втулкою [Розенфельд, 1970, рис. 1, 24] (інший бік на фото невидно). Пам'ятка датується ранньозалізним часом, хоча там є матеріали пізньої доби бронзи [Розенфельд, 1970, с. 209-213] (Рис. 1: 4). Т. Кожин в докладній статті “Гобийская квадрига” [Кожин, 1968, с. 35-42] пише про наскельні малюнки з Південного Гобі, де показано віз та четвірку коней – можливо, момент зіткнення двох бойових колісниць. Зображення датується бронзовим віком, бо колеса вже мають спиці.

Дослідженнями на Близькому Сході встановлено, що в другій половині II тис. до н. е. кількість спиць у колесах зростає з чотирьох до восьми. На моделі колісниць з Амудар'їнського скарбу колеса мають до десяти спиць, [Dalton, 1926, tab. 4]. Проте помічено, що колеса на спицях призначалися для возів, які тягнули коні. Вози із суцільними колесами тягнули воли (використовувалися аж до початку II тис. до н. е.) [Кожин, 1966]. Відповідно до давніх уявлень різних народів, знаходимо зображення колісниць сонця, але запряженої кіньми [Кожин, 1968, с. 36, 30-42]. Про ще одну знахідку “глиняної моделі коліщатка до возика” згадує Ю. Буйнов [Буйнов, 2006, с. 43, рис. 2: 6, с. 47]. Предмет виявлено в житлі бондарихінської культури приблизно XII ст. до н. е., тобто в кінцевий період бронзової доби (Рис. 11).

Отже, знайдені артефакти дозволяють зробити такі висновки: 1) глиняні модельки возиків та коліс були поширені в IV-I тис. до н. е. в Європі та Азії; 2) їх ритуальні функції пов'язані, швидше всього, з поховальними обрядами; 3) модель коліщатка від возика з Голишева належить до волино-люблінської культури і датується приблизно першою половиною або серединою IV тис. до н. е. Наявність подібних модельок возів та коліс, імовірно, є наслідком впливів або поширення новацій з Подунав'я або (з певними застереженнями) Малопольщі. Прямі контакти населення ВЛК з землями сучасних територій Чехії, Словаччини,

Угорщини засвідчено ще й знахідками вулканічного скла на поселеннях Голишів, Баїв, а в період пізнього неоліту – на Гнідаві біля Луцька, на поселенні з яскраво вираженими залізновськими рисами. Ці приклади ілюструють те, наскільки інтенсивними були стосунки жителів придунайських територій із етнічно спорідненими групами Волині – носіями волино-люблінської культури. Тому цілком імовірно, що й колісний транспорт, і його моделі в той час були відомі, і, мабуть, використовувалися на Волині, про що свідчать знахідки керамічних коліщаток з Голишева, Листвина, Осової; 3) модель коліщатка з Голишева може вказувати на раннє (IV тис. до н. е.) знайомство жителів Волині (волино-люблінська культура) з колісним транспортом; 4) возики, можливо, пов'язані з перевезенням душ померлих в інший світ, належать до мініатюрних сакральних виробів, як і модельки глиняних сокирок, ідея появи яких, швидше всього, походить з Подунав'я або Балкан. Проте питання змістової інтерпретації модельок возів, як і глиняних сокирок, на сьогодні потребують розв'язання.

Література

1. Археологія України. – К.: Либідь, 2005. – 503 с.
2. Буйнов Ю. Поселення малобудківського типу біля с. Тимченки в басейні р. Сіверський Донець // Археологія. – 2006. – № 1. – С. 42-47.
3. Древняя история верхнего Потисья. – Львів: Світ, 1991. – 205 с.
4. Кларк Дж. Доисторическая Европа. – М.: Наука, 1953.
5. Кожин П. “Гобийская квадрига” // Советская археология. – М.: Наука, 1968. – № 3. – С. 35-42.
6. Кожин Т. О глиняных моделях колес из Балаковского могильника // СА. – 1966. – № 4.
7. Корпусов В., Ляшко С. Катакомбное погребение с пшеницею в Крыму // Советская археология. – 1990. – № 3. – С. 166-175.
8. Мнацкян А. О. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан // Советская археология. – 1960. – № 2. – С. 139-152.
9. Мунчев Р. М., Мерперт Н. Я., Бадер Н. О. Телль Хазна. Исследования советской экспедиции... 1988-1989 гг. // СА. – 1990. – № 3. – С. 5-23.
10. Охріменко Г. Населення Волині в праісторичні часи. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2004. – 249 с.

11. Пелешин М. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиірччя Західного Бугу // Записки НТШ.– 1998. – Т. ССXXXV. – С. 175-192.
12. Розенфельд Р. Находки с городища Прислон // СА. – М.: Наука, 1970. – № 4. – С. 209-213.
13. Титов В., Эрдели И. Неолит Венгрии. – М.: Наука, 1980. – 418 с.
14. Чередниченко Н. И., Пустовалов С. Т. Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры (по материалам раскопок в Нижнем Поднепровье) // СА. – 1991. – № 4. – С. 206-216.
15. Dalton O. The Treasure of the Oxus. – London, 1926.
16. Kruk J., Miliskausas S. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. – Kraków: Poligrafia, 1999. – 403 s.
17. Wielka historia świata.– Krakow: Fogra, 2005. – Т. 2. – 671 s.

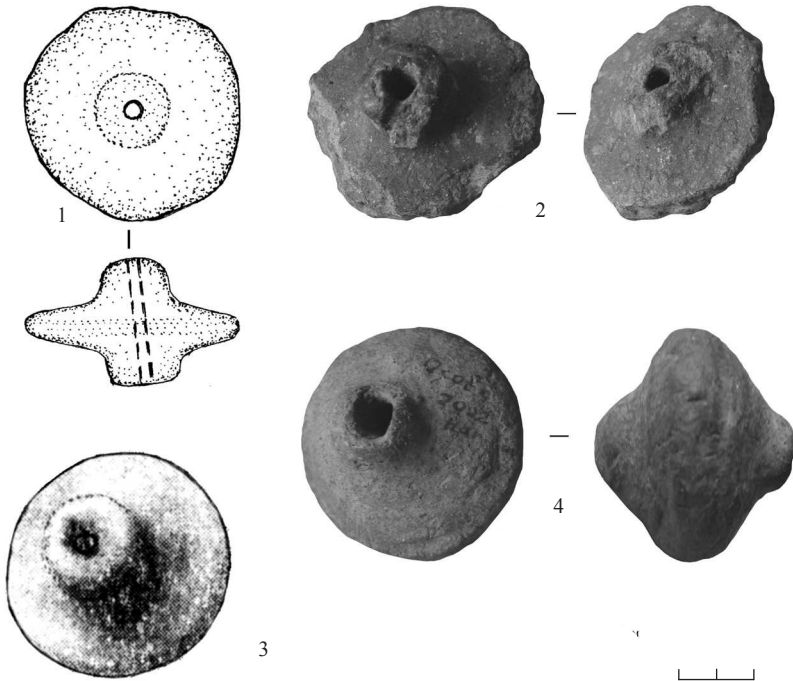

Рис. 1. Керамічні коліщатка до ритуальних возів (1-2 – Голишів, 3 – Осова Рівненської обл. ; 4 – Верхів'я Волги (Прислонь).

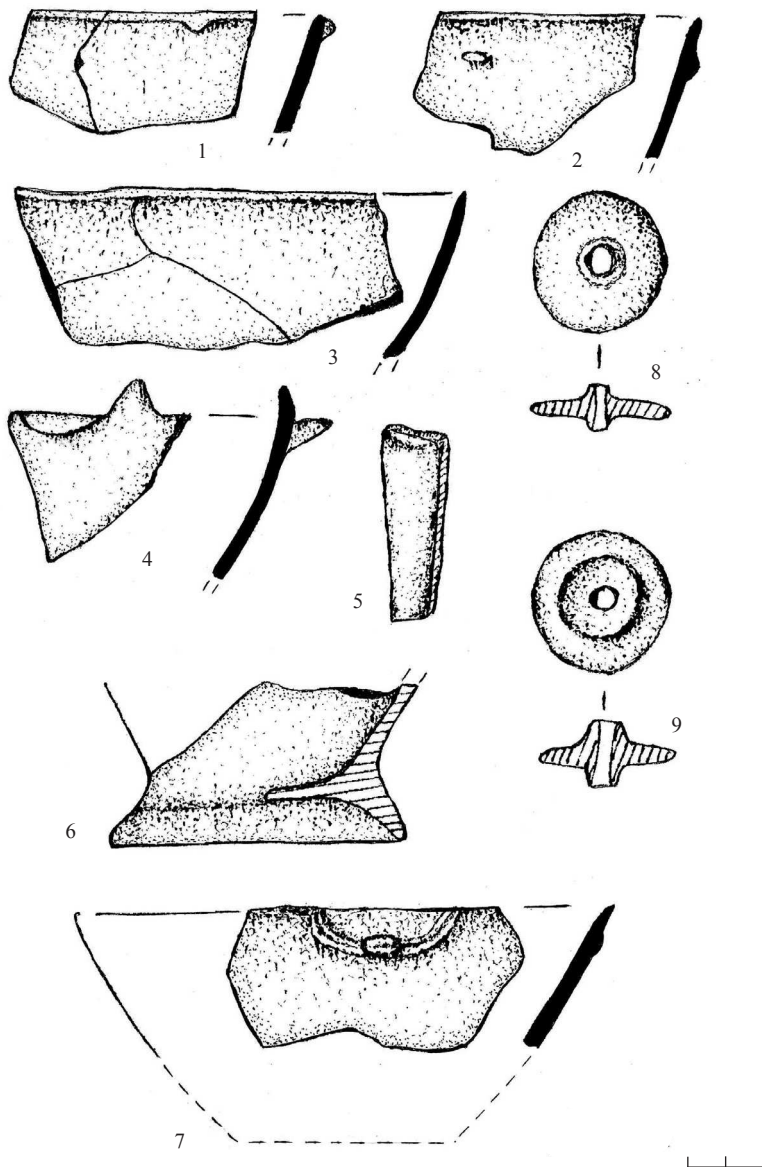

Рис. 2. Листвин, ур. Гострий Горб. Глиняний посуд та модельки коліс (8-9) т. зв. лендельської культури (за М. Пелешициним).

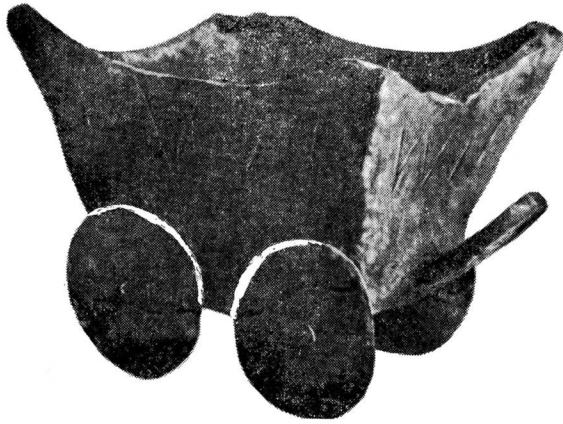

Рис. 3. Візок з Угорщини (II тис. до н. е).

Рис. 4. Фігурка воликів у ярмі з місцевості Кренжніца
Яра (Польща).

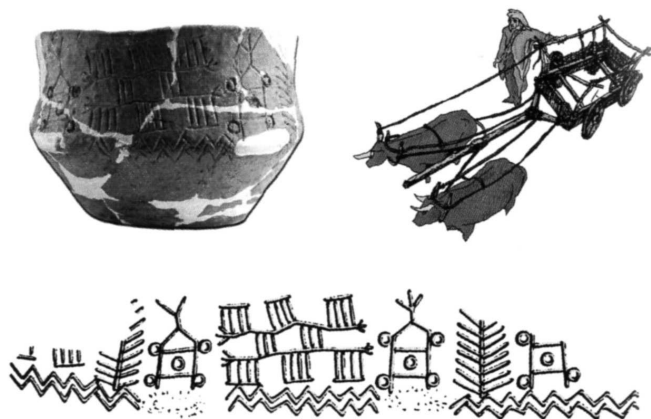

Рис. 5. Посудина з Бронціц (Польща) з розгорткою декору та реконструкція зображеного на ньому воза (за матеріалами Wielka historia świata, рис. 193).

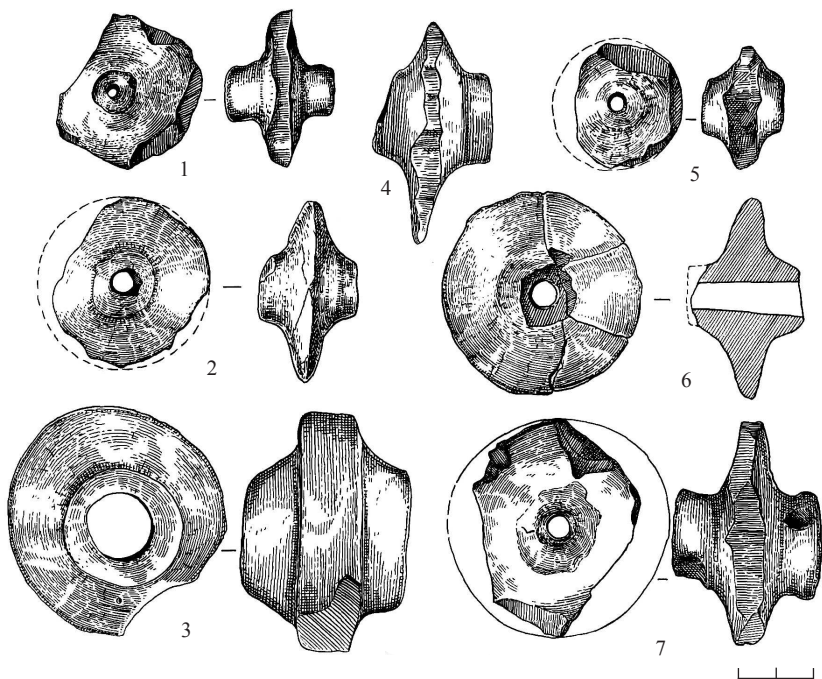

Рис. 6. Тельє Хазна (Сирія). Глиняні моделі коліс.

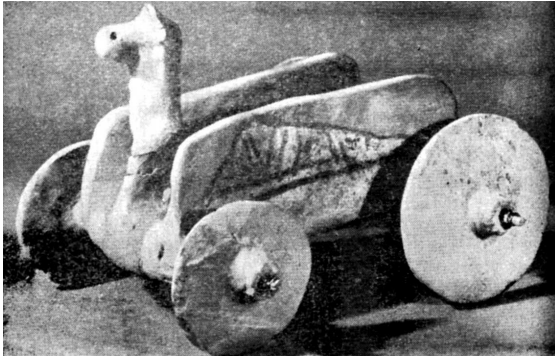

Рис. 7. Модель візка, запряженого верблюдом. Теракота. Алтин-дене. Епоха бронзи (за Шишкіним, 1981)

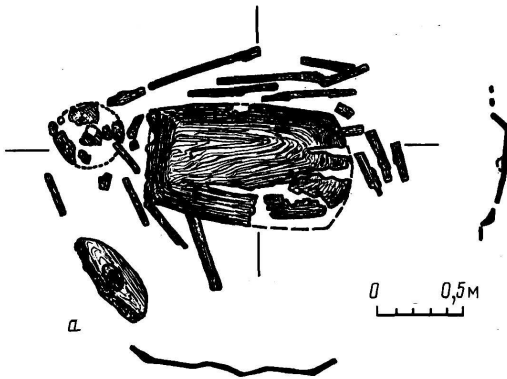
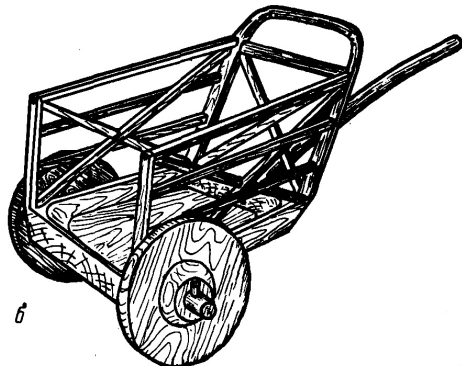

Рис. 8. Колісниця з поховання 27, кург. 11 біля с. Мар'ївка:

- а) план та розрізи;
- б) реконструкція зовнішнього вигляду колісниці (за Н. Чердніченком, С. Пустоваловим)

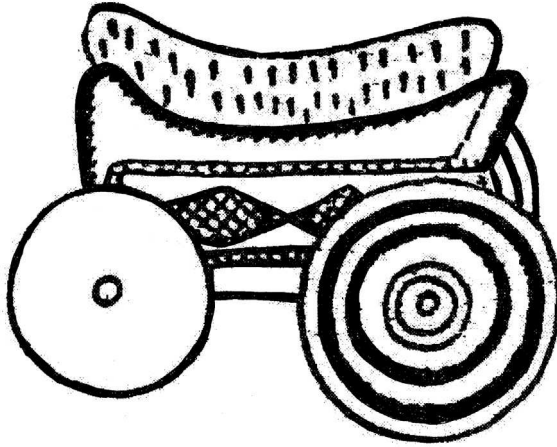

Рис. 9. Модель возика доби середньої бронзи. Культура Отомань (за Е. Балагурі)

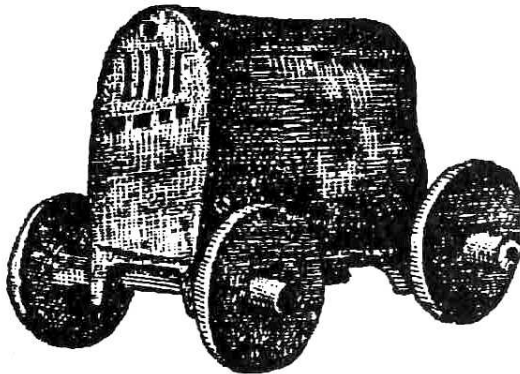

Рис. 10. Глиняна модель скіфського воза з Керчі

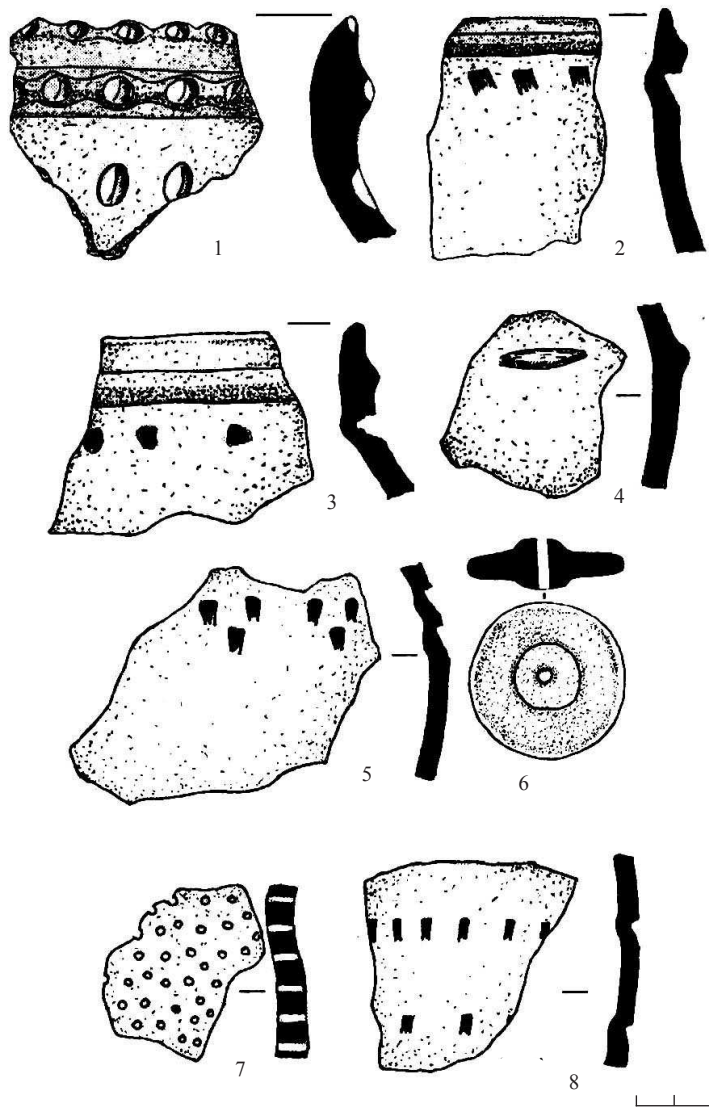

Рис. 11. Знахідки кераміки класичного бондарихінського типу з культурного шару поселення: 6 – модель колеса (за Ю. Буйновим).

ПРО ЗНАХІДКИ ОБСИДІАНУ НА ПЕРВІСНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Вулканічне скло (обсидіан) у формі невеликих сколів, пластин трапляється на поселеннях неоліту, енеоліту. Цей прозорий гарний мінерал використовувався для виготовлення прикрас, знарядь. На Західній Волині такий мінерал виявлено на поселеннях лінійно-стрічкової кераміки пізнього етапу – Гнідава та Баїв, де наявні матеріали КЛСК та волино-люблінської культури. Є припущення, що обсидіан потрапив на Волинь з району Карпат або території Угорщини не виключено, з гори Токай. Родовища його відомі також на Житомирщині. В. Петрунем написана спеціальна розвідка “О применении черного хрусталя и его аналогов в первобытной технике” [Петрунь, 1962, с. 36-43]. Він зазначає, що гірський кришталь, як і інші різновиди барвних прозорих кварців, використовувався для виготовлення знарядь з епохи палеоліту. В окремих музеях, наприклад Києва, є цілі збірки виробів із кварцу або кристалю. Про ці археологічні знахідки писали в свій час В. Обручев, А. Ферсман, М. Макаренко, Б. Земляков, О. Бадер, С. Семенов, Е. Борс та інші. На первісних пам'ятках України, Туркменії, Узбекистану, Кавказу виявлено вироби з цього каменю [Петрунь, 1962, с. 36].

Кристали кварцу мають різні кольори: безколірний прозорий кришталь, фіолетовий з відтінками аметист, димчастий кварц або раух-топаз, за рахунок іншомінеральних добавок може бути сірого, бурого, зеленого, червоного кольорів. Із цих порід каменю в Японії, Пакистані, Індії, Цейлоні виготовляли наконечники стріл. В палеоліті – неоліті ці різновиди кварцу використовувалися в Чехії, Словаччині, Швейцарії, Скандинавії. За спостереженнями В. Петруня, в первісній техніці застосовували переважно прозорий кварц. Дещо інший – жильний кварц – піддається ретушу-

ванню [Петрунь, 1962, с. 37-38]. Гірський криштал, як і жильний кварц, відзначається вищою твердістю порівняно з кременем (халцедоном), але поступається останньому в'язкостю. Гірський криштал, на відміну від кременю, під час обробки не потребує вологості. Криштал, проте, має анізотронність – властивість розколюватися вздовж певних кристалографічних напрямків. Сколи тут легко зробити вздовж напрямку ромбоедра. Несильним ударом можна одержати тонкі, плоскі відщепи та пластини. Фрагменти гірського кришталу, на думку В. Петруня, із стоянки Добраничівка використовувалися як вкладні. Найбільш поширена форма кристалів гірського кришталу – шестигранна призма, що має зверху шестигранну піраміду [Петрунь, 1962, с. 39-42]. Вперше на Західній Волині вироби та цілі конкреції обсидіану було виявлено в передвоєнні роки кунстошем Луцького музею приятелів наук Яном Фітцке. Ним проводилися розкопки на правому березі Стиру в околицях Луцька – уроч. Красне, Гнідава (інша назва Гнідавська Гірка). При цьому серед матеріалів інших періодів він досліджував і культурний шар епохи неоліту – культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається 9 фрагментів кераміки цієї культури, ймовірно, з околиць Луцька, проте вони не шифровані. З вищеназваних шарів, можливо, і походять шматки необробленого обсидіану. На Гнідаві (передмісті Луцька, зараз територія с. Рованці Луцького району ліворуч від потічка Рудка, що впадає в Стир з правого боку, поблизу місця, де була дерев'яна церква Святого Пантелеймона і проводив дослідження Ян Фітцке [Fitzke, 1937, s. 231-232, Охріменко, 2009 с. 47-48].

У 1968, 1969 рр. зліва від потічка Рудка проводили розкопки к. і. н. Михайло Кучера, науковий працівник Інституту археології в Києві та краєзнавець Мирон Матвієйко. Роботи велися в районі вже мурованої церкви також Святого Пантелеймона поряд з опорою високовольної лінії електропередач. Там у верхніх шарах пам'ятки знайдено матеріали ранньослов'янського поселення, а в нижніх – неолітичного (КЛСК). Студенти Луцького педінституту проходили тут археологічну практику. У 1981 році Г. Охріменко продовжив на цьому місці дослідження неолітич-

ного шару. При цьому в житлі знайдено було уламки вулканічного скла – дрібні відщепи. Знарядь не виявлено.

Про використання обсидіану в ранньому неоліті Близького Сходу писав Дж. Меллерт. Він відзначає чудовий рівень технології майстрів поселення Чатал Хююка (яке займало 13 га площі і було найбільшим неолітичним поселенням на Близькому Сході, існувало з 6500 по 5650 рр. до н. е.). Наконечники списів та стріл з обсидіану, крем'яні кинджали з філігранною відтискнутою ретушшю перевершували аналогічні вироби того часу з Близького Сходу. Дзеркала виготовляли з полірованого обсидіану, акуратно закріплюючи в ручці. Намистини робили з синього та зеленого каменю – агатипу, просвердлюючи в них досить тонкі отвори. Подібні отвори вміли робити і в обсидіанових підвісках [Меллерт, 1982, с. 85, 86]. Вироби з обсидіану клали в поховання знатних людей: обсидіанові люстерка для жінок, наконечники до списів, стріл, дротиків – чоловікам.

Відсутність кременю та обсидіану в Межиріччі створювало для населення цієї території певні труднощі і – стимулювало обмін. Для потреб жителів згаданої території використовувався обсидіан з Анатолії, де також були поклади діориту та фериту. Напевне, за прикладом близькосхідних неолітичних культур, обсидіан широко використовували ранні землероби Подунав'я. Так, в культурі Бюкк (Буковогірська) у Східній Угорщині серед крем'яних та обсидіанових виробів останні становили значну частку, наприклад, у печері Доміда – 30%. Це пояснюється ще й тим, що ареал згаданої культури розміщений в районі географічного поширення родовищ обсидіану, який добували в горах Токай-Трешов, Хедваля. За словами В. Титова й І. Ерделі, використовували переважно зелений та світло-зелений обсидіан, рідше сірий, чорний, коричневий, червоний. Для виробництва знарядь робили пірамідальні нуклеуси довжиною 3–15 см. Середні розміри одержаних та використовуваних пластин мали довжину 6–4 см, їх майже не ретушували. В перетині вони були трикутної або трапецієподібної форми [Титов, Ерделі, 1980, с. 206, 220, рис. 134, рис. 135].

У Нвірлугоші виявлено скарб із 11 обсидіанових нуклеусів. Обсидіан використовувався не лише для виготовлення прикрас, знарядь. Так, у культурі Хаджиларі (5435 – 5250 рр. до н. е.) відома розписна посудина у вигляді богині, що сидить, з обсидіановими очами [Меллерт, 1982, с. 103].

Окремі вироби з вулканічного скла відомі з території Польщі – поселення КЛСК: Жешув, Пястув та ін. Знахідки з обсидіану виявлені Я. Фітцке в похованнях волино-люблінської культури в Басві та Городку [Fitzke, 2009, s. 132]. На разі важко сказати, чи використовувався неолітичним населенням Волині обсидіан із ближчих родовищ – Житомирщини, Карпат, чи далеких – Угорщини. Швидше всього, з останніх. А це може ще раз підтвердити віддалені різноманітні (культурні, обмінні) зв'язки Західної Волині з Подунав'ям – одним з потужних довгочасових центрів ранньоземлеробських цивілізацій.

Література

1. Меллерт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Наука, 1982. – 149 с.
2. Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2009. – 519 с.
3. Петрунь В. Ф. О применении черного хрусталя и его аналогов в первобытной технике // Советская археология. – 1962. – №1. – С. 36-43.
4. Титов В., Эрдели И. Археология Венгрии. – М.: Наука, 1980. – 418 с.
5. Fitzke J. Odkrycie ziemianeh starizej ceramici Wstergowej w Zukru // Sprawozdania Poilskiej Akademii unierności. – Kraków, 1937. – Т. XLII. – № 8. – S. 231-232.
6. Fitzke J. Z Wołynia 1936-1939 // Wołanie z Wołynia – Biały Dunajec. – Ostrog 2009. – 307 s.
7. Kozłowski I., Kozłowski S. Europa kamienia na ziemiach Polskich. – Warczawa: PWN,1977. – 387 s.

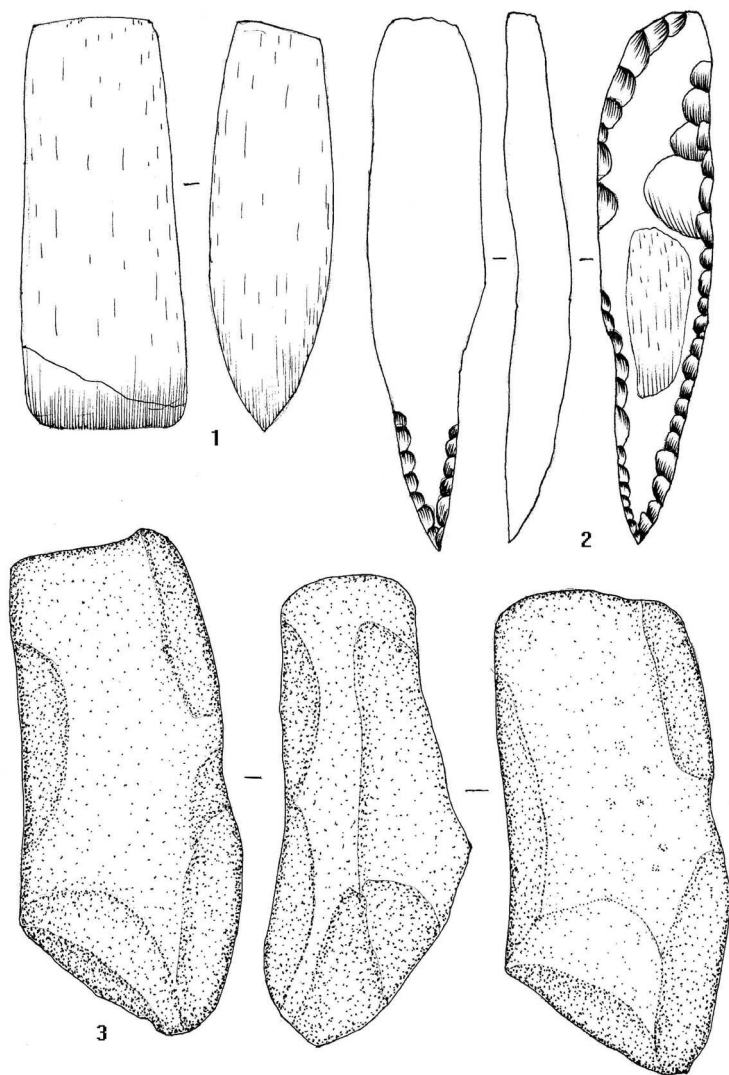

Рис. 1. Археологічні матеріали з Волинського краєзнавчого музею:
3 – шматок обсидіану (знахідка Я. Фітцке(?))

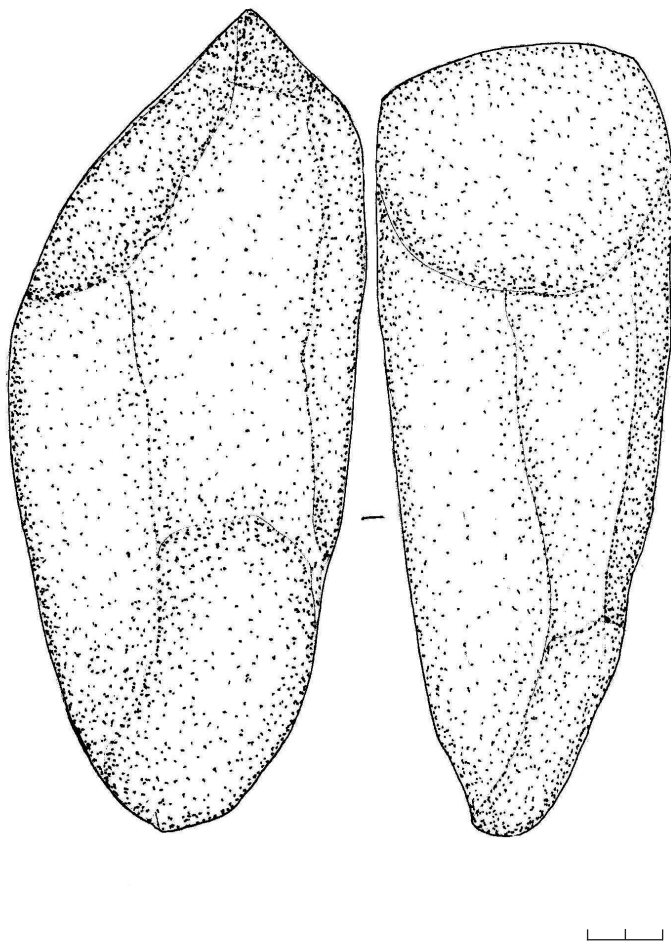

Рис. 2. Шматок обсидіану.
Фонди ВЛКМ. Імовірна знахідка Я. Фітцке з околиць Гнідави.

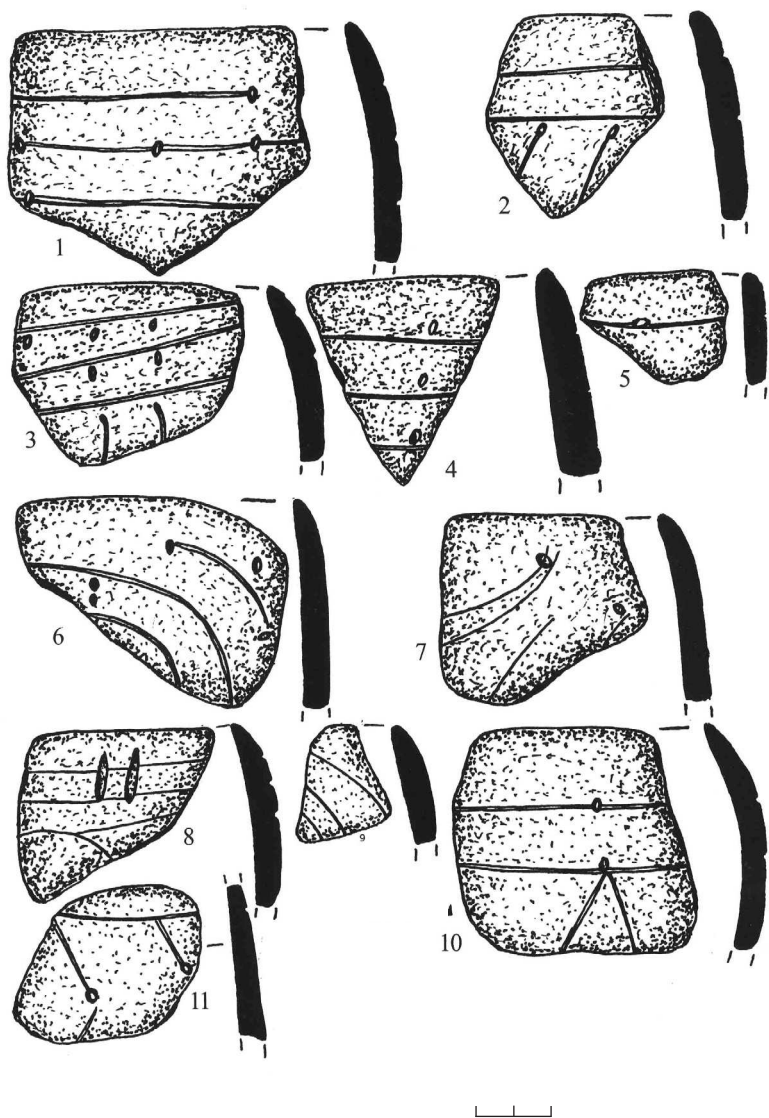

Рис. 3. Гнідава. Фрагмент столових посудин з елементами декору
железовського стилю

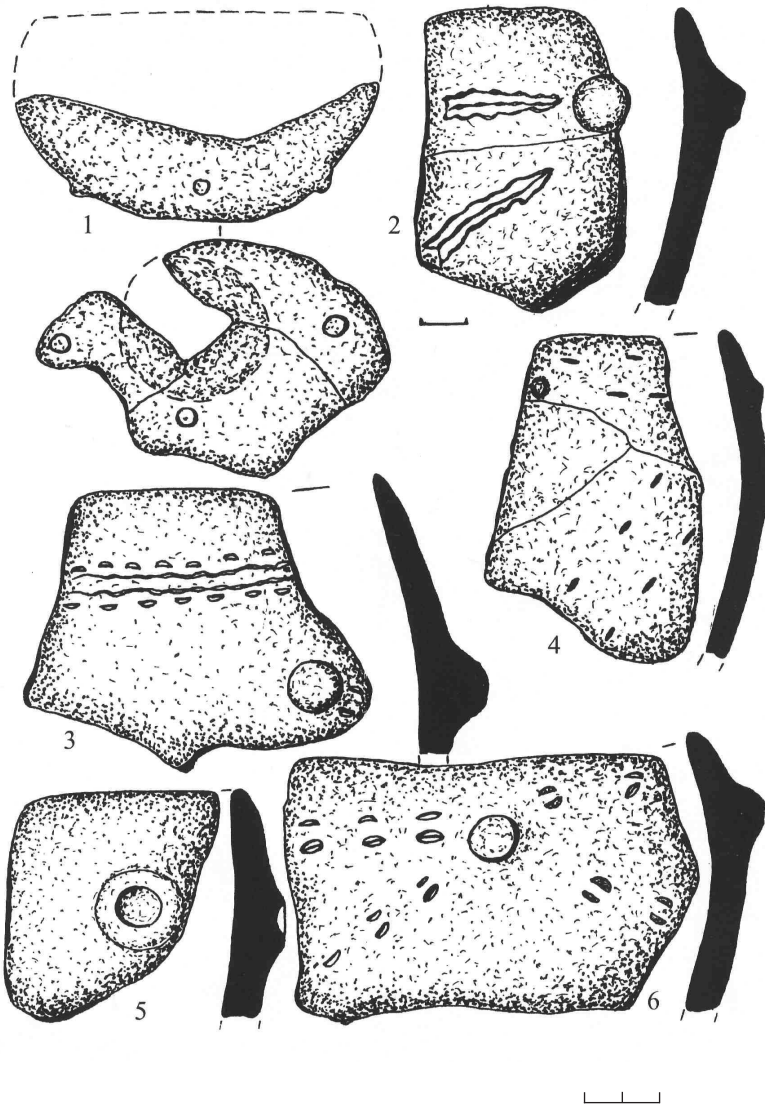

Рис. 4. Гнідава. Фрагменти кухонного посуду та проміжної групи

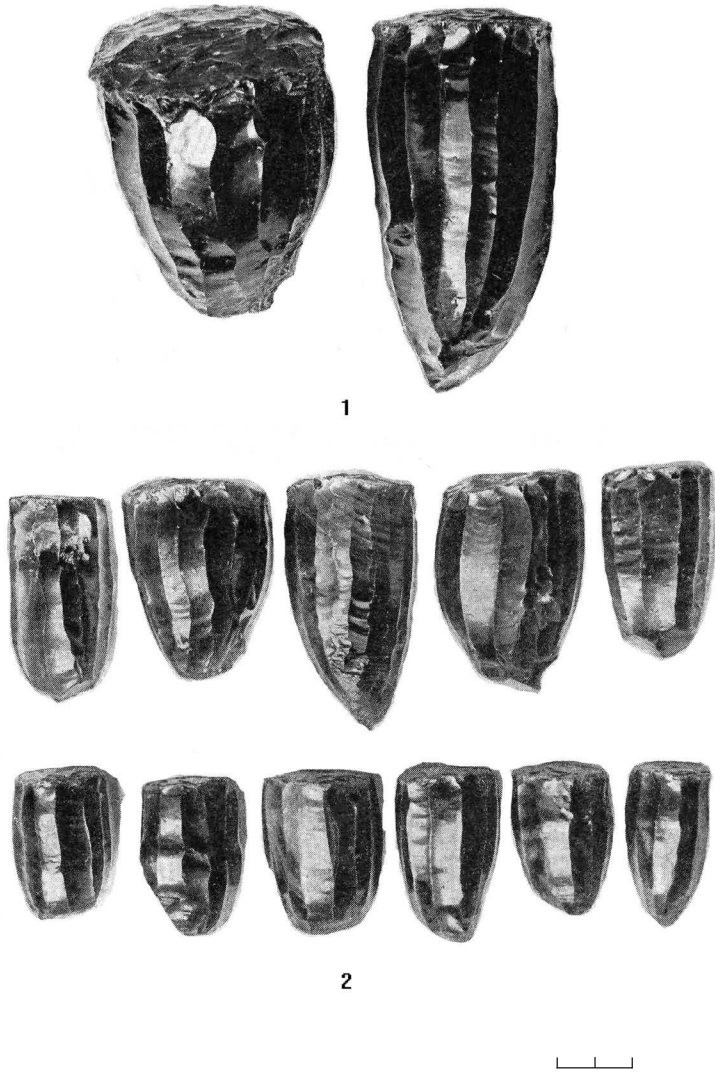
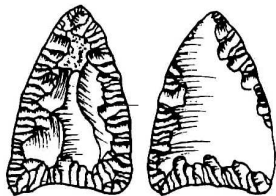

Рис. 5. 1, 2 – Obsидіанові нуклеуси із скарбу Нвірлугош
(за Дж. Меллертом)

Рис. 6. Хаджилар. Неоліт. (кін. VI тис. до н. е.). Розписна посудина у вигляді фігури сидячої богині з обсидіановими очима (за Дж. Меллертом)

КРЕМ'ЯНІ ВИРОБИ ВОЛИНО-ЛЮБЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

До питання про “волинський кремій” та його використання в ранньому енеоліті (на основі книги Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. – Lublin: UMCS, 1996).

Тема раннього землеробства на Волині залишається досить важливою та актуальною. Незважаючи на те, що саме Волинь була з часу неоліту зоною проживання “класичних” землеробів та скотарів культури лінійно-стрічкової кераміки. Традиції наддунайських високорозвиннутих типів господарств в епоху енеоліту продовжували носії т. зв. лендельської культури (а за новою термінологією – маліцької та волино-люблінської культур). Проте особливості господарства, зокрема виробництво необхідних крем'яних знарядь, вивчено ще недостатньо. Допомогти в цьому може монографія дослідниці з Любліна А. Закостельної.

У зоні поширення пам'яток волино-люблінської культури знаходять різні гатунки високоякісного кременю, які задовольняли технологічні та господарчі потреби в цьому промислі (Рис. 1). Важливою закономірністю розташування поселень ВЛК на Волині та Поділлі була наявність поряд з ними виходів крем'яної сировини. На території Польщі поселення цієї культури розміщені зазвичай на відстані одногоденного переходу до таких родовищ або й ближче, незалежно, чи це був шоколадний, госьце-радовський, свентіховський, чи юрайський, рейовецький, т. зв. „нажутовий”. Ця забезпеченість у джерелах виключно важливої сировини впливала на структуру інвентаря поселень. З якісного кременю, якого було вдосталь і який давав змогу відколювати рівні пластини, можна було, не економлячи, робити знаряддя більших розмірів.

Ще донедавна наші знання про кремійнь, його родовища, місця давніх розробок щодо Волині були незначні. Проте, завдяки розвідкам, розкопкам О. Цинкаловського, І. Свешнікова, В. Коноплі, Н. Скакун, М. Пелешишина, О. Романчука, О. Позіховського, В. Ткача та узагальненням А. Закостельної, а останнім часом і авторів, ситуація змінюється. Волинський кремійнь називають віддавна ще „надбужанським” [Jażdżewski 1936, s. 290]. S.Krukowski вирізняв та вивчав волинський кремійнь серед пам’яток Волині, Поділля, Люблінщини, називаючи його “південно-східним”. Цей термін використовували ще L. Sawicki (1925), W. Antoniewicz (1925, s. 223-224). У своїй роботі Ян Брик [Bryk 1928, s. 21] вперше вказав на місця виходу кременю над Стиром, Іквою, Західним Бугом. О. Цинкаловський вивчав виходи кременю у верхів’ях Ікви, Горині, Кутянки, Збитенки та в їх допливах, які часто були всіяні брилами кременю, що опинилися на поверхні внаслідок ерозії ґрунту [Cynkałowski 1961, s. 3-4].

Родовища кременю біля Дубно на р. Іква, Устя (біля Рівного, Здолбунова), Стиру (Половлі) та інші називає І. Свешніков (1967, с. 222; 1969, с. 115), С. Березанська (1972, с. 280). Виходи кременю між Дністром та у верхів’ях Західного Бугу згадують В. Ginter, J. K. Kozłowski і при цьому ділять його на кремійнь „волинський” та „наддністрянський” (1969, s. 14, рис. 1; 1975, s. 27, gys. 2; 1990, s. 29, gys. 2).

Вивченням характеристики та покладів сировини на Західній Україні займався В. Balcer (1983, s. 47-48, gys. 4). За його студіями, кремійнь між Стиром і Горинню можна назвати „волинським”, на східному Розточу – „розточьким”, у середньому Подністров’ї – „наддністрянським”. Ці три гатунки кременю відрізняються величиною та специфікою конкрецій. Звичайно, до цих даних потрібна напевно карта покладів кременю, геологічні умови залягання, відомості про їх площі, докладний каталог пунктів з прив’язкою до них археологічних пам’яток, культур.

Важливим питанням покладів крем’яної сировини та їх використанню присвячені роботи В. Коноплі. В них викладена коротка характеристика сировини, локалізація їх виходів [Конопля, 1982, с. 17-18; Конопля 1990, с. 9-10, 12-13]. Він подає характе-

ристику виходів кременю від Верхнього Подністров'я, Західного Бугу до Горині. В цьому великому регіоні виділяє п'ять різновидів крем'яної сировини: верхньоальбський на середньому Дністрі, нижньоценоманський на лівому березі середнього Дністра, в межиріччі Студениці та Жванця, верхньосеноманський, приблизно з цих же територій та кремій туронський Волині та Поділля. Туронський кремій цей автор поділяє на волинський та подільський [Zakościelna 1996, s. 16]. Про відкриття сірого та жовто-сірого кременю на Бабиній Горі біля Кременця писали С. Бібіков (1953, с. 78-80), Н. Гуріна (1976, с. 102-103), про сировину з урочища Вишнева Гора біля с. Городок північніше м. Рівне – І. Свешніков. В останньому пункті кремій знаходиться досить неглибоко (Свешніков 1969; Гуріна 1976, с. 105-106).

Отже, на Західному Поліссі на Волині в карбонатних крейдяних шарах (Люблінець Ковельського, Пожарки та сусідні села Рожищенського р-нів, біля м. Сарни, в районі Кременця, Рогатина та в інших згаданих вище місцях) знаходять конкреції кременю величиною від 5 до 100 см, покриті зазвичай тонкою білою крейдяною кіркою. Їх форми різні – від округлих „булав” до цілих плит.

В. Конопля поділив цей мінерал на вісім підтипів. Кремій VI-VII підтипи на його схемі наявний на Торчинсько-Горохівському підвищенні, Рівненській плиті, пасмі Пельчанському та Мізоцькому, VIII – у Малому Поліссі. В окремих місцях біля Рівного та Дубна виходять на поверхню конкреції величиною до 50 см. Вони темно-сірі або темні, доброї прозорості, окремі з них мають білі вкраплення. До VIII підтипу він відніс Кременецько-Дубенську рівнину, зокрема кремій біля сіл Семидуби, Верба, м. Кременець. Особливо значні виходи мінералу на поверхню зафіксовано біля сіл Друге Поле, Берег Дубнівського району, де великі конкреції виступають на поверхнях до 10 і більше гектарів [Zakościelna, 1996, s. 17]. На північ від Кременця, за даними О. Цинкаловського, виявлено конкрецію 150 x 250 см [Сункаловський, 1961, s. 3, 4].

На території Західної України, як зазначалося, в багатьох місцях зафіксовані виходи кременю на поверхню або вони знаходяться на

невеликій глибині. Лише В. Коноплею зафіксовано 15 пунктів. Проте є поселення ВЛК, які віддалені від виходів кременю на 20 км (Луцьк – Хрінники), на 70 км (Раделичі – Коржови або Білий Камінь). До цього треба додати, що залишається відкритим питання про виходи кременю над Західним Бугом. Чи справді були поклади „надбужанського” кременю? А. Закостельна наводить приклади знахідок великих конкрецій біля с. Прегоріле (35 x 20 см), Стефанковіц (41 x 20 x 18 см), на основі яких можна припускати наявність близьких його виходів – такі „брили” здалека не приносилися. По обох берегах Західного Бугу на поселеннях ВЛК переважає волинський кремінь, але на поселенні Зимне, Грудек Надбужний є домішка і шоколадного кременю.

Нуклеуси. Для розуміння особливостей кременярства носіїв ВЛК має значення вивчення заготовок – нуклеусів. За формою вони поділяються на циліндричні, призматичні, конусоподібні. Зокрема, на поселеннях Луцьк-Луг, Раделичі за даними В. Коноплі та А. Закостельної, найчастіше трапляються такі вироби (Рис. 2).

	Раделичі	Луцьк
циліндричні	2	3
призматичні	6	5
конусоподібні	2	6
аморфні	3	-
всього	13	14

За спостереженням А. Закостельної, на волинських пам’ятках ВЛК переважають нуклеуси з доокружною оббивкою. Ці заготовки слугували переважно для зняття пластин. Всього на поселенні Луцьк-Луг В. Коноплею зібрано 33 нуклеуси з волинського кременю, але колір у них дещо незвичайний – з коричневим забарвленням. Відзначається, що в нуклеусах ударні площини старанно підготовлені [Zakościelna, 1996, s. 33]. Оскільки крем’яної сировини на Волині було вдосталь, то з нуклеусів одержували спочатку великі пластини, часто з крейдяною кіркою (в

Луцьку вони становлять 23,3%), а зменшена в розмірах заготовка використовувалася як розтирач. Перші нуклеуси мали масивну форму. Так, ядрища з Радемич мають висоту від 46 до 82 мм при товщині 58 мм. В Луцьку вони більші: від 47 до 103 мм при товщині 68 мм [Конопля, 1990, с. 12-13]. Нуклеуси малих розмірів трапляються зрідка.

Цікавими є питання крем'яного інвентаря в похованнях ВЛК. Вони, з одного боку, доповнюють характеристику цих виробів, а з другого, з'ясовують особливості уявлень про потойбічне життя, вірування тощо. А. Закостельна відзначає, що часто до складу поховальних пам'яток входили пластини, інколи різці (Монятиче Колонія, похов. № 2), скребки (Стжижув 2А, похов. № 3). Дослідниці пощастило зібрати дані про 20 пластин та 11 знарядь із ретушшю. Часто пластини досить довгі. П'ять з них мали довжину до 10 см, одна – зовсім мала (з похов. № 3, Стжижув 2А), розмірами 38x4 мм; Інші пластини з цього пункту мають такі розміри: 139x30x8 мм, 151x8x9 мм. З поховання № 1 (пункт 1а в Стжижові) походить 9 крем'яних знахідок, у т. ч. 7 скребів на пластині (125x28x12 мм), а також 8 пластин, найдовша з яких мала розміри 200x31x9 мм. Пластини з поховань, що важливо підкреслити, відзначаються рівністю та пропорційністю, це видно з показника ширини та довжини, який укладається переважно в межі від 14,28 до 25,0 см. Такий підбір для поховань лише кращих знарядь пояснюється W. Henslem, S. Tabaczynskim (1978, s. 121-122) потребою “позитивного виробу”? необхідного для спорядження поховання.

Досліджуючи особливості кременярства та знаряддя з цього мінералу А. Закостельна проаналізувала 2313 виробів з різних пам'яток ВЛК та окремі знахідки. При цьому, зокрема, з'ясувалося що 85,1%–85,6% з них виготовлено на пластинах, а на відщепках – 14,6–14,9%. Ці дані стосуються добре вивчених пунктів – Вонвольніца, Лас Стоцкі, але подібні особливості мають і інші комплекси [Zakościelna, 1996, s. 46-47]. За довжиною крем'яні вироби з вищезгаданих двох пунктів мають такі градації: від 20 до 30 мм – лише 1,6% та 111–120 мм – відповідно 1,6 % та 3,7 мм. Найбільш типова ширина цих виробів – 21–25 мм [Zakoscielna, 1996, s. 50].

Знаряддя. Основними типами крем'яних знарядь ВЛК є скребки, різці, пластини з ретушшю, вкладні до серпів, провертки та ін. Чільне місце по кількості займають скребки. Більшість виробів цієї категорії виготовлена на пластинах, рідше відщепях (Стжижув, Луцьк, Злота, Раделичі). Інколи трапляються подвійні скребки (Грудек, посел. 1с, Злота, Раделичі) або комбіновані: скребок-різець. Знаряддя були з рівною, або скошеною робочими частинами, рідше звуженою. Висота робочої ділянки – 3–18 мм. Ці знаряддя формувалися дво- або триразовою обробкою. Перша обробка надавала основної форми знаряддю: висота, кут нахилу; потім підправлялися бічні грані та, можливо, дрібною ретушшю робочий край, пізніше могла бути підправка після пошкодження. Деякі робочі частини знарядь мають струменево ретуш. Помічено, що робочий край призначався на верхню, більш масивну частину виробів. Крім робочого краю, ретуш інколи наносили на бічні гострі грані або з боку черевця. Підправку робили ще і для зручності вставляння в оправу. Одні знаряддя виготовлені на цілих пластинах, інші – на їхніх уламках. Розміри цих виробів приблизно такі: від 15x13x4 мм до 125x28x12мм [Zakoscielna, 1996, s. 56, 57].

Різці. Ці знаряддя виготовлялися на пластинах та уламках пластин, рівних у робочій ділянці. Серед них домінують вироби кутові (бічні), серединні та бічні – клиноподібні. Різці формувалися одним або кількома ударами (максимально п'ятьма). Великий відсоток знарядь з'являвся внаслідок перероблянь уламків пластин зі струменевою ретушшю. Дрібні різці мають довжину 20–30 мм, а великі – 120 мм або 134 мм. Переважна їх довжина 45–60 мм. Відомі комбіновані знаряддя: різець-скребок, різець-півтилчак, різець-провертка.

Півтилчаки. У польській фаховій літературі виділяються знаряддя під термінами “тилчаки”, “півтилчаки”. Це вироби із крутою або більш пологою обробкою одного боку, інколи струменевою. Часто вони слугували вкладнями до серпів, ножів, можливо, зброї. Ці вироби вставлялися під різним кутом: 50–60°, 15°, 85°. Розміри виробів різні – від 34 мм до 79 мм. Зрідка вони комбіновані з різцем, скребком, проверткою.

А. Закостельна поділяє півтилчаки на три типи (А, В, С) та підтипи. За її підрахунками, на 10 пам'ятках виявлено 23 такі знаряддя зі струменевою ретушшю.

Пластини ВЛК є найчисельнішою категорією знарядь. У їх формуванні найбільше використовувалася струменева ретуш (особливо на пам'ятках Польщі). Інший звичайний тип ретушування становить 11,3% (Лас Стоцкі), 17,5% (Вонвольніца). Загальні розміри цих виробів інколи досягають 178x35x9 мм (Грудек, пункт 1с) або й 156x29x10 мм (Заліща). Мікроскопічні сліди на знахідках фіксуються як поздовжні висвітлення одного чи двох боків, затертостей верхньої або нижньої частини. З цих виробів після їх ушкодження робили різці, півтилачки, проколки.

Наконечники стріл. Перша знахідка трикутного наконечника з ретушованою поверхнею, виготовленого з обсидіану, виявлена в похованні Злота. Вважають, що він імпортований з культури Бодрог-Керештур [Kaczanowska, 1980, s. 41]. Значна кількість цих виробів походить із Грудка (кільканадцять штук), у т. ч. з поховань. Всього зараз відомо кілька десятків наконечників. Всі вони оброблялися струменевою ретушшю, а формувалися на відщепках або уламках пластин. Їх висота – 14–39 мм, ширина основи – 11–29 мм. Найбільшим є наконечник з Луцька – 60x19 мм. За формою бічних частин, основи (випуклі, увігнуті) ці вироби поділяють на кілька типів. У Польщі на пам'ятках ВЛК вони є культуровизначальними предметами.

В Угорщині волинські крем'яні вироби становлять від 23,8% в Тиса-Полгар-Васатанія, більше 51,4% у Фепнеслітке та 58% у Тімавалк-Темес, понад 63,4% в Маднаргоморок-Купиадомб [Kaczanowska, 1980, s. 25-27]. Обмін крем'яними виробами включав переважно пластини. З яких саме родовищ відбувалася дистрибуція і групи яких культур нею займалися – трипільської, волино-люблінської чи бодрог-керештурські, тиса-полгарські – сказати важко. Оскільки різні гатунки кременю родовищ Поділля та Волині вивчали В. Конопля та інші дослідники, то при порівнянні з виробами із Угорщини можна було б спробувати з'ясувати їх походження. Роль населення ВЛК в дистрибуції волин-

ського кременю в Подунав'я була, ймовірно, визначальною, бо після її сходження з арени волинської праісторії відсоток волинських крем'яних виробів у басейні середньої Тиси спадає до 10% [Zakościelna, 1996, s. 86-87].

На думку А. Закосьтельної, яка спирається на дослідження М. Качановської, шляхи поширення волинського кременю до ареалу культури Бодрог-Керештур могли пролягати східнокарпатськими перевалами: Ужоцьким, Вишковським, Яблонецьким. Можливо, цими самими стежками надходив кремій і до населення тиса-полгарської культури [Kaczanowska, 1980, s. 45].

У той самий час значення волинського кременю було великим і для носіїв культури лійчастого посуду (в класичній фазі малопольської групи). Його частка в крем'яних комплексах коливається від 76 до 96% [Jastrzębski, 1984, s. 295]. Територію з виходами волинського кременю “контролює” людність ПТК етапу СІ, СІІ – переважно останнього. Цим, імовірно, пояснюється поширення матеріалів (в основному кераміки КЛП) в басейні Стиру та Горині, у т. ч. на поселення Голишів [Охріменко, 2007, с. 363, рис. 26].

Тогочасний обмін крем'яними виробами виявляється в археологічних знахідках “складів” (“скарбів”) крем'яних пластин біля Зимного [Sunkałowski, 1961, s. 34, 35]; Шиховіце [Jastrzębski, 1980, s. 6], Рогозна (5 пластин довжиною 158–187 мм), Зубовіце (5 пластин – 165–217 мм), Вінцентів [Kadrow, 1989, s. 27-33], Веремовіце [Bronicki, 1993, s. 29-34].

Струменева ретуш була однією з основних у населення ВЛК. Це паралельні, напівскісні сколи, що заходять далеко на поверхню пластин. Така ретуш відома в усіх описаних А. Закостельною комплексах. Нею оброблялися майже всі пластини та їх уламки, а також частина півтилкаків, скребків, проколок. Для Вонвольніци та Ласу Соцького показник ретушування складає 23,8–36%. Генеза такого ретушування походить із Анатолії та Західної Азії, де вона відома ще в докерамічних шарах – Гацілар (VII тис. до н. е.), докерамічних та керамічних шарах Чатал Гуюк (VI тис. до н. е.). Коли цей орнамент з'являється – сказати важко, але в За-

ліщиках над Дністром він відомий [Виноградова, 1973, с. 68-70] на зламі етапів VI-VII та на етапі VII (Владимирівка) [Черныш, 1951, с. 89, 92, рис. 22:1, 23:7,11, 24:37]. Під анатолійсько-балканським впливом у трипільському кременярстві відбувається, ймовірно, перехід до більших форм виробів. Довгі пластини та струменева ретуш з'являється на Волині у фазі жешовській маліцької культури. Так чи інакше, а крем'яні вироби з Острова, Ярославич, Лище мають макролітичний вигляд, струменева ретуш на них становить, за В. Коноплею, 17,4-50 % [Конопля, 1990, с. 9-10]. Від МК жешівської фази цей спосіб ретушування переходить до ВЛК. На території Польщі подібна ретуш відома з комплексів ВЛК т. б. з'являється пізніше.

До “діагностичних” виробів серед крем'яних знарядь ВЛК зараховують такі: макролітичні пластини, пластинчаті вироби зі ступеневою ретушшю, вкладні типу Лас Соцький, трикутні наконечники. Ідея пластинок та трикутних наконечників перейшла до ВЛК від трипільської культури за посередництвом МК жешовської фази [Zakościelna, 1996, s. 94].

На думку А. Закостельної, поселення Голишів належить до перехідного етапу від маліцької культури жешовської фази до ВЛК. До маліцької культури цієї ж фази належить поселення Острів-Попів Горб, Ярославичі, Лище [Конопля, 1982, рис. 2:3], де наявні півтилчаки типу Лас Стоцькі. Відсутність подібних знарядь в Луцьку – Луг, Радимичах, як припускає А. Закостельна, може бути пов'язане із змінами особливостей серпів – переходом від використання кількох вкладнів в одному серпі до одного суцільного з великої пластини. Знаряддя, залисковані повздовж, на території Малопольщі знаходять рідко.

Отже, крем'яне виробництво в населення ВЛК (вже раннього періоду) демонструє значні успіхи в цій галузі: 1) виробництво великих пластин, з яких виготовлялися не лише вкладеневі, а й суцільні ріжучі частини серпів, з уламків робили різці, проврти, скребки; 2) використання для обробки пластин струменевої ретуші, винайдені на Близькому Сході та перейнятої за посередництвом трипільців; 3) використання трикутних наконечників стріл, оброблених струменевою ретушшю. Макролітичні

крем'яні пластини з високоякісного волинського кременю, що їх часто виявляють закопаними як “скарби”, внаслідок обміну поширювалися на великі відстані, зокрема на території Угорщини, Польщі.

Література

1. Конопля В. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи // Археологія. – 1982. – Т. 37. – С. 7–31.
2. Конопля В. Лендельська культура // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. – К., 1990. – С. 4–18.
3. Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – 733 с.
4. Свешников И. Кремневые копи у с. Городок Ровенской области // КСИА. – 1969. – № 117. – С. 114–121.
5. Balcer В. Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski. – Wrocław, 1983.
6. Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia. – Lwów, 1925.
7. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
8. Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej. – Poznań, 1936.
9. Zakościelna A. Krzemeniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki ceramiki malowanej. – Lublin: UMCS, 1996.

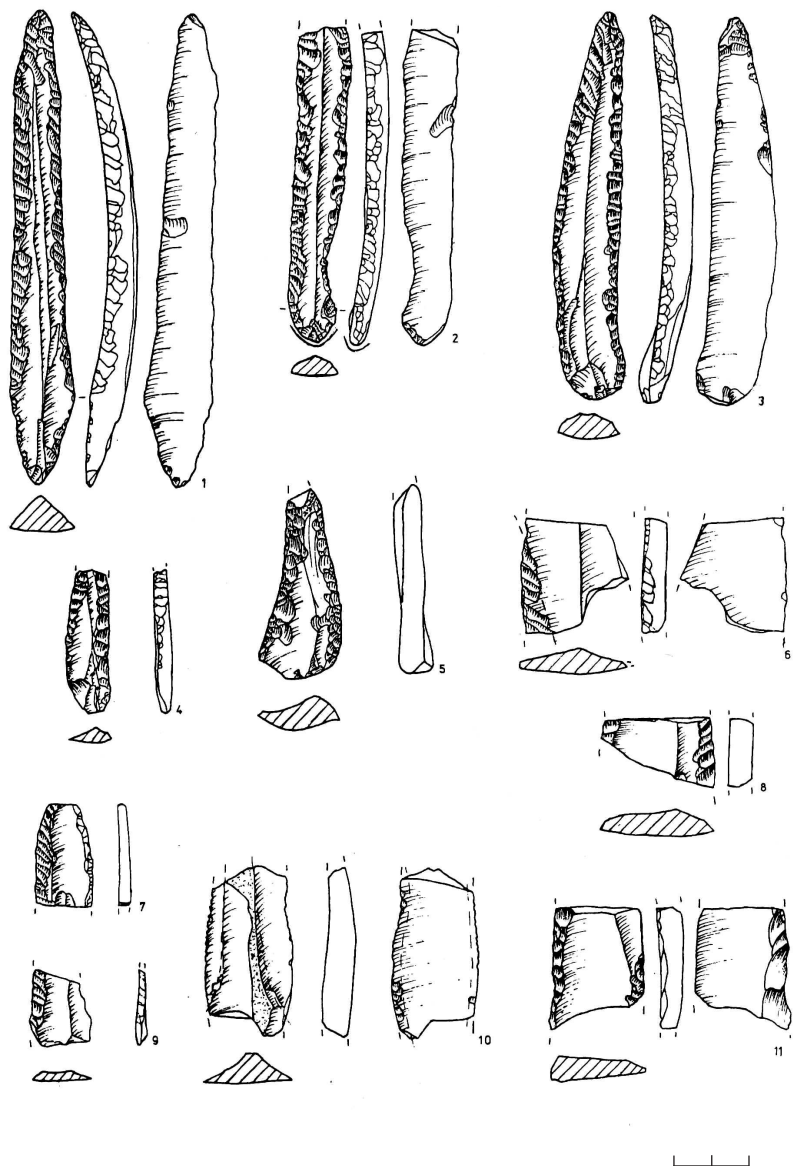

Рис. 1. Стжижув, пункт 10 (за С. Кадровим, 1989)

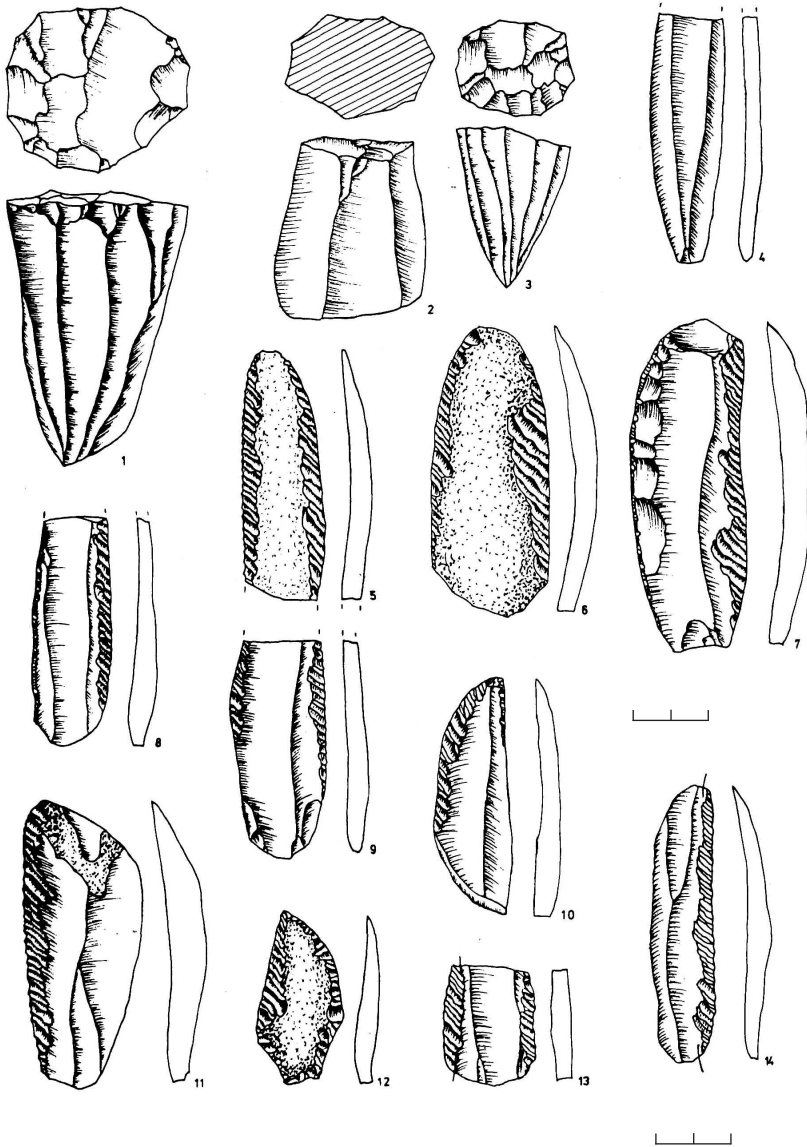

Рис. 2. Луцьк-Луг. Нуклеуси (1–3), пластини із струменевою ретушшю (5–2) і вкладні до серпів (13–14) (за В. Коноплею)

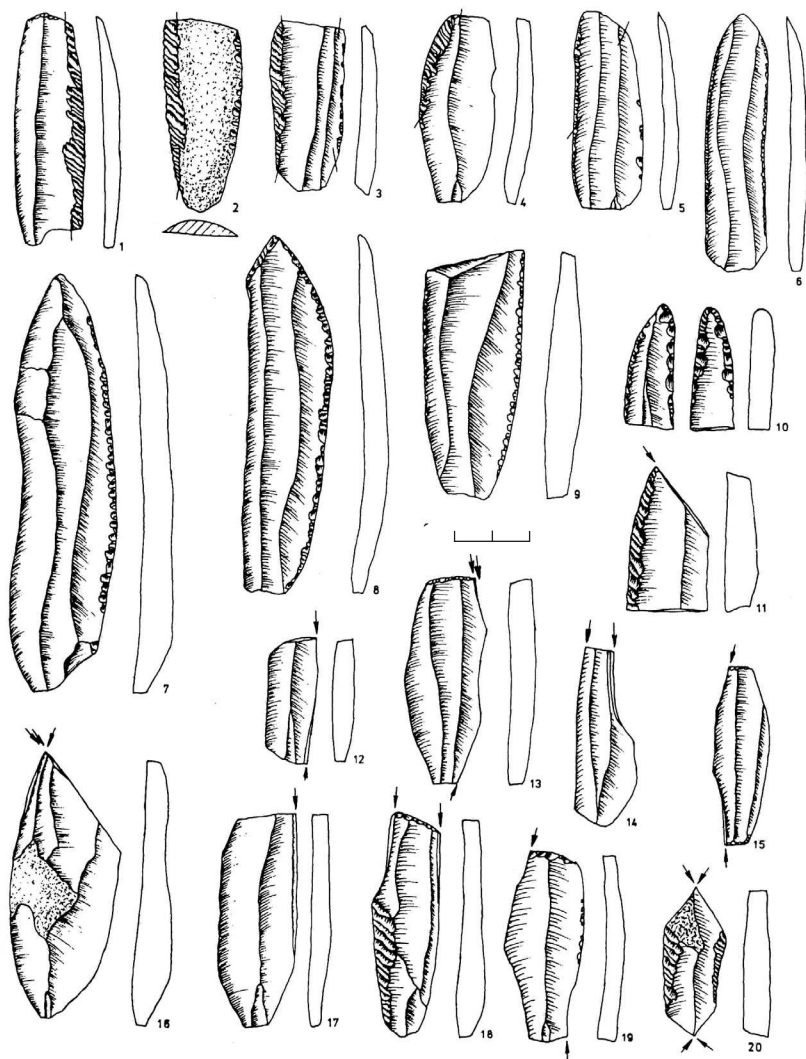

Рис. 3. Луцьк-Луг. Вкладні до серпів (1–5), тилчаки (6–10), різці (11–20)
(за В. Коноплею)

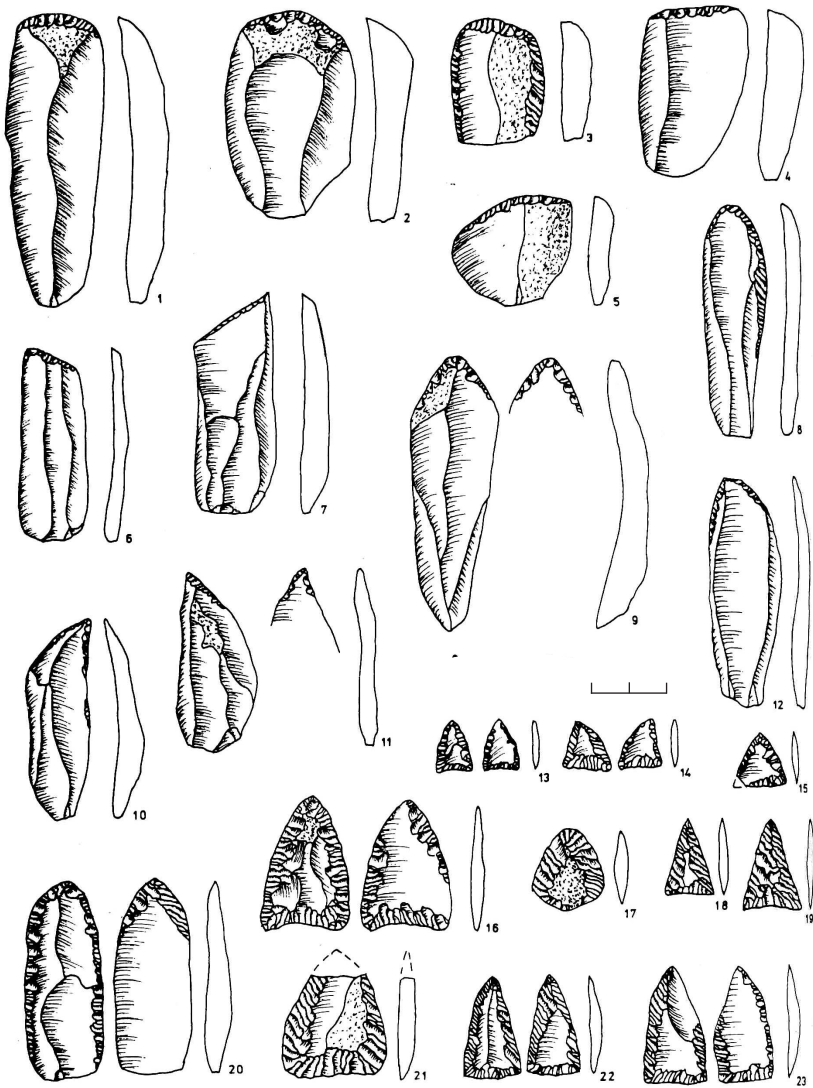

Рис. 4. Луцьк-Луг. Скребки (1-5), півтилчаки (6-12); наконечники до стріл (13-19, 21-23), тилчак (20) (за В. Коноплею)

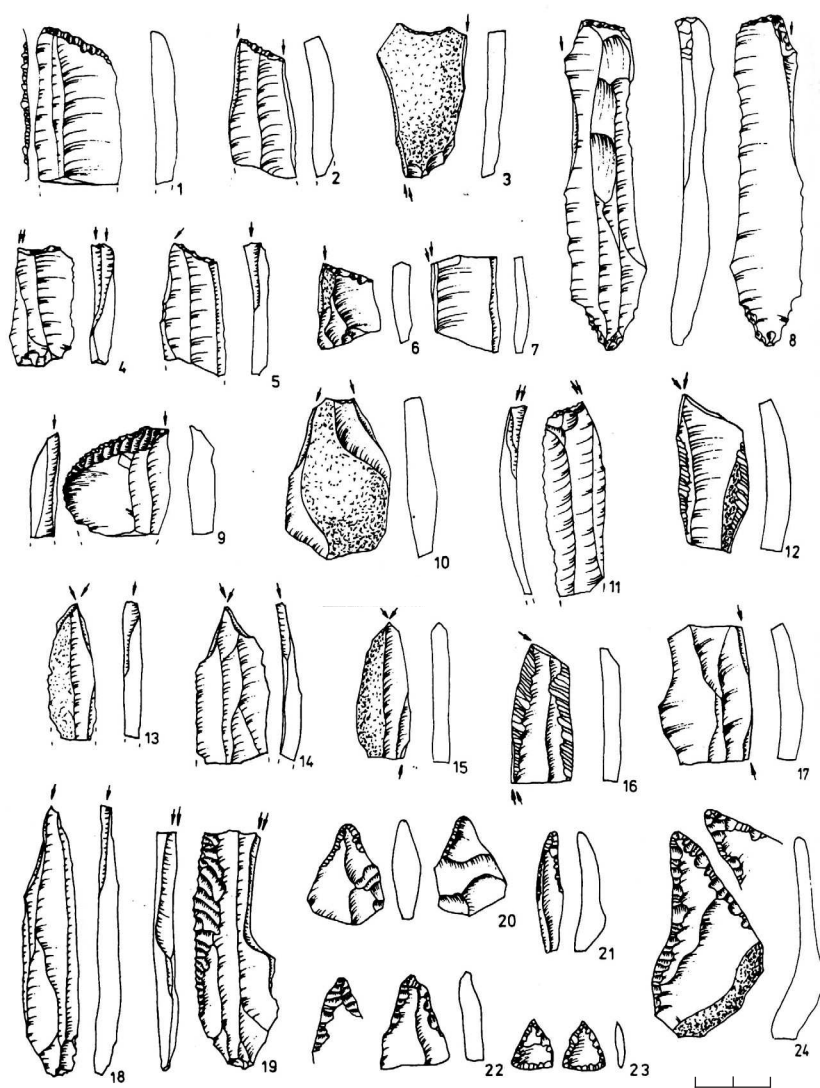

Рис. 5. Раделичі, уроч. Заструга. Тилчак (1), різці (2–19), провертки (20–22, 24), наконечники стріли (23) (за В. Коноплею)

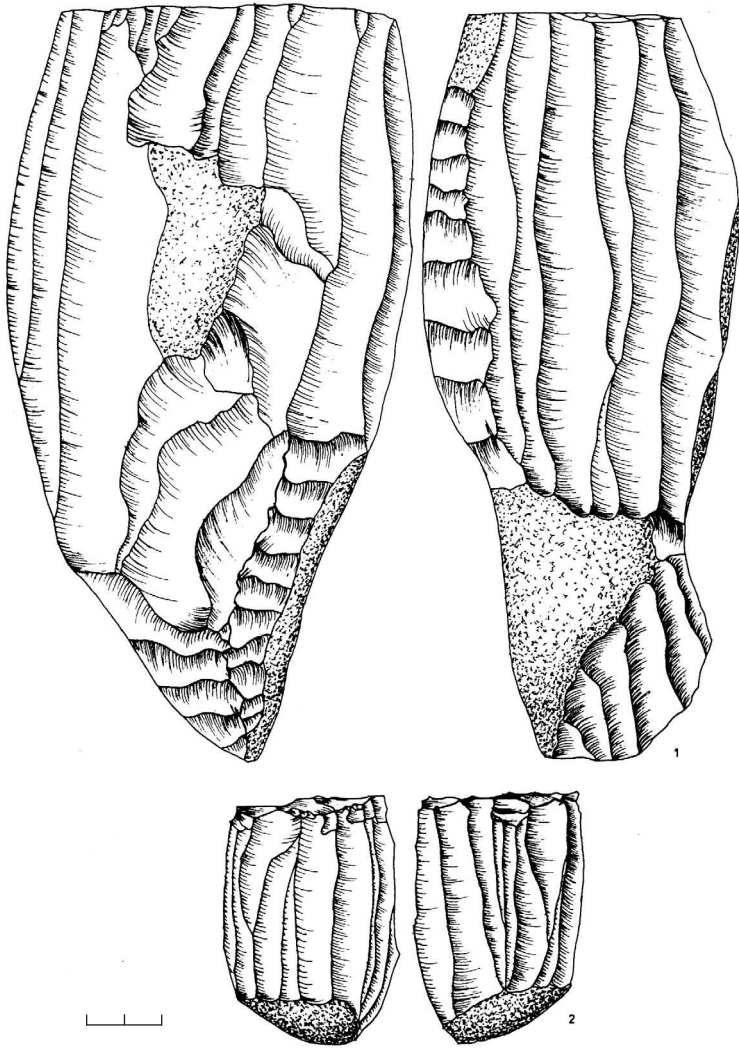

Рис. 6. Острів, уроч. Попів Горб.
Нуклеуси (1–2) (за В. Коноплею)

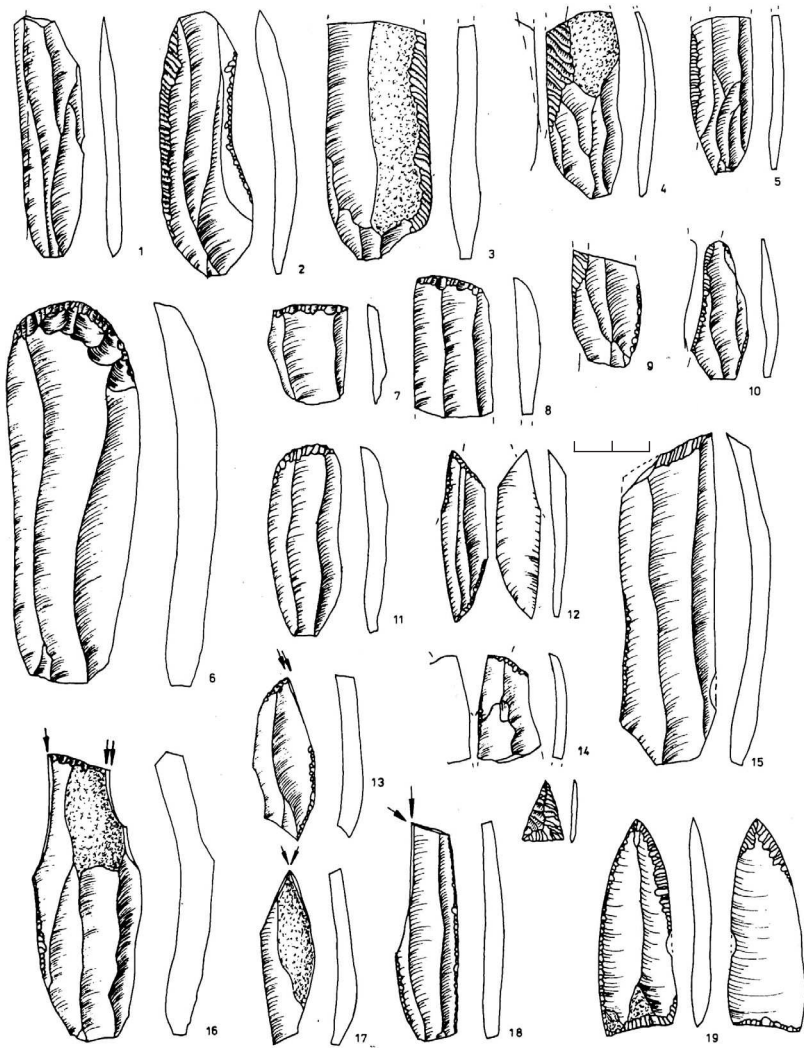

Рис. 7. Острів, уроч. Попів Горб. Вкладень до серпа (1), пластини із струменевою ретушшю (2–3), скребки на пластинах (6–8, 11), вкладні (4, 5, 9, 10, 12, 14), півгилчак (15), різці (13, 16–18), наконечник стріли (15а) (за В. Коноплею)

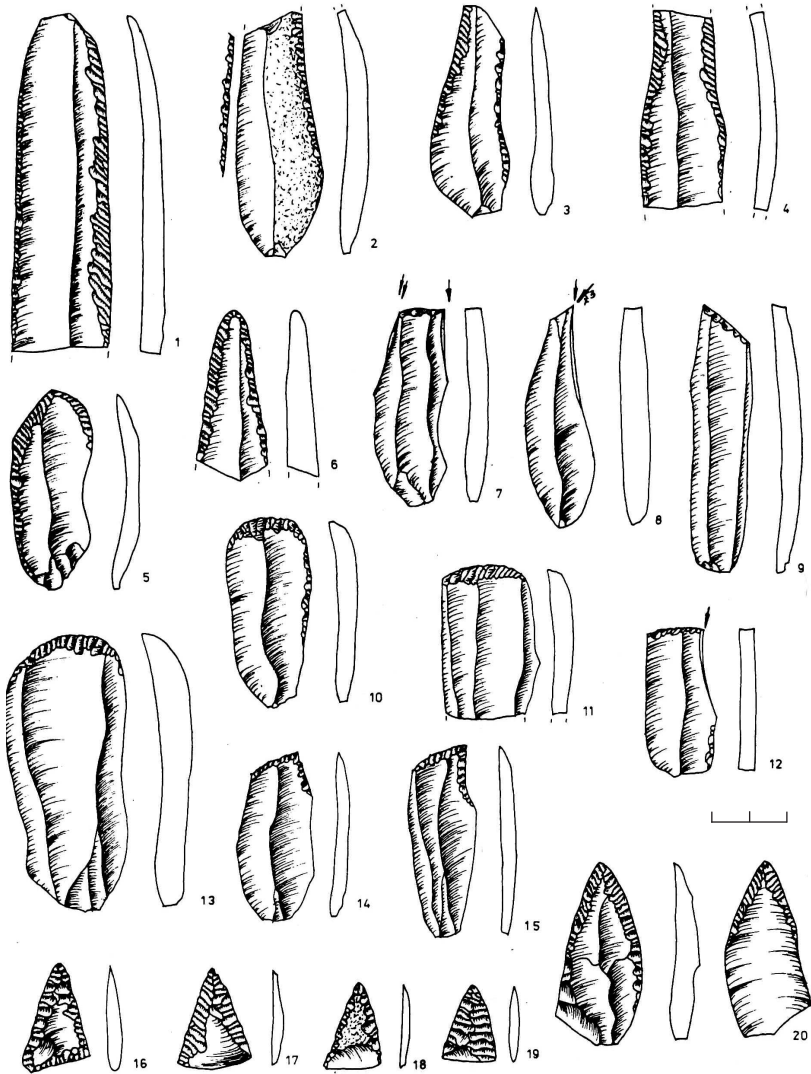

Рис. 8. Ярославичі. Пластини з ретушою (1–6),
різці (7, 8, 12), півтильчак (9), скребки (10–15),
наконечники стріл (16–19),
провертка (20) (за В. Коноплею)

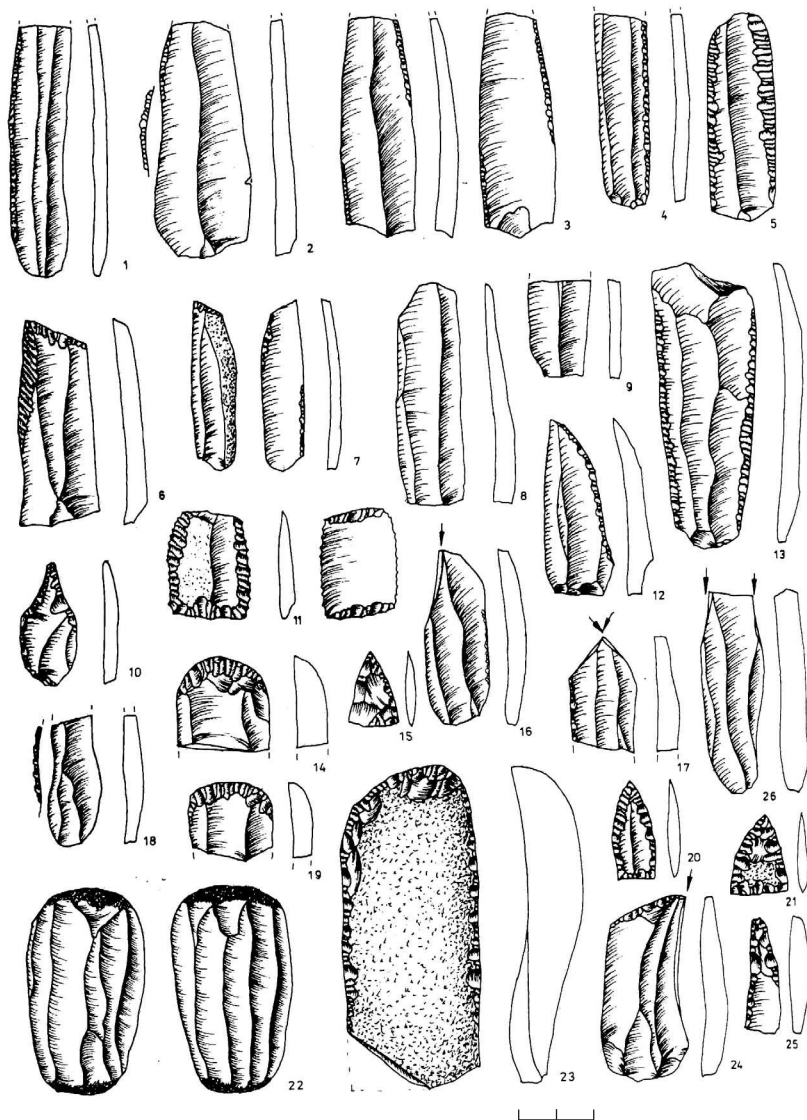

Рис. 9. Лище. Пластини з ретушшю (1–5), півтилчачки (6–7), тилчачки (12–13), провертка (10), скребки (14–19), різці (16, 17, 24, 26), відбивач з нуклеуса (22), скребло (23), наконечники сріл (20, 21) (за В. Коноплею)

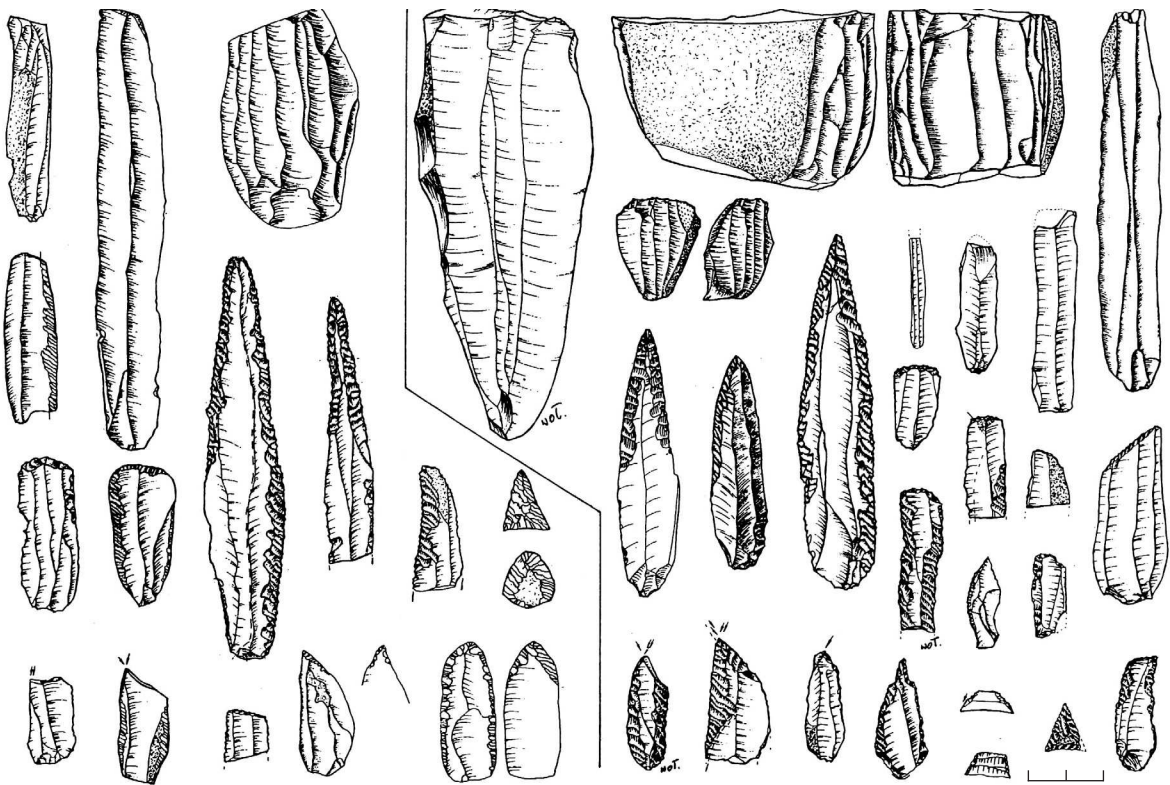

Рис. 10. Східна зона і західна зона. Провідні знаряддя ВЛК (за А. Закосьтельною)

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ОКОЛИЦЯХ СЕЛА ОПРИШЕНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ГЛИБОЦЬКОГО РАЙОНУ

Одним із сіл Буковини, де до недавнього часу, не проводилися систематичні археологічні дослідження, було село Опришени Глибоцького району Чернівецької області. У писемних джерелах село вперше згадується 17 березня 1418 року у грамоті Молдовського господаря Олександра Доброго (1400–1432). Про життя поблизу села в давню епоху дають уявлення археологічні матеріали. Активну участь в їх дослідженні беруть члени гуртка “Юні археологи”, який був створений у вересні 2001 року при Опришенській ЗОШ I–III ступенів. Уже вісім років молоді гуртківці з допомогою чернівецьких фахівців-археологів безпосередньо досліджують і вивчають етапи розвитку села, виявляючи чимало цікавого археологічного матеріалу. Зокрема, було виявлено декілька невідомих раніше археологічних поселень в околицях села.

Головним об’єктом дослідження протягом останніх років стала самобутня трипільська культура, яка дивує фахівців неймовірними знахідками з нових поселень.

Культурний комплекс Трипільля охоплює території України, Молдови, Румунії, Польщі. Ареал поширення цієї культури охоплює близько 350 тис. км.

Першими на теренах Західної України виявили пам’ятки трипільської культури і почали їх досліджувати польські та австрійські вчені у 70-ті роки XIX ст., проте вони не змогли однозначно

оцінити знайдені поодинокі матеріали, встановити їх подібність та хронологічний діапазон побутування.

Пам'ятки трипільської культури представлені рештками декількох поселень на території села Опришени та поблизу нього. Перші предмети цієї культури було знайдено на території села у 1959 році, коли почали глибше орати землю з допомогою техніки.

Одне з найбільших поселень цієї археологічної культури розташоване за 3 км на північ від села, на лівому березі річки Котовець, в урочищі Станіште. Відомі рештки трипільських поселень і на території самого села по обох берегах невеликої річки Опришанка. Під час обстеження поселень трипільської культури знайдено велику кількість кремінних і сланцевих сокир, скребків, ножів, долота, частини вкладнів серпів, наконечники стріл і списів, а також різноманітні фрагменти керамічного посуду різних типів і розмірів: миски, чаші, кришки, широкогорлі з опуклими плічками горщики, біноклеподібні посудини, грузила від рибальських сіток і ткацьких станків, пряслиця.

Великий інтерес представляють сланцеві знаряддя праці цього періоду: топірці різних розмірів і долота, які використовувалися для обробки землі, дерева, кісток, шкіри. Зібрано велику кількість знарядь з кременю, здебільш сокири, скребки, вкладні від серпів, уламки серпів, ножі, відбійники. Топірці мають переважно розміри від 13 см висоти і 5 см ширини, інші висотою 8 см і шириною 4 см, темного кольору. Наконечник від метального списа довжиною 6 см і шириною 3 см також темного кольору, гостро заточений з боків. З центру села походять крем'яні ножі та долота. Неподалік від правого берега річки Опришанка знайдено ніж довжиною 10 см і шириною 2,5 см, нижня частина відколота. Знаряддя гостро заточене з боків, темного кольору зі смугастими сірими лініями, що підтверджує походження крем'яної матеріалу з Волині. Кам'яні знаряддя переважно виготовлено з місцевої сировини темного кольору та м'якого каменю жовтуватого кольору, дуже добре зашліфовані та загострені.

Кераміка з плоским дном, червоного кольору і різних розмірів – від маленьких горщиків і чаш до великих. У східній час-

тині села виявлено уламки біноклеподібних посудин, кришки від горщиків. В урочище Станіште знайдено мальовану кераміку з різноманітним орнаментом, а також глиняні грузила від рибальських сіток діаметром 9 см і товщиною 4 см та глиняні пряслиця для веретен діаметром 4 см, товщиною 2,5 см.

Поселення трипільської культури на території с. Опришени за різноманітними знахідками можна датувати приблизно другою половиною III тис. до н. е.

Рис. 1. Трипільські фігурки з теракоти

Ілля БЕЗУШКО,
студент III курсу ЧНУ факультету
історії політології та міжнародних відносин.
Микола БОДНАРЮК,
директор Опришенської ЗОШ, вчитель історії

ТРИПІЛЬСЬКА ПЛАСТИКА З УРОЧИЩА СТАНІШТЕ С. ОПРИШЕНИ ГЛИБОЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На території с. Опришени з 2001 року розпочалися нові дослідження урочища Станіште, яке розташоване на площі приблизно 10 га. На поверхні ґрунту було виявлено декілька фрагментів керамічного посуду червоного кольору, що свідчить про наявність слідів трипільської цивілізації.

Поселення розташоване за три кілометри на північ від центру села, на лівому березі річки Котовець, та межує на сході з буковим лісом. Це поселення досліджувалося ще на початку 60-их років минулого століття чернівецьким науковцем, археологом Борисом Онисимовичем Тимощуком.

Після розпаювання земель та початку їх нового обробітку в серпні 2003 року, було виявлено нові цікаві знахідки, серед яких уламки посуду та різноманітні знаряддя праці.

Ретельне дослідження знайдених археологічних матеріалів дає підстави віднести це поселення до кінця середнього – початку пізнього етапу розвитку трипільської культури. Серед багатьох знахідок було виявлено три фрагменти антропоморфних і вісім зооморфних статуеток, що мають чималий науковий інтерес. Детальний аналіз статуеток показує специфічність і відмінність від пластики з інших відомих поселень.

Фрагменти, виявлені на поселенні Станіште в с. Опришени, теж мають деякі цікаві особливості. Перший фрагмент жіночої статуетки представлений середньою частиною. Це зображення жінки, яка сидить. Ноги модельовані майстром роздільно, на

лоні – традиційний трикутник (символ родючості), в ділянці живота – незначна випуклість як ознака вагітності жінки. Статуетка виготовлена з добре вилуженої глини. Кут сидіння – 90 градусів, висота 4 см. Такі зображення сидячих жінок часто знаходили разом із модельованими кріслами.

Інший фрагмент жіночої статуетки представлений верхньою частиною торса. Невеликими наліпами передано груди. Лівий бік збережений у доброму стані. Фрагмент руки, який зберігся, виліплений реалістично.

Ще один фрагмент жіночої статуетки – це представлена верхня частина торса, на якій чітко виділяються плечові виступи у вигляді витягнутих рук. Статуетка без ознак статі, голова та нижня частина відколоті. Висота фігурки – 3 см, ширина разом з плечовими виступами – 2 см.

Всі фрагменти статуеток червоного кольору, орнамент відсутній, глина добре обпалена.

Жіночі статуетки вважаються явищем, пов'язаним із культом родючості й відновлення природи. Родючість землі була для давнього землероба першочерговою характеристикою. Невідома чудесна сила, яка щорічно народжувала на світ злаки й рослини, давала тим самим людині можливість вижити і не могла не викликати в релігійному світогляді відповідного ставлення.

Безпосередньо з культом родючості був пов'язаний культ тварин. Їхні голови та фігурки відтворено в наліпах на посуді, розписах. Підйомний матеріал зооморфної пластики з поселення Станіште представлений вісьмома фрагментами статуеток, сім з яких зображають биків і одна – барана. Глиняна маса, з якої виготовлені статуетки, ідентична тій, з якої виготовлялася місцева кераміка.

Досить незвичайна статуетка бичка, від якої збереглася задня частина, наліпами передано кінцівки та хвіст. Оригінально й неприродно модельовані передні та задні кінцівки, оскільки їх шість. Тулуб бичка має довжину 7 см., висоту 5 см, товщину ззаду – 3,5 см, спереду – 3 см. Це зображення кремезного бичка, об'єм посередині – 10 см. Вага фігурки становить 0,072 г. З передньої частини до задніх ніг тулуба чітко підкреслено риси міцної тва-

рини, більше схожої на зубра. Цікавий фрагмент статуетки, який зберігся частково. Особливістю його є невеликі заглиблення у вигляді витисків зерен у нижній частині тулуба. Інший фрагмент передає нижню частину тварини, невеликими наліпками змодельовано кінцівки та вим'я. Голова відбита. Довжина фігурки 5 см, висота – 3 см.

Фігурка барана представлена передньою частиною. Досить схематично передані кінцівки та голова. Роги й лицьова частина частково пошкоджені (відбиті). Розміри фігурки становлять 3 см висоти і 1,5 см ширини.

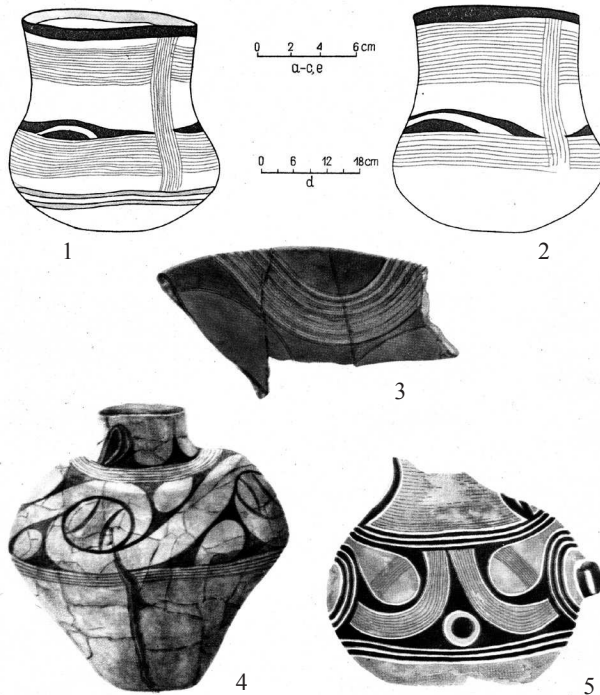
Два фрагменти – зображення передньої та задньої частини від різних фігур. Останню знахідку виявлено у травні цього року. Це передня частина бика, у якого частково збереглася голова. На даний час фігурка ще досліджується.

Отже, трипільська пластика з поселення Станіште с. Опришени відкриває частину духовних таємниць перших землеробів і скотарів, які жили на території села, але залишається велика кількість запитань, на які відповіді, напевне, будуть знайдені в майбутньому.

Запитання та завдання.

1. Коли став відомим на Україні колісний транспорт? Які є докази цього?
2. З яким населенням пов'язують знахідки обсидіану на Волині? Про що вони свідчать?
3. В яких місцях розташовувалися трипільські поселення? Опишіть їх топографічні умови.
4. Які особливості трипільської кераміки?
5. Назвіть дослідників трипільської культури 1) України; 2) Волині.
6. Назвіть відомі пам'ятки трипільської культури на території Західної Волині. Які з них досліджувалися розкопками?

Бодаки. Кераміка трипільської культури. (за О. Цинкаловським)

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ (ранньоземлеробські пам'ятки)

1. **Амфора** (рос. амфора, білор. амфара, поль. amfoga; з грецької – amphora ‘посудина з двома ручками’) – умовна назва давньої глиняної посудини з опуклим тулубом, вузьким горлом та двома вертикальними ручками. Трапляються також амфороподібні посудини, уламки.

2. **Ангоб** (рос., білор. ангоб, поль. angob; з франц. engobe) – тонкий шар білої або кольорової глини, який наносився на поверхню керамічного виробу перед випалюванням. Ангоб підвищував водостійкість посуду та надавав гарного кольору поверхні після випалу.

3. **Антропоморфна пластика** (рос. антропоморфная пластика, білор. антрапаморфная пластыка (выява), поль. antropomorficzna plastyka) – вироби з глини, які зображують сакральну істоту в образі людини.

4. **Артефакт** (рос. артефакт, білор. артэфакт (старажытнасці); з лат. arte ‘містечтво’ і factum ‘зроблений’) – будь-який матеріальний об’єкт, виготовлений або модифікований людиною минулого, тобто повністю або частково є результатом діяльності людини.

5. **Валик** (рос. валик, білор. валік, поль. gruzek) – смуга з глини, що закріплюється на посудині до випалу. Часто утворює прості кільця, але трапляються і геометричні композиції. Останнім часом термін валик перекладається на українську як пружок, що не передає технологічних особливостей виконання орнаменту валиками (наліпними смугами) і пружками (відтягнутими смугами).

6. **Відбитки зернівок** (рос. отпечатки зерен, білор. адбіткі зерня, поль. odciski ziarnka) – сліди зерна будь-якої рослини, яке випадково потрапило в глину, з якої виготовляли посудину, та вигоріло під час випалювання.

7. **Відмулена глина** (рос. отмученная глина) – очищена водним розчином глина. Коли глину розчиняють у воді, на дно осідають найбільші шматки і конкреції, а органічні домішки спливають. Шар посередині дає найкращу глину для виготовлення високоякісного столового посуду.

8. **Відтворювальне господарство** (рос. производящее хозяйство, білор. вытворчыя формы гаспадарання, поль. gospodarka wytwórcza)

– спосіб господарювання, за якого людина відтворює природні ресурси, практикуючи вирощування культурних рослин та розведення свійських тварин. Приходить на зміну більш примітивному привласнювальному господарству в неоліті.

9. **Вінця** (рос. венчик, край, поль. brzeg) – верхній край посуду, може мати різну форму: прямий, відігнутий, валиковий та ін.

10. **Вкладні** (рос. вкладыши, білор. устаўкі, укладышы, поль. wkładnik, wkładka) – крем’яні пластини, оброблені з робочого краю пригострюючою (часто струменевою) ретушшою. Мають різну довжину (від 3–4 см в неоліті до 15 см в пізньому неоліті). На знаряддях, які використовувалися, видно сліди залискування, утворені від зрізання стебел зернових. Назва походить від способу їх використання у складі набірних знарядь – закріплювалися (вкладалися) у дерев’яному чи роговому руків’ї (вкладні серпів, ножів).

11. **Волино-люблінська культура** (рос. волыньско-люблинская культура, поль. kultura wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej) – ранньонеолітична культура, населення якої проживало на теренах Малопольщі та Волині. Раніше вживаний термін – зимненська група лендельської культури чи культура Зимне–Злота. В археологічній літературі довоєнного часу вона відома під назвою моравська культура розписної кераміки. Польські дослідники й тепер підкреслюють її важливу ознаку – мальований посуд (класична фаза). Особливою своєрідністю вирізняється оздоблення кубків ВЛК – невеликих або середніх розмірів підокруглих виробів, які ще нагадують кулясті форми лінійно-стрічкової кераміки. Деякі з них мають розписні деталі білою фарбою на коричневому або темному тлі у формі чотирикутних, ромбоподібних полів із навскісними рисками біля вінець.

12. **Волинська неолітична культура** (рос. волынская неолитическая культура, поль. wołyńska neolityczna kultura) – археологічна культура, порівняно недавно виділена і названа за ареалом поширення пам’яток – в межах Волинського Полісся, де зараз відомо близько 100 пунктів. Д. Телегін, О. Титова відносять її до дніпро-донецької етнокультурної спільності (дніпро-донецького кола культур). Однією з характерних рис ВНК є посуд з гребінцево-накольчастим орнаментом. Декор складався з горизонтальних рядів насічок, відтисків, зроблених нахиленою паличкою (“копитця”), сітчастого штрихування, прокреслених широких чи вузьких ліній. У передвоєнні роки ця культура називалася гребінцево-накольчастою (поль. grzebiakowo-dolkowa). У працях І. Свешнікова, Л. Мацкевого цей термін зберігся до початку 90-их років ХХ ст.

13. **Грушоподібні посудини** (рос. грушеподобные сосуды, поль. gruszkowate naczynie) – тип керамічних виробів трипільської культури мід-

ного віку, які нагадують за формою перевернуту грушу, подібні на укр. чавунець. В них готували їжу, прикрашали складним орнаментом, що мав магичне значення.

14. **Енеоліт** (від лат. aeneus – мідь і грець. lithos – камінь; рос. энеолит, поль. eneolit) – період між неолітом і бронзовим віком, коли мідь стала головним матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї при широкому використанні каменю. Інші назви – мідно-кам'яний вік, мідний вік, застаріле – халколіт.

15. **Етнокультурні області** (рос. этнокультурные области, поль. etnokulturowy region) – території, населені спорідненими родовими групами людей, близькими між собою за характером їхньої культури.

16. **Землекопалка** (рос. копачка, поль. koraczka) – дерев'яний інструмент у вигляді палиці. Застосовували для розпушування землі й викопування рослин або гризунів

17. **Землеробство** (рільництво) – рос. земледелие, білор. земляробства, (земляробы), поль. gospodarstwo rolne, rolnictwo) – вирощування рослин людиною для одержання плодів, насіння, листя або волокон. Розрізняють безплужне землеробство, орне землеробство. Системи землекористування – переліг, підсічно-вогнева система, двопільна система, трипільна система.

18. **Зерновик** (рос. зерновик) – посудина великого розміру, в якій могли зберігати запаси зерна.

19. **Зернотерка** (рос. зернотерка, білор. зерняцёрка, поль. ziarnotarka) – камінь для розтирання зерна, овальний у плані, вигнутий, зі слідами використання у центрі, що мають вигляд спрямованих в один бік рівчаків. Трапляються паралельно з ручними жорнами.

20. **Зооморфна пластика** (рос. зооморфная пластика, білор. зооморфная пластыка, поль. zoomorficzna plastyka) – керамічні вироби, які зображують сакральну істоту в образі тварини. Відомі зооморфні статуетки биків, баранів, кіз, свиней, собак, лисиць, ведмедів, оленів тощо.

21. **Калібровані дати** (абсолютне датування) – рос. калиброванные даты (абсолютное датирование), білор. датаванне абсалютне, поль. date kalibrowane, date absolutne) – дати, отримані радіовуглецевим методом, які були відповідно оброблені, тобто відкалібровані для отримання реального календарного віку пам'ятки .

22. **Канелюри** (рос. каннелюры, поль. żłobky) – умовна назва способу орнаментатії кераміки широкими жолобками, які утворювалися вдавненням глини за допомогою орнаментира в стінки посуду.

23. **Керамічний аналіз** (рос. керамический анализ, поль. analiza ceramiczna) – опис кераміки: кольору, техніки виготовлення, способу, випалу, орнаментатії.

24. **Копитця** (рос. копытообразный штамп, білор. капытападобны штамп, поль. korutki, podokrągłe odciski) – ряди відбитків нахиленою паличкою на посуді, характерні для волинської неолітичної культури.

25. **Культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки** (рос. культура многоваликовой керамики, білор. культура шматвалікавай керамікі, поль. kultura ceramiki wieleprużkowej) – культура епохи середньої бронзи, виділена С. Березанською. Назва за орнаментатією посуду (переважно гострореберні горщики) наліпними валиками. Ареал поширення: степова та лісостепова Україна, Молдова, Подоння. Відомо понад 200 поселень, розташованих на низьких терасах, заплавних підвищеннях, корінних берегах. Склалася на основі місцевих катакомбних культур. На Поліссі та Середньому Подніпрров'ї змінилася східнотшинецькою та комарівською культурами. Інша назва – бабинська (за назвою села Бабино).

26. **Культура лійчастого посуду** (рос. культура воронковидных кубков, білор. культура лейкападобных кубкаў, поль. kultura pucharów lejkowatych) – культура мідного віку, названа за типовою формою горщика з лійчастою формою шийки. На території Волині пам'ятки КЛП відкрив у 20–30-ті рр. ХХ ст. О. Цинкаловський. Зараз відомо біля 50-ти поселень, які розташовані на високих мисах або схилах, по берегах річок. Поширена в басейні р. Західний Буг та її праві притоки – р. Луги. Змінюється пам'ятками культури кулястих амфор, різних енеолітичних груп.

27. **Культура лінійно-стрічкової кераміки або дунайська** (рос. культура линейно-ленточной керамики, поль. kultura ceramiki wstęgowej gutej) – археологічна культура раннього неоліту, названа за столовою керамікою, прикрашеною лінійно-стрічковим декором (врізний стрічковий орнамент у вигляді спіралей, зигзага, дуг, кутів). За своїми формами, технологією виготовлення та орнаментикою ця кераміка значно відрізняється від посуду інших культур і становить одну з найвиразніших рис дунайських племен. Ареал поширення: лісостепові райони Західної Волині і Верхнє Подністорв'я.

28. **Культури шнурової кераміки** (рос. культуры шнуровой керамики, білор. культуры шнуравой керамікі, поль. kultury ceramiki sznurowej) – група археологічних культур кінця енеоліту – початку бронзового віку спільною ознакою яких є оздоблення глиняного посуду шнуровим (звідси

назва) і врізним орнаментом. На Волині здебільшого представлена поштнуровими культурами (городоцько-здовбицька, стжижовська). Змінюються культурами епохи бронзи – тшинецькою, комарівською.

29. **Лендельська культура** – (рос. лендельская культура, поль. kultura lendzielska) – культура мідного віку, поширена в Середній Європі (Словаччина, Чехія, Австрія, Польща, схід Німеччини). Інша назва – ленгільська культура. На території Волинської, Рівненської та Львівської областей пам'ятки видозміненої лендельської культури відомі як артефакти культур Вербковіце-Костянець та Зимне-Злота. Польські археологи відносять їх до малицької та любельсько-волинської групи. В Україні змінюються пам'ятками культури лійчастого посуду, а КЛП та ВЛК в останній період співіснують.

30. **Ліпний посуд** (рос. лепная посуда, білор. ляпны посуд, поль. naszynie lepiące gęsznie) – керамічні вироби, виліплені від руки, на відміну від гончарної кераміки.

31. **Лощення** (рос. лощение, поль. glansowanie, polerowanie) – один з прийомів обробки поверхні посуду для ущільнення глиняної маси та декорування.

32. **Лощило** (рос. лощило, білор. адлушчальнік, поль. kościane załuskiwacze) – знаряддя для оброблення зовнішньої поверхні кераміки. В археологічних матеріалах трапляються кам'яні (галька) і кістяні лощила та ручки амфор із стертим під кутом зломом.

33. **Малицька культура** (рос. малицкая культура, поль. kultura malińska) – ранньонеолітична культура, старожитності якої відомі більше як у 20 пунктах на території Волинської, Рівненської, Львівської й Тернопільської областей. Общини МК займали територію від Вісли на заході до р. Горинь на сході; південною межею її є верхів'я рік Західний Буг, Стир, Іква та Горинь. Поселення цієї культури розташовані на мисових підвищеннях серед заплав, в місцях злиття двох річок, на острівних останцях. Кераміка прикрашалася карбуванням на зрізі вінець, плічках, перегині тулуба. Накільчастий орнамент укладений в геометричні композиції – трикутники, ромби.

34. **Меандр** (від найменування дуже звивистої р. Меандр у Малій Азії; рос. меандр, поль. meander) – орнамент у вигляді зигзагоподібної безперервної лінії або стрічки. Спіральний меандр – це проста спіраль, прямокутний меандр – той самий мотив, але з прямими кутами.

35. **Мотика** (рос. мотыга, поль. motyka) – умовна назва інструменту для розпушування землі, робочий край якого перпендикулярний до осі насадки. Мотики з'явилися в неоліті, могли мати кам'яне навершя (з отвором

чи без нього) або повністю склалися з дерева. Відомі також мотики з роговою робочою частиною.

36. **Нотний орнамент** (рос. нотный орнамент, поль. ornament nutowy) – неглибокі овальні ямки, які наносилися з приблизно однаковими інтервалами на прокреслені лінії; характерний для культури лінійно-стрічкової кераміки.

37. **Нуклеус** (з лат. nucleus – ядро, ядрище; рос. нуклеус, поль. rdzeń) – великий уламок кременю від якого відбивали відщепи або ножеподібні пластини для виготовлення знарядь. Це фрагмент кремінного ядрища, що залишається після зняття серії підправляючих сколів.

38. **Палеоетноботаніка** (рос. палеоэтноботаника, поль. paleoetnobotanika) – комплексна наука, яка вивчає на основі викопних рослинних решток та їх відбитків на кераміці історію походження окультурнених давніми племенами рослин.

39. **Пальцеві вдавнення** (рос. пальцевые вдавливания, поль. odciski palcowe) – орнамент, нанесений на поверхню посуду перед випалом. Має вигляд заглиблення, зробленого торцем пальця, часто з відбитком нігтя, нанесеного на верхню частину горщика чи поверх наліпного валика.

40. **Пальцеві защипи** (рос. пальцевые защипы, білор. пальцавы зашчыпы, поль. ornament paznokciowy) – вид рельєфного орнаменту посуду, утвореного защипуванням двома пальцями країв вінець або валика ще необпаленої посудини. Цей вид декорування відомий з неолітичного періоду, дуже популярний в орнаментатії ліпного посуду періоду пізніх часів.

41. **Плуг** (рос. плуг, поль. pług) – упряжне орне знаряддя, призначене для розорювання землі, з'являється разом з колісним транспортом. Давні плуги поділяються на два типи: з прямоградильними ралами і кривоградильними ралами.

42. **Пружки** (рос. валики, білор. валікі, поль. prążki) – концентричні валикоподібні виступи (збрижки) на внутрішній або зовнішній поверхні посуду (див. валик).

43. **Рало або проторало** (рос. рало, соха, поль. radło) – найдавніше упряжне рільниче знаряддя, всі головні частини якого з'єднані між собою по одній лінії, яка збігається з напрямком руху знаряддя.

44. **Радіовуглецевий аналіз** (рос. радиоуглеродный анализ, поль. analiza radiowęglowa) – універсальний метод датування залишків органічних речовин що походять з археологічних пам'яток. метод абсолютного датування. Суть його полягає в тому, що з моменту смерті біологічного

об'єкта поновлення радіоактивного ізотопу вуглецю C14 в ньому приписується. Період піврозпаду C14 дорівнює 5568 ± 30 років.

45. **Серп крем'яний** (рос. серп кремневый, поль. sierp krzemienny) – двобічно оброблений (біфасціальний) виріб у формі півмісяця або з розширеною заокругленою основою, яка вставлялася в дерев'яну ручку, і звуженим верхнім кінцем.

46. **Стжижовська культура** (рос. стжижовская культура, поль. kultura strzyżowska) – одна з культур постшнурової кераміки епохи середньої бронзи (назва від першого дослідженого поселення біля с. Стжижув у Польщі). Поширена в східній частині Люблінської височини і на північно-західній території Волині. Кераміка СК має домішки шамоту, заглажену поверхню та багатий орнамент з вертикальних, горизонтальних, косих відбитків мотузки, наколів, насічок. валиків.

47. **Східнотшинецька культура** (рос. восточнотшинецкая культура, поль. kultura trzciniecka) – культура епохи бронзи, виділена С. Березанською. Назва вказує на близькість із тшинецькою культурою Польщі, проте ці дві культури нетотожні. СТК вважають місцевим утворенням, що склалося на ґрунті культур шнурової кераміки. Посуд орнаментований прокресленими лініями, трикутниками, овалами, наліпними шишечками.

48. **Шамот** (з фр. chamotte ‘обпалена глина’; рос. шамот, білор. шамот, поль. tuczek ceramiczny) – мінеральна домішка подрібнених уламків посуду в глину, що її “знежирює” і попереджує розтріскування керамічних виробів під час висихання.

49. **Шнуровий орнамент** (рос. шнуровой орнамент, білор. шнуравы орнамент, поль. ornament sznurowy) – декорування глиняних виробів відбитком шнура по вологій глині. Шнуром обмотували паличку і наносили відбиток.

50. **Штамп** (з нім. stampfe від італійського stampa ‘печатка’; рос., білор. штамп, поль. stempel) – знаряддя для нанесення на вологу глину орнаменту – вирізаного на штампі декору, який повторюється.

Науково-краєзнавче видання

**ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна,
ОХРИМЕНКО Григорій Васильович**

Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.)

Навчальний посібник

Головний редактор	<i>Дмитро Головенко</i>
Літературний редактор	<i>Світлана Локайчук</i>
Художній редактор	<i>Наталія Скляренко</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Людмили Денисюк</i>

Підписано до друку 12.04.2010 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman PS MT.
Обл. вид. арк. 22,08. Ум. друк. арк. 21,15.
Наклад 300 пр. Зам № 318.

ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27. Тел. 24-41-73, 24-15-27.

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1350 від 13. 05. 2003 р.

Друк та палітурні роботи ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27, тел. 24-25-07.

Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В.

П 22 Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.). Навчальний посібник. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. – 364 с. + 8 кол. іл.

ISBN 978-966-361-500-4

Книга “Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.)” присвячена темі становлення та розвитку землеробства, давніх орних і жнивнярських знарядь на території Західної Волині та України в період неоліту, енеоліту, доби бронзи. У ній також подано опис кераміки давньоземлеробських спільнот, нововиявлених пам’яток, окремих унікальних знахідок.

Видання розраховане на учнів, студентів, вчителів, широке коло шанувальників мистецтва краю.

УДК 903*13(477. 82)

ББК 63. 4(4Укр – 4Вол) – 41